Брой
8/ 2026

Καιρός

Електронно списание на
Студентски
Философски
Семинар

ПУ „Паисий Хилендарски“
Философско-исторически факултет
Катедра „Философия“

Καιρός

ЕЛЕКТРОННО СПИСАНИЕ НА СТУДЕНТСКИ ФИЛОСОФСКИ СЕМИНАР

КАТЕДРА „ФИЛОСОФИЯ”
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ, ПУ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”

Καιρός е специализирано електронно списание на „Студентски философски семинар“ към катедра „Философия“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски". То е създадено с решение на учредителното събрание на семинара през 2016 г.
В списанието се публикуват текстове – авторски и преводни – както на утвърдени изследователи, така и на студенти и докторанти, които тепърва ще разгръщат своя научен потенциал. Електронната платформа на списанието предоставя възможност освен за специализирани философски публикации, отразяващи тематичните ограничения на философския семинар за съответната година, така и за литературни опити на млади автори.
Списанието излиза един път годишно и е предназначено за широк кръг читатели – студенти и ученици, преподаватели и учени. То може да представлява интерес и за всички, които се интересуват от философия и свързаните с нея хуманитарни региони.

Главен редактор: доц. д-р Валентин Аспарухов

Отговорен редактор: доц. д-р Мартина Минева

Редакционна колегия: гл. ас. д-р Валентин Калинов, гл. ас. д-р Тодор Петков, гл. ас. д-р Деница Желязкова, ас. Мишо Гръблев

Редакционен съвет: проф. д-р Райчо Пожарлиев, доц. д-р Олга Симова, доц. д-р Ина Димитрова

© Катедра „Философия”, ФИФ, ПУ, Ректорат. **Адрес:** ул. „Цар Асен“ № 24, гр. Пловдив, 4000, тел. 032/261-436, e-mail: filosofskiseminar_pu@abv.bg

ISSN: 2534-8442

Текстовете подлежат на процедура по анонимно рецензиране.

Καιρός е включено в онлайн библиотеката CEEOL (http://www.ceeol.com).

Списанието е вписано и в националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране (http://nacid.bg/bg/NRS/).

Коректури, езикова редакция и дизайн: Кирил Николов

Καιρός

ЕЛЕКТРОННО СПИСАНИЕ НА СТУДЕНТСКИ ФИЛОСОФСКИ СЕМИНАР
КАТЕДРА „ФИЛОСОФИЯ”
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ, ПУ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ”
БРОЙ 8/2026

Валентин Аспарухов – Уводни думи 7

Конференция

Стоян Ставру – Климагогиката и случаят „Дороти“: естетика на Изумрудения град и съпротивителният климатичен реализъм 9
Христо Панчев – Климатична дезинформация. Наративи, агенти, мащаб и предизвикателствата пред информационния интегритет 30
Димитър Събев – Енергиен преход чрез индустриална политика 54
Весела Николаева, Гавраил Гавраилов – Последици от добива и изгарянето на въглища върху здравето и живота на хората в България 65
Иван Колев – Между инерция, стагнация и преход. Мултидисциплинарен анализ на водещи социални, екологични проблеми и структурни бариери в „Марица-изток“.....89
Мария Кисикова – Управление на кадри – системни дефицити и пропаганда. Миньорите от „Марбас“, Димитровград.....117
Елица Капушева – Преплитания и трансформации по оста зависимост – независимост в Маришкия въглищен регион.....133
Мартина Минева – Практикологически измерения на устойчивост, обновяване, легитимация: противоречия на настоящето („Марица-изток“).....146
Валентин Аспарухов, Русалена Пенджекова-Христева – По следите на паметта (втора част).....156

Varia

Десислав Вълканов – Реформация на образа: религиозната утопия и естетика в изкуството на XVII век……172

Станимир Панайотов – Микрофашизъм на страданието……179

Мария Георгиева – Епигенетичният код на психичното заболяване: от ген към феномен……211

Мария Иванова – Понятието за интенция при Пол Грайс и Едмунд Хусерл……235

Резюмета.....243

Καιρός

E-JOURNAL OF THE STUDENT PHILOSOPHICAL SEMINAR

CHAIR OF PHILOSOPHY,

FACULTY OF PHILOSOPHY AND HISTORY, PLOVDIV UNIVERSITY „PAISII HILENDARSKI"

ISSUE 8/2026

Valentin Asparuhov – Opening words 7

Conference

Stoyan Stavru – Climagogy and the "Dorothy" case: the aesthetics of the Emerald City and resistant climatic realism.....9

Hristo Panchev – Climate disinformation. Narratives, agents, scale, and challenges to information integrity.....30

Dimitar Sabev – Energy transition through industrial policy.....54

Vesela Nikolaeva, Gavrail Gavrailov – Consequences of coal mining and burning on the health and longevity of people in Bulgaria.....65

Ivan Kolev – Between inertia, stagnation, and transition. A multidisciplinary analysis of key social and environmental challenges and structural barriers in the "Maritsa East" complex.....89

Maria Kissikova – Human resources management systemic deficiencies and propaganda. The miners of "Marbas", Dimitrovgrad.....117

Elitsa Kapusheva – Entanglements and transformations on the axis of dependence and independence in the Maritsa coal region.....133

Martina Mineva – Practicological dimensions of persistence, renewal, legitimation: contradictions of the present ("Maritsa-Iztok").....146

Valentin Asparuhov, Rusalena Pendzhekova-Hristeva – Tracing the memory (part two).....156

Varia

Dessislav Valkanov – Reformation of the image: religious utopia and aesthetics in 17th-century art……172

Stanimir Panayotov – Microfascism of suffering……179

Maria Georgieva – The epigenetic code of mental illness: from gene to phenomenon……211

Maria Ivanova – The Concept of Intentionality in Paul Grice and Edmund Husserl……235

Abstracts……243

Valentin Asparuhov, Assoc. Prof. PhD
Opening words
v_asparuhov@uni-plovdiv.bg

УВОДНИ ДУМИ

Отново конферентен брой и отново повод е национална научна конференция, организирана по проекта **„Бъдеще в капана на въглеродното минало“, финансиран от Европейския съюз чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България (NextGenerationEU, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01)**. За разлика от предходното събитие, което имаше за цел да свърже в дискурсивна (еко-)система разказите за замърсяване и чистота на въздуха, за здравеопазване, за наличието на мрежи за взаимопомощ, за ефективността на институционалните механизми, възпиращи стандартни стопански практики, конференцията от май 2026 г. се опита да освети актуалните противоречия и сценарии за бъдещето на въгледобивната индустрия в района на „Марица-Изток“. Случиха се вълнуващи доклади и разговори с доминация на скептични обертонове, трептящи над чистотата на основния – на тона, който отзвучава като „криза“ (социална, икономическа, етическа), като „капан“ пред невъобразимото бъдеще, пред справедливия и зелен енергиен преход, пред правото на достоен живот. Въпреки това ние останахме с увереността, че „тежестта“ на трансформацията може да бъде понесена по-леко, ако си помогнем с биокултурно знание и практики, укрепващи ***magnifica humanitas***[1]. В настоящия брой на *Кайрос* – а това се каза и за предходния – само донякъде се долавя пълнотата на „живото“ събитие. С благодарност към всички, които го направиха възможно!

[1] Наименование на първата енциклика на Папа Лъв XIV, чиито призив е да се пази „едно великолепно човечество, обитавано от Бог“, чрез насърчаване на истината, достойнството на труда, социалната справедливост и мира.

НАЙ-КРАСИВАТА ДУМА	**КАМЕННИ ВЪГЛИЩА**
На Иван Радоев "Някога" - ето я най-красивата дума. Някога - означава минало (смътен спомен). Или бъдеще (смътна мечта). Някога - означава минало! Някога - означава бъдеще! И - никога настояще! Никога! (Настоящето - най-вулгарният миг в триединството!). Благородна, дискретна, уютна - "Някога!". **Константин Павлов**	Вие мислите: там, под земята, там ще можем да бъдем добри. Ще работим из предприятията, ще натрупаме доста пари, докато дойдат жената, децата. И си мислите: колко е просто, черно слънце отгоре блести, а отдолу с естествена доблест цветни руди разтварят очи като мъж след прекарана болест. Всъщност ето как: слизаш надолу, цял живот си мечтал за жени, облечени в дрехи от алкохол, и - изведнъж гледаш - времето спи върху купчини блудкава тор... Ще си кажеш тогава: живота бе дим! Нека с вечното днес да се съединим. Да сънуваме розови сънища, докато ставаме каменни въглища! **Ани Илков**[2]

03.06.2026 г. Валентин Аспарухов

[2] Благодаря на д-р Валентин Калинов, че ми подсказа за великолепните стихове на Ани Илков.

Stoyan Stavru, Prof. DSc
Climagogy and the "Dorothy" case: the aesthetics of the Emerald City and resistant climatic realism
stoyanstavru@gmail.com
DOI: 10.69085/kairos20268009

Стоян Ставру[1]

КЛИМАГОГИКАТА И СЛУЧАЯТ „ДОРОТИ":
ЕСТЕТИКА НА ИЗУМРУДЕНИЯ ГРАД И СЪПРОТИВИТЕЛНИЯТ КЛИМАТИЧЕН РЕАЛИЗЪМ[2]

Keywords: climagogy, climate aesthetics, The Wonderful Wizard of Oz, climate sovereignty
Abstract: The article explores the possibility of substantiating the concept of "climagogy" as a form of guidance and orientation for existing environmental policies within the context of a dynamically evolving relationship to the future of planet Earth. It analyzes specific ecological strategies implemented in the transformation of Sir Bani Yas Island near Abu Dhabi (architectural eschatology) and in the creation of the Dubai Miracle Garden (aesthetic ecology). The study demonstrates why, in the United Arab Emirates, architecture is conceived as part of an emotional economy of admiration, in which each attracted visitor and each photograph shared on social media functions as an act of legitimizing political authority.
The central part of the research is devoted to the "literary" example of Dorothy from The Wonderful Wizard of Oz, whose adventures can be the subject of a "climatic reading". The "Dorothy case" initiated by a sudden cyclone, provides an opportunity to examine the implications of adopting a stance of resistant climatic realism, in which the desire to return home is not an aesthetic gesture of reverence but an act of authentic care. Dorothy's wish to return to Kansas, despite the magnificent and by definition green, Emerald City, is interpreted not as nostalgia but as an expression of attachment to a specific climatic environment. The main thesis of the article is that such attachment should be placed at the heart of climate policies.

1. Климатът като учител

Метеорологичното време, разбирано като динамичната конфигурация на атмосферата, е **вездесъща среда**, **условие за възможност** на човешкия живот и фонова тоталност, в която протичат всички събития. То не само ни заобикаля, но и прониква в телата на хората и влияе на дишането, терморегулацията, метаболизма и дори на настроението: освен всичко друго, климатът е и преживяване. Атмосферата е парадигматичен пример за „среда без субект": тотална, проникваща, но без адрес. Като допълнителна характеристика на метеорологичното време следва да се посочи и неговата нестабилност: то има силата да отменя нашия график и да проблематизира всеки план, показвайки, че човешкият контрол често е временна илюзия. Така времето ни учи за нашите граници, като ни показва колко непредсказуем всъщност е светът, в който живеем. Това е една негативна педагогика, която не създава общи правила и не формулира абстрактни принципи, а се съпротивлява на опитите за

[1] Българска академия на науките (ИФС – Секция „Етически изследвания"); Катедра „Социология и науки за човека", Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски".
[2] Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало", финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

установяване на човешки контрол и ни принуждава към най-различни форми на адаптация, като изисква от нас да проявяваме гъвкавост и отвореност към възможностите, които генерира неустойчивостта.

Бихме могли да твърдим, че астрономическото време е своеобразна ежедневна гранична ситуация, която ни напомня, че редът е временен, а човешката автономия – условна. Нещо повече, бихме могли да говорим за **климагогика** – неологизъм[3], съставен от два глагола: κλίνω (κλίμα) – „накланям“, „привеждам“, „склонявам“ (подобно на климатология), и ἄγω (αγωγία) – „водя“, „насочвам“, „привеждам“ (подобно на педагогика).[4] Климагогиката би могла да се разглежда като форма на водене и насочване, организирано върху наклон (клинамен), т.е. в контекста на динамично променящо се отношение към всеки център (слънце). Климагогиката е в състояние да предложи различна геометрия за структуриране и на правното пространство, което по правило е ориентирано към успоредните линии и правоъгълните фигури. Както в етиката, така и в правото, наклонената плоскост се свързва със съществуването на риск, който води до отклоняващи се и нежелани резултати, които трябва да бъдат предотвратени чрез своевременна и решителна превенция. Диагоналите създават напрежение за правите ъгли в правото. И все пак правото не може да игнорира съществуването на определени наклони, които го склоняват към едни или други траектории в неговото развитие. Точно тук от особена полза може да бъде литературата[5].

Така например през 2026 г. Върховният касационен съд на България разсъждава върху въпроса „относно правния статут на попаднала на земната повърхност вещ с извънземен произход – метеорит, възможността за възникване на право на собственост върху нея и допустимите от закона способи за това“[6]. Даването на отговор на този въпрос се счита за част от „развитието на правото“ (чл. 280, ал. 1, т. 3 ГПК), а развитието е процес, който сам по себе си изисква съществуването на различни наклони (противоречащи си съдебни решения или казано по-абстрактно „противоречива съдебна практика“). Метеоритът, който „падна“ в Съдебната палата, разруши спокойствието на вещното право, изградено около правите ъгли на вещта като

[3] За използването на думата „climagogy“ като „обучение на учениците за различни аспекти на климатичната криза“ вж. **Schneider-Mayerson, 2021**.

[4] За използване на понятието „Климатична педагогика“ вж. **Singh, 2020**; **Leimbach, Milstein, 2022**, както и **Tookes, Leege, 2024**: 1–9.

[5] За способността на литературата да експлицира „две парадоксални характеристики на позитивното право на Модерността“: „че законът не може да бъде познат в своята абсолютна цялост и при все това би трябвало постоянно да се преразглежда, да еволюира, да се адаптира, да се развива“, вж. **Илиев, 2025**: 78. Сантиментът на философията към „интегритета“ на правото (например Роналд Дуоркин и неговата „Империя“ на правото) често бива разобличаван като опит за възстановяване на изгубения рай на юристите именно от литературата.

[6] Вж. Определение № 3863/29.07.2025 г. по гр.д. № 3591/2024 г. на ВКС, I г.о.

обект на притежание и правите линии на вещнопридобивните способи като инструменти за консолидиране на собствеността като една от най-силните гражданскоправни форми на власт. Оказа се, че падащият метеор, който се превръща в метеорит – само (!) защото е достигнал до повърхността на земята, е непознат обект за българското вещно право. Той не е нито подземно богатство (все пак идва от небето), нито съкровище (никой не го е скрил), нито намерена вещ (никой не го е изгубил), нито безстопанствена вещ (никой никога не го е стопанисвал)[7]. Вещното право не е свикнало да регулира вещи, падащи от небето. Случило се е нещо неочаквано, което внася нестабилност в иначе смятаната за стройна и силно консервативна „система“ на вещното право. Космосът не признава принципа за изчерпателност (numerus clausus). Дори и в състояние на своеобразна „вещноправна смърт“, метеоритите, подобно на реките и ветровете, запазват своята физическа и икономическа стойност, поради което предизвикват различни форми на юридическа колонизация. Дори и тя да не се осъществява преимуществено чрез институтите на гражданското и вещното право, съдилищата са заставени да отговарят на „неудобни“ въпроси.

Падащите камъни на (върху) вещното право са аксиоматичен пример за действието на климагогиката в практиката на Върховния касационен съд. Те са сигнал и предупреждение за неспособността на правото да обхване всичко, което може да се случи, по начин, който не допуска непредвидени изключения. Педагогиката на наклона настоява за нови и оригинални решения, каквото е например обосноваване на т.нар. „естествено приращение“ [8] – приращение, възникващо (подобно на естествения прираст) от силите на природата, и още по-точно: от космически сили, управляващи пресичащите се орбити на планетите и други летящи в космическото пространство обекти. Различни наклони създават различни пресечни точки, в които възникват както чисто физически конфликти, така и конкуренции между права, изискващи възприемането на едни или други правни разрешения. „Космическите приращения“ атакуват твърдините на вещното право, за да покажат, че наклоните няма да свършат. Опитите на правото да „хване“ падащия метеор като възможен обект на притежание: още преди да навлезе в земната атмосфера, докато преминава през нея и когато достигне до земната повърхност, е част от арсенала за „изправяне“ на линиите и ъглите, с който разполага всеки правен ред. И все пак този арсенал си има своите граници, а небето може да се позволи да бъде мащеха, когато става въпрос за раждането и отглеждането на вещи.

[7] Подробно за възникващите въпроси и за възможните отговори, включително въз основа на направен сравнителноправен анализ вж. **Стоянов, 2026**.
[8] Вж. **Стоянов, 2026**: 97.

Климатът не просто обгръща, но и наклонява нашето съществуване. В този смисъл „общата“ климагогика може да се разглежда като процес, при който светът чрез своя наклон (климатична обусловеност) насочва човешкото съществуване. Правото като специализирана дисциплина също може да научи важни „негативни“ уроци от климата. Обосноваването на „специалната“, правна климагогика би могло да бъде важен ресурс както при предефинирането на обектите (например възможността да се притежават като вещи метеорити или други небесни тела), но и при преосмисляне на кръга на субекти (например възможността да се признават за носители на права и задължения природни феномени като реки, планини, гори, животински видове като пчели[9]). Мисленето под наклон сочи към положение, при което нещо не е нито хоризонтално (равно), нито вертикално (абсолютно). Наклонът предполага гравитация (принуда), посока за следване (цел) и възможност за плъзгане (риск). Без да е хаос, наклонът е постоянно напрежение между стабилност и падане. Правото никога не работи в хоризонтално поле, тъй като реалността винаги е наклонена. Наличието на общи правила за поведения често е оптична илюзия, успешно поддържана от механизмите на правото, което в своята същност остава изкуство на баланса върху множество пресичащи се наклонени плоскости. Правото по правило регулира движение по наклон. Именно смирението пред сложността на света е възможният път на правото към справедливостта. Ако балансът на везните предполага хоризонтални решения, наклонът изисква непрекъсната корекция, за да се поддържа желаната траектория.

Климагогиката на правото напомня за важна особеност, стояща в основата на най-сериозното усилие на правното регулиране: правото не изправя света, а го стабилизира временно върху наклон. Няма окончателно равновесие, а само временна стабилизация, при която устойчивостта е динамична, а не статична. И тъй като всеки наклон съдържа в себе си риск от падане, правото не просто няма да бъде пълноценно, но няма да бъде и възможно без потенциала за допускане на несправедливост. Онтологията на нестабилността, която изисква да признаем липсата на окончателно решение и необходимостта от адаптация, е най-важният „метеорологичен“ урок, който времето навън ни дава всеки ден. Промените в климата не могат да бъдат заглушени и от най-мощния юридически климатик, дори и когато силата на неговото бучене временно заглушава истината за настъпващата катастрофа.

[9] Вж. например **Ставру, 2016a**, както и **Ставру, 2016b**, а също и **Ставру, 2021**: 223–233.

2. Климатът като власт

Остров Сир Бани Яс (Sir Bani Yas) се намира на около 170 км западно от Абу Даби, в Персийския залив. До 70-те години на миналия век островът е напълно пустинен и безводен, с високи концентрации на сол и без постоянен живот. Превръщането му в „рай на животните“ започва през 1971 г. по заповед на шейх Зайед бин Султан ал Нахаян, бащата основател на Обединените арабски емирства. Започва масово засаждане на дървета, изграждане на водоеми и внос на диви животни от Африка и Азия. Днес на острова има над 13 000 животни, включително арабски орикс, жирафи, щрауси, гепарди и газели, като съществуването им зависи от полагането на постоянна човешка грижа. Освен със своите прекрасни плажове за отбиващите се круизни кораби, Сир Бани Яс е и парк за организиране на сафарита.

Хората, които правят възможно съществуването на живота на острова, живеят извън неговите очертания, а присъствието им на негова територия е само през деня – с оглед изпълнението на техните служебни задължения. Така създадената от човека природа не е обитавана, а управлявана като офис, в който екологията е подчинена на логистиката. „Природното“ не е свободно, а управляемо като проект с корпоративна структура. Това не е рай, а добре управлявано работно място на живота. Логистиката е нежната ръка на една нова пастирска власт, която никога не е у дома си, защото домът вече е система. Сир Бани Яс не е „място“, а интерфейс на живото, през който властта демонстрира способността си да управлява, без да го обитава. Буквално всичко живо е на работа, а светът редува на смяна след смяна.

Островът всъщност е архитектурна илюзия за природа, място, където пустинята е реконструирана като живот, а природата – като декор на властта. Като изкуствено създадена презентация на екосистема, островът е по-скоро биополитическо съоръжение, което има за цел да демонстрира могъществото на човека, и в частност – на шейха, да създаде свят, който е по-добър от този, създаден от Бога. Не става въпрос за природен резерват, а за зообриколаж от видове, които никога не биха съществували съвместно, а още по-малко – точно на това място. Орикс и жираф споделят една „обща“ постекосистема без предистория. „Природата“ е организирана като спектакъл, в който животните са подредени така, че да представят хармония на света в почти христоматийна утопия на мирното съвместно съществуване. В тази система без екология устойчивостта е симулация на природен процес. Всъщност по-точно е да се говори за псевдоустойчивост, при която животните не живеят в природен баланс, а се управляват в привидно равновесие: всеки вид е внимателно избран, правилно позициониран, обилно хранен, но и строго ограничен. Растителността е изкуствено напоявана, климатът е регулиран,

а популациите са следени, включително за да могат да бъдат показани на туристите като гарантирана атракция.

Техническото сътворение е създало симулакрум на природа, която изпълнява ролята на медиум на властта. Постигнатата зеленина на част от острова е видимата благодат на петролната енергия, превърната в природа. Този „рай, създаден от човека“, е доказателство, че властта не просто може да възстанови изгубената природа, но и да създаде такава там, където никога не е съществувала. Това е рай без трагедия – свят, в който човекът е поел ролята на съдбата, сакрализирана градина на контрола, която обявява новите постулати на екологическия монархизъм. За властта на шейха няма граница. Хиперреалността на природата определя новата метафизика. Антропоцентризмът[10] вече не е просто философска позиция, а естетическа[11] теология, при която човекът става архитект на самото битие. Животът става пластичен материал за харизмата на властта, която вместо да управлява, започва да твори.

Сафари-туризмът служи като инструмент за реализирането на една педагогика на властта, която разказва как на това място не е имало нищо, а сега има всичко. Обиколката е представена пред посетителя едва ли не като урок по екологическа устойчивост, но в действителност тя внушава чувство на благодарност и дори задължение за подчинение на онзи, който е създал чудото. Чудото, което може да се види в тази биополитическа градина, не е чудо на природата, а резултат от упражняването на власт. Вместо да бъде субект на грижа, животът тук е ритуален атрибут на властта, чиято „абсолютна“ доброжелателност се е превърнала в средство за контрол. Изкуствено създаденият и поддържан живот е акт на даряване, доказващ добротата на властта. Като проява на екологически патернализъм тази „бащинска“ доброта „спасява“ природата, като ѝ отнема възможността да бъде дива. Природата се реабилитира, но не като автономна другост, а като предплатена услуга – парк, който трябва да вдъхновява и утешава. В този „милостив“ антропоцентризъм човекът е добър господар, който държи природата „жива“, за да свидетелства за неговата доброта. Но природата е и реиндустриализирана в една постколониална екология, при която богатият на петрол свят може да си позволи да използва животински и растителни тела не само като туристически атракции (организиране на сафари, фото лов и пр.), но и за реализирането на специфичен „климатичен“ труд (абсорбиране на CO_2, производство на енергия и пр.). Биополитиката на оазиса предлага нова форма на глобален неофеодализъм[12], включваща природата като работна сила в служба на климатичния комфорт.

[10] За антропоцентризма като „наратологичен диспозитив“ и неговото съотношение с реториката за изменението на климата вж. **Diran, Traisnel, 2021**: 123**.**

[11] За естетическите аспекти на промените в климата вж. **Brady, 2022**.

[12] За понятието „климатичен апартейд“ вж. **Rice, Long, Levenda, 2022**.

В Сир Бани Яс животното не е субект, а политически знак за управленската харизма. То е своеобразен портрет на властта, част от организираната биосемиотика на величието, която живее, за да възхвалява човешкото творение. Но това „спасяване“ на животното като форма на месиански екологизъм е и най-тежката форма на подчинение, при което на живото се отнема самото битие като природен субект. То е лишено от „правото“ да бъде нещо напълно обикновено, несъвършено и подчиняващо се на своите нисши инстинкти. То е поставено като фиксиран знак в една предварително подготвена екологична литургия, където всяко дишане е акт на хваление на неговия човешки създател. При тази нова форма на господство животът е „спасен“, за да бъде показван. Властта освещава като екологически орнамент всеки живот, постигнат въпреки климатичните условия, които го правят невъзможен на острова. Посланието е ясно: чрез биоинженеринг и климатичен контрол природата може да бъде създадена по-добре втори път. Определяща е милостта и мъдростта на лидера, който има силата да „връща“ света към живот.

Сир Бани Яс е екологична икона, изкуствен рай, в който природата е подчинена на политическото въображение. То е едно от „чудесата“ на Обединените арабски емирства, построени именно, за да впечатляват и да събират туристи от всички краища на света. В крайна сметка той е преди всичко опит за устойчивост на властта, отколкото проект за постигане на реална екологическа устойчивост в природата. Тази устойчивост не е екологична, а монументална и има за цел да възпроизвежда властта във времето чрез възхищението на другите. Онова, което е започнало като сафари, завършва като поклонничество пред неумиращото лице на властта. В Обединените арабски емирства архитектурата се мисли като част от емоционалната икономика на възхищението, при която всеки привлечен посетител и всяка публикувана в социалните мрежи снимка е акт на легитимиране на властта. Архитектурата замества идеологията, а вместо от данъци, емирството живее от потока на очи и внимание, които бързо се превръщат в ликвидните капитали. Устойчивостта на властта е гарантирана не чрез страх, а чрез удивление.

Нещо повече, в небиологичната устойчивост на остров Сир Бани Яс може да бъде открита и форма на архитектурна есхатология, при която природата-архитектура не само отрича, но и обезсмисля страха от климатични бедствия. Ако навсякъде другаде природата изчезва, в Обединените арабски емирства се създават изкуствени острови и живот, чието съществуване е допуснато и поддържано изцяло по човешки дизайн. Екологическите демонстрации на всесилна власт, ако не успеят да успокоят съвестта на човечеството, то поне могат да задържат вниманието му отвъд тревожността, създадена от дебатите относно промените в климата. Те подсказват и възможността за адаптация чрез разслояване на нови

екологични класи, обособени с оглед на достъпа до климатизирана жизненост. Така в елитните биосферни „резервати“ (Дубай, Катар, Сингапур) животът ще бъде изкуствено куриран и естетически интегриран. В средните зони (Европа и части от Азия) той ще се поддържа технически като хибрид между органична биология и изкуствена обработка. В периферните територии (Африка, Южна Азия) животът ще остане източник на суровини, включително и емигранти, докато не се изчерпи и изчезне. Климатичните неравенства се обосновават с положените лични усилия и наличните национални богатства, като аргументацията подсказва, че раят е с платен вход: в климатичните оазиси като зони на комфортна адаптация към предстоящите промени няма място за всички.

Магическите градини на Дубай са открити през февруари 2013 г. в пустинята на юг от града в изкуствено създаден район, наречен „Дубайланд“[13]. Разположена на площ над 72 000 m², тя е най-голямата цветна градина в света, която помещава на територията си около 150 милиона цвята, поддържани с помощта на прецизно капково напояване и непрекъснат климатичен контрол. Проектирана като инженерно чудо, тя има за цел да демонстрира, че човешкият дизайн може да надмине природата. Магическите градини предлагат своеобразен следприроден спектакъл, в който цветята не растат, а се режисират според сюжета на разпознаваеми анимации от света на Дисни. Цветята са живи пиксели в маркетинговия образ, представен пред съзерцаващия консуматор. Оформени не в ботанически, а в театрални композиции, цветята са представени преди всичко като зони за туристическо посещение. Естетическият експеримент по опитомяване на природата показва чудото на технологичния мениджмънт, при който органичното се симулира чрез системи от тръби, добре планирана инфраструктура и непрекъснат труд по поддръжка. Магическите градини на Дубай са икони на глобалното въображение, в които се съчетават обещанието за вечна пролет в пустинята (Едемска градина) и светът като визуален рай на никога несвършващото детство (Дисниленд).

Така представяният технологически подвиг всъщност се оказва екологичен парадокс[14]. Ако става въпрос за рай, то в Магическите градини раят се третира като консуматив.

[13] Кулите и градините са важни символи на Дубай, разкриващи своеобразен естетически дуализъм: от една страна, мъжкият принцип на властта, материализиран в изправения вертикал (кулата), и, от друга страна, женският принцип на поддържането, въплътен от разстланата хоризонталност (градината). Кулата излъчва потентност, като пронизва небето, а градината е място на обгръщане, което затваря земята. Кулата е символ на завоевание, градината – на контрол. Но „мъжката“ кула се оказва по-силна като принцип и свидетелство за това е обстоятелството, че за Магическите градини може да се каже, че не раста, а се строят, а цветята в тях не се отварят, а се сглобяват. Въпреки че във всеки момент от съществуването си кулата надмогва гравитацията, а градината – надмогва смъртта, и двете пространства са мъртви в биологичния смисъл на думата. Те са част от съгласувана фасадна архитектура.

[14] За огромните (и неустойчиви) разходи за вода, използвани за поддържането на Магическите градини, вж. **Russo, Cirella, 2018**, където е посочено следното: „В голяма част от Близкия изток е спешно необходима политическа намеса, която да разглежда алтернативен екологично ориентиран дизайн“.

Цветята не се поддържат, а се подменят в момента, в който не отговарят на определения визуален стандарт. Природата е разрешена единствено доколкото не се движи и отговаря на високите очаквания на посетителите. Става въпрос за инженерна екология, в която балансът е заменен от тотален контрол, а замърсяването на въздуха и всички неблагоприятни климатични явления – съществуващи в и извън Дубай, са компенсирани естетически. Чрез своите градини Дубай се представя като град на адаптацията чрез образи[15], при която вместо да бъдат решавани, проблемите се превръщат в туристически атракции. Магическите градини са създадени не за да бъдат обитавани, а за да бъдат обект на непрекъснато гледане. Всяко растение е подредено в „перфектната“ поза на визуална готовност, при която всеки поглед е продуктивен. В това проектирано за оптика пространство всеки кадър, дори и най-произволният, е винаги успешен. Макар и традиционното философско съзерцание на природата да не е възможно, гледането гарантирано и безусловно произвежда съдържание, което актуализира конкретно определен кадър от предварително зададена матрица. Цветята са поставени така, че да очакват внимание, но едновременно с това погледът е публичен, тъй като посетителите се наблюдават взаимно. Фотографията замества живота, а снимките осигуряват така желаното безсмъртие. Природата не умира, докато позира, а всички посетители са съучастници. Цветята не разполагат с достатъчно време, за да увехнат, ако образът им се обновява в безкрайния поток от снимки. Погледът е служител на една невидима дисциплинираща машина, която има за цел да капитализира всяко възможно внимание. Всеки получава онова, за което е платил, когато си е купил входния билет. Градината на цветята се оказва градина на очите, открит музей на самия поглед.

Животът е превърнат във временна украса, която има стойност само дотолкова, доколкото е подходящ обект за селфитата, направени от посетителите[16]. Въпреки че претендират за изобилие, Магическите градини предлагат по-скоро стерилност – повърхностен пейзаж без екология. Живите цветя изглеждат досущ като изкуствени, а липсата на всякакви насекоми показва, че самата идея на градината е несъвместима с живота като процес. Това не е самоподдържаща се екосистема, а експозиция на живота като визуален факт, „жива“ витрина, на която е поставена една напълно обезпаразитена и опитомена природа. В този свят, доминиран изцяло от естетиката, всяко цвете е проектирано да бъде самодостатъчно като визуален обект, не част от биоценоза. В иконографията на един рай без биология пчелата не е

[15] За важната роля, която играе усъвършенстването на визията „в оформянето на хода на екологичното познание“ вж. **Boetzkes, 2021**: 19.

[16] За това как Дубай произвежда „визии за град“ като културни продукти, разпространявани през маркетинг и социални мрежи, включително за Магическите градини като Инстаграм икона, вж. **Bahramian, 2025**.

символ на опрашване и труд, а заплаха за туристическото преживяване. Увяхването на цветята не е част от цикличността в природата, а технически дефект, който може да се контролира. Вместо живот, се поддържа впечатление за живот. Животът е престанал да бъде процес и се е превърнал в поза. Особено показателно е обстоятелството, че вместо да бъдат обгрижвани, цветята се изхвърлят при първия признак на увяхване, за да не се наруши визуалната непрекъснатост на чудото. Старостта няма място в Магическите градини, а смъртта е сведена до логистична операция. Логиката на земята лишава живота от биография. Цветето няма право да умре, а вместо това се изтръгва и заменя преди смъртта, за да не остави следа от разпад в перфектния пейзаж. Всяко увяхване е заплаха за реда. „Абортът“ на цветя е оправдан от изискването за визуална чистота. По този начин смъртта е елиминирана, за да не смущава зрелището, но в „пречистването“ на живота се губи и неговият смисъл. Животът губи тежестта си, когато всичко е заменимо, повтарящо се по график и обратимо. Когато смъртта е заменена с подмяна, градината става място без траур – място, доминирано от биополитическа естетика, при която животът се управлява не като процес, а като повърхност. Градинарят е заставен да бъде техник, който поддържа външната форма на живота без самия живот.

Макар и да претендира за хармония, постигнатата красота демонстрира пълната зависимост на живота от прилагането на технологичен контрол. Функционирайки като реклама на възможното, Магическите градини свидетелстват за всемогъществото на своя създател, който е успял да управлява живота като индустрия. В градините на Дубай човек позира пред собствената си победа над природата. Смирението на градинаря е подменено с естетическия нарцисизъм на демиурга, ангажиран с безкрайна поддръжка. Ако истинската грижа е скромна, то технологичното градинарство предлага свят без смърт, в който за всяко цвете има план, всяка комбинация се подчинява на логиката на предварително зададена диаграма, а всяка промяна се осъществява въз основа на определен разчет за разход на вода и за възможен източник на осветление. Не човекът – пред природата, а цветето се смирява пред властта на инженера. Нещо повече. Градините са толкова впечатляващи, че обезсмислят индивидуалната грижа по поддържане на истински живите (увяхващите) цветя. След посещението на Магическите градини всеки личен опит за грижа за домашни растения може да изглежда неадекватен, дори комичен: какво означава да поливаш едно растение вкъщи и то понякога да увяхва, когато в пустинята някой отглежда милиони цветя в безупречна форма? Неспособността да поддържаме дори една роза „перфектна“ – по начина, по който го правят инженерите на Дубай в несравним мащаб, може да породи нов тип морално чувство за вина. Може да се наблюдава дори и ефект на своеобразно естетическо унижение, при което

индивидът, който се грижи за истинско растение, изглежда непохватен, неефективен и старомоден.

Магическите градини на Дубай са театър на контролираното възхищение, който изисква от всеки посетител да се преклони пред човешката власт над природата. Когато „добрият мениджмънт“ е най-важната добродетел, светът започва да се управлява като таблица. Вместо за възпитаване на човешката душа, всички усилия се насочват към постигане на максимална оптимизация в процеса на фотосинтезата. Цветето не е растение, а ключов показател за ефективност. Всяко цвете е клетка в гигантския Excel на красотата, а всяка капка вода за напояване изпълнява предварително зададена формула за поддръжка. Устойчивостта е нова форма на стоицизъм, но вече без етика. Успехът не изисква мъдрост, а единствено компетентност. Той не се ограничава от някаква мярка, а има за цел постигането на безкрайна ефективност. Вместо да търси смисъл, успехът е погълнат от стремежа към реализирането на впечатляващи резултати. В този свят животът няма стойност, ако не може да бъде управляван, а онова, което не може да бъде управлявано, каквато е и автентичната природа, се класифицира като грешка, която трябва да бъде отстранена. Изгонен от Едем заради гордостта си, човекът се опитва да се върне като ландшафтен архитект в Магическите градини. Особена символика притежава червеният килим, по който гостите на градините преминават преди да влязат в тях. Като своеобразен праг на престъпване от обикновения свят към театралната постановка, той освещава акта на влизане, като превръща туриста от наблюдател в участник в ритуал на признателност към онзи, който е създал илюзията. Червеният килим го предупреждава, че влиза в зона на представление, до която е имал привилегията да бъде допуснат и в която всичко е част от внимателно курирана сценография. Самото ходене по килима като преминаване през знака на властта е акт на подчинение чрез възхищение пред чудото. Килимът е поставен не за цветята, а за онези, които са си платили, за да станат свидетели на невиждано инженерно съвършенство.

Градината-конструкция внушава, че хората могат да продължат да живеят в пустинята, стига да я декорират с подходяща украса. Така красотата се експлоатира като най-бързата визуална упойка, успокояваща тревогата, породена от самата цивилизация. Този нов тип психо-естетическа адаптация вярва във възможността за съществуване на свят, който е устойчив най-вече в поддържането на илюзията за устойчивост.

3. Климатът като спектакъл

„Магьосникът от Оз“ е публикувана през 1900 г. в Чикаго и има незабавен успех[17]. Нейният автор Франк Баум (1856 – 1919) – американски писател и предприемач, но и театрален[18] мениджър, си поставя за цел да създаде модерна приказка, освободена от викторианска назидателност. За разлика от европейските приказки на братя Грим и Ханс Кристиан Андерсен, които често завършват с морална поука, проектът на Баум за „автономна“ американска фантазия[19] е насочен към това написаното да носи удоволствие, да провокира въображението и да предизвиква радост при четене[20]. Романът разказва преди всичко за саморазкриването на онова, което всеки един от героите смята, че не притежава: оказва се, че Плашилото вече има разум, Тенекиеният човек – сърце, Лъвът – смелост, а Дороти – способността да се завърне у дома. По-различна е фигурата на Магьосника, който управлява Изумрудения град чрез впечатляваща театралност, без да притежава реална магическа сила. Неговият авторитет е ефект от добре организирана сценография, чието разобличаване е важен инструмент за демистификацията на властта.

„Магьосникът от Оз“, особено с неговия акцент върху зеления цвят, прави възможен и един „климатичен“ прочит на романа. Самата история започва с климатично явление: циклон, който пренася къщата на Дороти от Канзас в приказна страна, чиято красота е впечатляваща[21]. Първото събитие е метеорологично и вместо фон, то е агент на преместването, който инициира определящ за цялото повествование онтологичен преход. Циклонът е чисто природна сила, която действа без намерение и без адресат. Той не наказва Дороти, нито избира някакво конкретно предизвикателство, през което тя трябва да премине. Природата действа като преносител на съдбата, но без телеология. Без да е субект, циклонът е ранна литературна фигура[22] на екстремното климатично събитие, което се явява праг на трансформация и дислокация. Канзас е описан като сух, ветровит, прашен и монотонен, но не и монохромен град, в който климатът дисциплинира чрез недостиг. Страната на Оз е разделена на монохромни четири цветови зони (синя, жълта, червена и зелена[23]), а изобилието поставя

[17] Впоследствие е издадена цяла поредица от продължения, включваща още 13 романа за Оз. За проследяването на цялата поредица от 14 „канонични“ книги за Оз, написани от Баум, вж. подробно **Tuerk, 2007**: xi, 1–4.

[18] За интереса на Баум към театъра вж. **Rogers, 2003**: 6; 10; 16–17.

[19] За настояването, че „Магьосникът от Оз“ е именно „американска приказка“, вж. **Attebery, 1980**: 83; 87.

[20] За обезоръжаващата откровеност на стила на Баум, която оставя въображението „опасно отворено за подривни идеи“, вж. **Zipes, 1983**: 122.

[21] Вж. **Littlefield, 1964**: 51.

[22] За „юридическия“ потенциал на литературните фигури и възможността да бъдат важен коректив и дори „съветник“ на правните регулации подробни вж. **Ставру, 2024**: 9–14.

[23] За анализ на цветовете в романите за Оз като наративно устройство вж. **Anuprabha, Sudha, 2024**: 82–86. За зеления цвят е посочено, че символизира „растеж, обновление и стремеж към мъдрост“ (пак там:

въпроса доколко то не е резултат от изкуствено произведена естетическа среда. Център на пътуването на Дороти е Изумрудения град – град, който е изцяло зелен, но не защото е такъв, а заради очилата, които жителите са длъжни да носят. Когато климатът е превърнат в режим за възприемане на света, зеленото е сведено до оптичен ефект. Ако Канзас е място на суров и неукротим климат, то климатът в Страната на Оз е медиализиран и дори театрализиран. При подобен прочит Изумрудения град може да се разглежда като литературна версия на климатичен купол – прототип на изкуствено контролирана среда, в която властта се упражнява върху самата атмосфера. Магьосникът управлява чрез спектакъл, в който доминира „метеорологична“ илюзия.

Подобно на остров Сир Бани Яс в близост до Абу Даби и Магическите градини в Дубай, Изумрудения град е изкуствено произведен климатичен оазис, в който зеленото не е спонтанен биом, а продукт на непрекъсната технологична поддръжка. Макар и да обещава стабилност и великолепия, Изумрудения град „произвежда“ зеленото като оптичен ефект. Самото зелено се политизира, като от цвят на растежа и надеждата, той става задължително възприятие в един принудителен режим на гледане. Целта на тази политическа естетика, при която властта се упражнява чрез контрол върху средата, е постигането и признаването в полза на Магьосника на своеобразен „атмосферен суверенитет“. Но Дороти отхвърля този прекрасен нов и „зелен“ свят[24]. Обещанието за прекрасно бъдеще е неубедително, ако се базира на визуална хомогенизация, при която всичко е зелено, защото така трябва да се вижда. Дороти не отхвърля красотата, а автентичността. Макар и да е беден и суров, Канзас не е симулация, докато великолепният Оз се управлява чрез илюзии. Ако видим в Магьосника управник на атмосферата и разобличим очилата като инструмент за налагане на нормативен режим на възприятие, то тогава романът на Баум може да се прочете като предупреждение срещу обещанията за постигане на пълна хармония чрез техническа регулация и срещу всякакви политики, които заместват реалността с нейния управляван образ. Това предупреждение е особено актуално, ако се имат предвид съвременните „зелени“ мегапроекти, при които устойчивостта, вместо да бъде резултат от реална ценностна трансформация, често функционира като маркетингова аура. В свят на климатична естетика без онтология, в който цветовете са наложени, а надеждата е регулирана, бъдещето може да бъде убедително само визуално.

83). Посочено е и обстоятелството е резултат на оптична измама, постигана чрез принудително носене на очила.

[24] Вж. **Баум, 2016**: 82.

Разглеждана като инструмент за успешен маркетинг, климатичната естетика е режим на визуално-морална легитимация, при който екологичните символи и наративи се използват за прикриване или омекотяване на икономически практики, насочени преди всичко към реализирането на печалба. Когато политиките предлагат символна вместо структурна екология, климатът се превръща от научна в естетическа категория. Ефектът се постига в три стъпки: а) публично изявление за поемането на морален ангажимент за екологична устойчивост, въглеродна неутралност и грижа за планетата; б) визуална материализация на заявеното чрез поставянето на зелени фасади, знаци за рециклируемост и разделно хвърляне на отпадъци, еко опаковки и пр., и 3) прехвърляне на доверие, при което потребителите свързват произведените образи с носене на реална отговорност. Етиката се превръща в образ, а моралът става опаковка на продукта. Т. нар. greenwashing е особено вероятен, когато се натъкнем на климатични обещания без конкретни времеви и измерими показатели.[25] Изкуствено поддържаните „зелени“ острови в пустинята, вертикалните градини, климатично контролирани търговски пространства (климатизирани улици в търговски центрове „на открито“) създават усещане за „устойчиво бъдеще“, но често са свързани с ресурсна зависимост поради своята висока енергийна интензивност. Те са част от една нова икономика на впечатлението, в която целта на всяка етика е да декорира имиджа на съответната корпорация. Симулирането на грижа прехвърля отговорността в сферата на впечатлението. Грижата се заменя от поддръжката, етиката – от естетиката.

	КЛИМАТИЧНА ЕСТЕТИКА	
РИСКОВЕ	**ДЕПОЛИТИЗАЦИЯ**	Структурният проблем се свежда до индивидуално потребление
	ИЗМЕСТВАНЕ НА ВНИМАНИЕТО	Фокус върху образа вместо върху ценностите
	ЛЕГИТИМАЦИЯ НА СТАТУКВОТО	Системата изглежда реформирана, без да е променена

Климатичната естетика е частен случай на по-общия механизъм на суверенитет, който може да наречем перцептивен. Механизмът на властта, която не управлява пряко територията, а определя начина, по който се възприемат нещата, достига радикална форма в романа „Градът и градът“ на Чайна Миевил. В романа, два града: Бешел и Ул Кома, съществуват върху едно и също географско пространство, но макар и физически да се припокриват, те са

[25] За паралели между визуалната, илюзорна зеленина в Изумрудения град и съвременните критики на т.нар. greenwashing в политиките за устойчивост вж. **Melosi, 2018**: 67.

институционално разделени и перцептивно изолирани[26]. Още като малки деца гражданите са обучени да „не-виждат“ другия град чрез непрекъснато регулиране на видимото. Ако при Миевил другото съществува, но трябва да бъде отменено от съзнанието, то при климатичната естетика зеленото е наложено като визуален код в среда, която се произвежда като впечатление. Ако при Миевил съществува двойна политическа реалност на едно и също пространство, като възприятието решава в кой град живееш, то при климатичната естетика това, което е едно, е икономическата логика – логиката на печалбата, но тя е морално удвоена и отново възприятието решава кой свят обитаваш: реалния или естетическия. И в двата случая са налице едновременно селекция и сегрегация. Виждането не е пасивен акт, а структуриран навик, продукт на системно обучение и нормативен натиск. Ако при Миевил гражданите практикуват активно „не-виждане“, то климатичната естетика приучава потребителите на активно „не-питане“ относно ресурсната база, енергийния разход и всички останали неблагоприятни за репутацията детайли в „зелените“ проекти.

Суверенът в „Градът и градът“ не е традиционна държава, а тайнствената инстанция „Breach“ („Престъпвение“[27]), която поддържа границата между видимото и невидимото и санкционира нарушаването на режима на възприятие. Властта не казва къде си, а какво трябва да виждаш. В климатичната естетика подобна власт върху прага на съзнанието се осъществява чрез възползване от съществуващите регулаторни пропуски, добро управление на персонализирани маркетингови режими и правилно боравене с позитивни публични наративи. Аналогичен инструмент за „обучаване“ на вниманието на гражданите в „Магьосникът от Оз“ са очилата, които контролират пространството чрез неговия цвят, като непрекъснато произвеждат необходимото за целта зелено. Това е нов тип нормативност, която не регулира самото поведение, а възприятията на своите адресати като условие за тяхното поведение.

Дороти ни учи на своеобразен съпротивителен климатичен реализъм, при който стремежът за връщане към дома може да бъде прочетен като автентична грижа за неговото опазване. Желанието ѝ да се върне в Канзас не е жест на носталгия, а израз на нейната привързаност към конкретна климатична среда. Канзас е домът на Дороти, не защото е естетически привлекателен, а защото е конкретно съществуващ. Климатичният реализъм означава приемане на реалните условия, а не бягство от тях чрез различни форми на естетическа компенсация. Да искаш да се върнеш у дома означава да приемеш ограниченията

[26] За т.нар. „феноменологичен апартейд“ в „Градът и градът“ вж**. Гончаров, 2025**: 94.

[27] Вж. **Миевил, 2012**: 373 – „Агенция „Престъпвения“ не представлява нищо. Тя е самото нищо. Всички го знаят; това са фактите. Агенцията няма посолства, нито армия, нито забележителности. Агенцията няма собствена валута. Ако извършите престъпвение, тя ще ви погълне. Агенцията е пустота, изпълнена с разгневени служители на реда“.

на мястото като част от собствената си идентичност. Домът не е сантиментална фигура, а пространство на взаимна зависимост и зона на отговорност[28]. Етиката на обитаването изисква да се избере грижата вместо бягството, а това е противоположното на климатичния елитаризъм, който подканва към преместване и капсулиране в „защитени“ зони (изкуствени острови, магически градини, естетизирани климатически бункери). Съпротивителният климатичен реализъм изисква лоялност към мястото въпреки неговата уязвимост. Дороти не избира най-красивото пространство, а онова, което смята за свое. Това е отказ от климатичен консумеризъм и от логиката, че средата е заменяема стока. Циклонът, с който започва всичко, не става повод за напускане на дома завинаги, а поставя начало на едно много по-дълбоко разбиране на мястото, при което признаването на реалността върви ръка за ръка с готовността за полагане на грижа. Адаптацията не трябва да бъде спектакъл. Устойчивостта е нужна като практика, а не като образ. Дороти се отказва от визуалната измама, за да предпочете реалната уязвимост.

Приключенията на Дороти могат да бъдат прочетени и като реплика срещу климатичния алармизъм, който често действа като форма на самоизчерпващата се морална паника. Когато всичко е зелено, то става блудкаво зелено, „захарно“ зелено. Такова зелено не е част от природното разнообразие, а задължителен филтър и инструмент за провеждане на унифицирана цветова политика. Прекомерната морална наситеност води до притъпяване, при което цветът престава да бъде знак и се превръща във фон. Когато зеленото стане универсално, то губи своята символна сила. Алармизмът разчита на апокалиптична реторика[29], която предизвиква чувството за извънредност и спешност. Но подобна мобилизация бързо стига своята граница и когато на всяко ново явление се гледа като на катастрофа, настъпва десензибилизация, умора и дори цинизъм. Постоянната извънредност обезсмисля самото понятие за извънредност. Алармизмът превръща зеленото от цвят на живота в цвят на идеологическата хомогенност. Изумруденият град е красив, но е и структурно еднообразен. Нито един цвят не трябва да бъде суверен, а етиката, която редуцира посланията си до един единствен визуален код, губи способността си да мисли сложността. Зеленото не трябва да бъде лъвът измежду цветовете. Когато зеленото винаги е „героично“ зелено, то губи своята политическа и етическа тежест, дори и когато е свързано с полагането на истинско усилие за грижа. Никой цвят не трябва да става заместител на многопластовата реалност. Екологичната отговорност изисква многогласие, а истинската екология е полифонична. Природата не е монархия, в която господства един единствен спектър.

[28] За дома като структуриращ принцип в цялата поредица за Оз вж. **Chaston, 1994**. Вж. също **Hansen, 1984**.
[29] За мястото на апокалиптичната реторика в „поезията за климата“ вж. **Griffiths, 2019**: 89–90.

Пътят на Дороти обратно към леля Ем и чичо Хенри[30] е и преход от алармизъм към реализъм. Климатичният реализъм предполага институционална последователност и изисква предотвратяване на опасността от настъпване на морална инфлация. Изумруденият град е предупреждение срещу естетическа хипертрофия и превръщането на една добра идея в морална монокултура. Дороти се връща към света, в който цветовете не са задължителни, климатът е реалност, а не обект на тотална политическа хроматизация. Свободата на възприятието винаги е по-богата от изобилието на един доминиращ цвят. В Канзас са добре дошли, както зеленото на растенията, така и синьото на небето, жълтото на слънцето, кафявото на почвата, бялото на снега и цялата гама от цветове, в които се облича природата. Случаят „Дороти“ като част от една литературна климагогика ни учи на важната разлика между процесуална реалност (Канзас) и сценографска завършеност (Страната на Оз).

	СЛУЧАЯТ „ДОРОТИ“	
УРОК по	**УЯЗВИМОСТ [**циклонът**]**	Климатът не е фон, а сила. Светът не е стабилен, което изисква осъзнат избор за обитаване
	РАЗПОЗНАВАНЕ [зеленият цвят**]**	Когато зеленото е доминиращ естетически режим, то може да остане без екологическа реалност
	ПРИНАДЛЕЖНОСТ [домът**]**	Домът не е най-красивото място, а мястото, в което се връщаме като акт на грижа и отговорност

Дороти демонстрира забележителна съпротивителна трезвост. След като преживява екстремно природно събитие (циклон) и преминава през изкуствено стабилизирана среда (Страната на Оз), тя разпознава илюзията (Изумруденият град) и избира реалната уязвимост (Канзас). Изумруденият град е зелен по дефиниция, за разлика от Канзас, който допуска различието и промяната. Въпреки че в Изумрудения град цари перманентна хармония и не стават каквито и да било катастрофи, Канзас се оказва по-желан, защото е по-богат на реалност. Дороти ни учи, че устойчивостта не е декоративна стабилност, а зеленото не е етика само по себе си. Домът е място на грижа, което е по-важно от всеки спектакъл. Тя настоява за една плуралистична етика, при която реалността е по-богата от нейната естетически усилена версия. Плуралистичната климатична етика може да бъде мислена като нормативна рамка, която отказва редуцирането на климатичната отговорност до един-единствен символен код

[30] За акцент върху обстоятелството, че Дороти е сираче (което прави домът е още по-важен), вж. **Griswold, 1987**: 468.

(„зелено“, „въглеродна неутралност“, „възобновяема енергия“) и вместо това настоява за многопластовост на целите, за многообразие на инструментите и дори за способност за критическо преосмисляне на ценностите. Това е етика, която се противопоставя на онова, което можем да наречем монохромна устойчивост – режим, при който устойчивостта е сведена до визуален, маркетингов или друг едномерен показател. При този режим доминира един индикатор, решенията се вземат централизирано, а комуникацията е унифицирана. Плуралистичната климатична етика се основава на множество ценности, следи за различни показатели и стимулира децентрализирани практики, без да налага универсална естетическа формула. Само по този начин е възможно постигането на устойчив баланс между различни екологични и социални напрежения.

ДОБРИ ПРАКТИКИ	
Многомерна оценка	Интегрирани оценки на въздействието, които не позволяват компенсация на една вреда с маркетингово „морално усилване“ другаде
Локална устойчивост	Настояване върху концепция за устойчивост, която е вписана в конкретна среда, а не се мисли като универсален шаблон
Климатична отчетност	Институционализиране на етиката чрез конкретни политически практики, вместо естетизиране на посланията и превръщането им в лозунги
Институционална стабилност	Разчитане на продължителната грижа и системните усилия, а не на шокиращия ефект на климатичния алармизъм
Етика на обитаването	Структуриране на екологичните политики като израз на вярност към мястото, което разпознаваме като дом, а не като климатичен туризъм

Какви са възможните практически последици от климатичния прочит на приключенията на Дороти и могат ли те да бъдат формулирани като добри екологически практики. На първо място, може да се очертае преходът от един ключов индикатор към многомерна оценка на екологическите политики. Това означава използване на многокритериални рамки, включващи не само въглероден, но и други „отпечатъци“: воден „отпечатък“, състояние на почвите, енергийна зависимост, степен на социална справедливост. На второ място, вместо централизирани мегапроекти фокусът следва да бъде върху механизми за постигане на локална устойчивост. Това изисква инвестиции в градско озеленяване с водни цикли на квартално ниво, в енергийни кооперативи и други форми на микрообединяване с цел

подобряване на локалната среда. На трето място, климатичният спектакъл трябва да отстъпи пред публичната отчетност. Това означава предвиждане на правни механизми за осъществяване на независими одити и за налагане на санкции за подвеждаща „зелена“ комуникация, съчетани с публичен достъп до данните с екологическо значение. На четвърто място, апокалиптичната реторика на краткосрочните кампании следва да се замени от по-ефективни средства за дългосрочно ангажиране с екологическата грижа. Дългосрочните политики предполагат съчетаването на образователни програми с инфраструктурна устойчивост, постепенна адаптация към климатичните промени при условията на научна прозрачност. И на пето място, важно значение има и преминаването от символен консумеризъм към етика на обитаването, при която важна е грижата за конкретното място. Вместо „зеленото“ да се предлага като потребителска опция за богатите: всеки, който може да си позволи, е добре дошъл имигрант в климатичните оазиси на бъдещето, политическите усилия трябва да се насочат към поддържането на местните екосистеми чрез стимулиране на хората да участват в различни общностни решения, насочени към устойчиво ползване на съществуващите природни ресурси[31].

Плуралистичната климатична етика, която ни предлага литературният случай „Дороти“, предполага не само отказ от визуална хегемония, но и институционализиране на екологическата сложност. Отговорността към конкретното място допуска напрежение между екологични и социални цели, и ни позволява да осъзнаем, че възникващите конфликти следва да бъдат решавани не като бъдат прикривани със „зелена“ реторика, а чрез осигуряване на максимална прозрачност и критическо отношение. Само тогава онова, което започва с един (политически) циклон, може да завърши с (етическо) връщане у дома.

Литература

Anuprabha, B., Sudha, P. (2024). The Symbolism of Color in the Novels of Oz's by Frank L. Baum. *Shanlax International Journal of Arts, Science and Humanities*, 11(Special Issue 2), 82–86.

Attebery, B. (1980). *The Fantasy Tradition in American Literature.* Bloomington: Indiana University Press.

Bahramian, M. (2025). Instagrammable Sustainability: Dubai, City Branding and Visual Greenwashing. Master's Thesis. Master of Science Program in Territorial, Urban, Environmental and Landscape Planning. Politecnico di Torino, достъпно на https://webthesis.biblio.polito.it/36928/1/tesi.pdf.

Baum, L. (2016). *Valshebnikat ot Oz.* Prev. Ekaterina Dimcheva. Sofia: PAN. [Баум, Л. (2016). *Вълшебникът от Оз.* Прев. Екатерина Димчева. София: ПАН].

[31] За неравенствата в достъпа до инициативи за смекчаване и адаптиране на климатичните промени на ниво квартал или град, вж. **Zahnow, Yousefnia, Hassankhani, Cheshmehzangi, 2025**.

Boetzkes, A. (2021). Ecological Postures for a Climate Realism. In: Badia, L., M. Cetinic, J. Diamanti (eds.) (2021). *Climate Realism. The Aesthetics of Weather and Atmosphere in the Anthropocene.* London: Routledge.

Brady, E. (2022). Global Climate Change and Aesthetics. *Environmental Values*, (31), 27–46.

Chaston, J. (1994). If I Ever Go Looking for My Heart's Desire: 'Home' in Baum's 'Oz' Books. *The Lion and the Unicorn*, (18) 2, 209–219.

Diran, I., Traisnel, A. (2021). The Poetics of Geopower: Climate Change and the Politics of Representation. In: Badia, L., Cetinić, M., Diamanti, J. (Eds.) (2021). *Climate Realism: The Aesthetics of Weather and Atmosphere in the Anthropocene*. London: Routledge.

Goncharov, St. (2025). Psihoanalitichen prochit varhu pravnata forma v „Gradat i gradat". *Literaturna misal,* 3, 92–104. [Гончаров, Ст. (2025). Психоаналитичен прочит върху правната форма в „Градът и градът". *Литературна мисъл*, 3, 92–104].

Griffiths, M. (2019). *The New Poetics of Climate Change. Modernist Aesthetics for a Warming World.* London: Bloomsbury Publishing Plc.

Griswold, J. (1987). There's No Place but Home: The Wizard of Oz. *The Antioch Review*, (45)4, 462–475.

Hansen, L. (1984). Experiencing the World as Home: Reflections on Dorothy's Quest in The Wizard of Oz. *Soundings*, 67(1), 91–107.

Iliev, G. (2025). Paradoksalniyat harakter na zakona: „Mihael Kolhas" na Klayst i izkustveniyat intelekt kato sadia. *Literaturna misal*, 3, 77–91. [Илиев, Г. (2025). Парадоксалният характер на закона: „Михаел Колхас" на Клайст и изкуственият интелект като съдия. *Литературна мисъл*, 3, 77–91].

Leimbach, T., Milstein, T. (2022). Learning to Change: Climate Action Pedagogy. *Australian Journal of Adult Learning*, 62(3), 414–423.

Littlefield, H. M. (1964). The Wizard of Oz: Parable on Populism. *American Quarterly*, 16(1), 47–58.

Melosi, M. V. (2018). The Emerald City Was Not a Green City. In: Muller, S. Mattissek, A. (Eds.), *Green City: Explorations and Visions of Urban Sustainability*. *RCC Perspectives: Transformations in Environment and Society*, 65–71.

Miéville, Ch. (2012). *Gradat i gradat.* Prev. Bogdan Rusev. S., Altera, 2012. [Миевил, Ч. (2012). *Градът и градът.* Прев. Богдан Русев. София: Алтера].

Rice, J. L., Long, J., Levenda, A. (2022). Against Climate Apartheid: Confronting the Persistent Legacies of Expendability for Climate Justice. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 5(2), 625–645.

Rogers, K. (2003). *L. Frank Baum: Creator of Oz. A Biography*. Cambridge, MA: Da Capo Press.

Russo, A., Cirella, G. T. (2018). Modern Compact Cities: How Much Greenery Do We Need? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(10), достъпно на: https://doi.org/10.3390/ijerph15102180.

Schneider-Mayerson, M. (2021). To Teach Students about Climate Change, 'Just the Facts' Isn't Enough. *Scientific American*, September 28, 2021. Достъпно на:

https://www.scientificamerican.com/article/to-teach-students-about-climate-change-lsquo-just-the-facts-rsquo-isn-rsquo-t-enough/.

Singh, V. (2020). Toward an Effective Pedagogy of Climate Change: Lessons from a Physics Classroom. August 1, 2020. Достъпно на: https://arxiv.org/abs/2008.00281.

Stavru, St. (2016a). Prava na prirodata – nasred ekologichnata eshatologia i pravnata teoria? *Sotsiologicheski problemi*, 1–2, 146–166. [Ставру, Ст. (2016). Права на природата – насред екологичната есхатология и правната теория? *Социологически проблеми*, 1–2, 146–166].

Stavru, St. (2016b). Solidarnostta i granitsite na pravata – vazmozhni li sa prava na prirodata. V: Marinova, E., M. Mizov (sast.) (2016). *Moral i etika na solidarnostta v savremennoto obshtestvo*. Sofia: Fondatsia „Solidarno obshtestvo", 341–354. [Ставру, Ст. (2016). Солидарността и границите на правата – възможни ли са права на природата. В: Маринова, Е., М. Мизов (съст.) (2016). *Морал и етика на солидарността в съвременното общество*. София: Фондация „Солидарно общество", 341–354].

Stavru, St. (2021). *Moralnite izmerenia na sobstvenostta (Kam obosnovavaneto na edna „proprietarna" ekologia).* Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov" [Ставру, Ст. (2021). *Моралните измерения на собствеността (Към обосноваването на една „проприетарна" екология).* София: Издателство на БАН "Проф. Марин Дринов"].

Stavru, St. (2024). *Svetovartezhi v yuridicheskoto mislene. Za generativnia potentsial na vzaimodeystvieto mezhdu literaturata i pravoto*. Sofia: Izdatelstvo na BAN "prof. Marin Drinov" [Ставру, Ст. (2024). *Световъртежи в юридическото мислене. За генеративния потенциал на взаимодействието между литературата и правото*, София: Издателство на БАН "проф. Марин Дринов"].

Stoyanov, Vl. (2026). Pravo na sobstvenost varhu meteorit. *Savremenno pravo*, 1, 78–112 [Стоянов, Вл. (2026). Право на собственост върху метеорит. *Съвременно право*, 1, 78–112].

Tookes, J. S., & Leege, L. M. (2024). Innovative Climate Pedagogy: Interdisciplinary Approaches to Teaching Climate Change. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 18(1), 1–9.

Tuerk, R. (2007). *Oz in Perspective: Magic and Myth in the L. Frank Baum Books*. London: McFarland & Company.

Zahnow, R., Yousefnia, A. R., Hassankhani, M., Cheshmehzangi, A. (2025). Climate Change Inequalities: A Systematic Review of Disparities in Access to Mitigation and Adaptation Measures. *Environmental Science & Policy*, 165, Достъпно на: https://doi.org/10.1016/j.envsci.2025.104021.

Zipes, J. (1983). *Fairy Tales and the Art of Subversion: The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*. London: Heinemann.

Hristo Panchev, PhD
Climate disinformation. Narratives, agents, scale, and challenges to information integrity
xpanchev@gmail.com
DOI: 10.69085/kairos20268030

Христо Панчев[1]

КЛИМАТИЧНА ДЕЗИНФОРМАЦИЯ. НАРАТИВИ, АГЕНТИ, МАЩАБ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ИНФОРМАЦИОННИЯ ИНТЕГРИТЕТ[2]

Keywords: climate disinformation, information integrity, post-truth, disinformation narratives, social media, hybrid warfare, media literacy, decarbonisation.
Abstract: Climate disinformation is not a new phenomenon, but with the rise of digital platforms, its scale is now seriously undermining efforts to address the climate crisis and implement decarbonisation solutions. Energy modernisation in Bulgaria is lagging behind, and entire regions are losing the opportunity for a just transition, blocked by misleading narratives and widespread information with compromised integrity. This paper examines the key aspects and trends of the growing global problem of climate disinformation. Without claiming to be exhaustive, it outlines the main narratives, inductively synthesized through systematic analysis of public discourse, professional practice, and available literature. The analysis examines the role of corporate, political, and state actors in the spread of climate disinformation and attempts to map the scale of the phenomenon - one that has grown from a communicational and social issue into a matter of national security and an element of the hybrid war waged against the community to which Bulgaria belongs. The paper argues that effective countermeasures require simultaneous efforts at the regulatory, educational, and civic levels.

През ноември 2025 г. беше подписана Декларацията за информационен интегритет относно изменението на климата. Това се случи по време на 30-тата поред Конференция на страните по Рамковата конвенция на ООН по изменение на климата, проведена в град Белем, Бразилия. Президентът на страната Лула да Силва обяви COP30 за „COP на истината“ във „време на фалшиви новини и изопачаване на фактите“ и по повод на историческия документ заяви: „Живеем в епоха, в която мракобесниците отхвърлят научните доказателства и атакуват институциите. Дошло е време да нанесем още едно поражение срещу идеологията на отричането.“ (COP30 Brasil, 2025).

Декларацията определя растящите заплахи към надеждността на информацията като „основно предизвикателство на нашето време, което разклаща устоите на публичния дебат и общественото доверие, като подкопава способността на народите да вземат колективни

[1] Авторът е доктор по обществени комуникации и информационни науки към Факултета по журналистика и масова комуникация на СУ „Свети Климент Охридски“.

[2] Текстът е разгърната версия на доклад, изнесен на конференцията „Бъдеще в капана на въглеродното минало“ (15-16.05.2026 г., Пловдивски университет). Конференцията е организирана в рамките на научноизследователски проект със същото наименование, финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

решения“ (United Nations, 2025). Изразява загриженост към нарастващото въздействие на дезинформацията и заблуждаващата информация, към отричането на факти и умишлените атаки срещу журналисти, застъпници за околната среда, учени, изследователи, както и към практиките, които подкопават информационния интегритет, рушат общественото съгласие, забавят действието и заплашват глобалния отговор по овладяване на климатичната криза.

С документа подписалите страни поемат ангажимент да насърчават точната, научно базирана и достъпна информация за климата, да подкрепят независимостта на медиите, да предприемат мерки за промотиране на информационния интегритет в образованието, да работят за засилване на международното сътрудничество и изграждането на капацитет в гражданския сектор, академичните среди и бизнеса. Декларацията отправя апел към правителствата да осигурят прозрачни политики, защита за журналисти и учени, както и финансиране за изследване на проблемите с надеждността на информацията. Съдържа и конкретен призив към правителствата да поискат от технологичните компании да предоставят на изследователи достъп до данни и алгоритми, за да се гарантира прозрачност и да се изгради доказателствена база за това дали и как архитектурата на съответните технологични платформи допринася за подкопаване на информационния интегритет.

Декларацията е резултат от „Глобалната инициатива за информационен интегритет по изменението на климата“ (United Nations, 2024), инициирана от бразилското правителство, ООН и ЮНЕСКО, и обявена на срещата на G20 в Рио през ноември 2024. Инициативата цели да разшири обхвата на изследванията на климатичната дезинформация, като подкрепи стратегически действия и проучвания в целия свят, които подпомагат борбата срещу това все по-всеобхватно явление. За да финансира такива дейности през юни 2025, под шапката на ЮНЕСКО беше създаден и Глобалният фонд за информационен интегритет, който месец по-късно обяви, че вече разглежда 447 проектни предложения, постъпили най-вече от Глобалния юг (UNESCO, 2025).

Информационен интегритет

Класическа позиция в епистемологията е, че информацията не носи истинност като присъщо свойство, а изисква критична проверка и обосновка. Истината е нещо дефицитно, трудно за добиване и доказване, на фона на митове, измислици и предположения, които съзнанието е способно да роди за секунди. Дефинирането на „информационен интегритет“ идва с осъзнаването на тази позиция.

Понятието „интегритет“ насочва към надеждност, пълнота, достоверност (от латински – безупречност, цялост, честност). Информация с интегритет е онази, която стъпва първо на точни

и проверени данни, получени по утвърдени методологии, а след това и на безпристрастен анализ и рационални, обективни изводи. Тази цялост, непрекъснатост в процеса от измерванията, през обработката, чак до заключенията, разпространението и формирането на знание, е интегритетът, за който говорим. Всяка манипулация, емоция, пристрастие, сензация, всяко умишлено или неволно вмешателство в целостта на информацията – е шум във веригата, който замърсява истинността, чупи информационния интегритет, заблуждава аудиторията и в крайна сметка води до грешни представи за света и до грешни решения.

В дефинициите за информационен интегритет ключови са още сигурността (състоянието на защитеност от вмешателства в целостта на информацията, в смисъл на дигитална сигурност, защита от кибератаки); коректността при възпроизвеждане (степента, до която аудиториите разбират информацията така, както е била първоначално замислена от първоизточника, като тук влиза медийната грамотност, усилия за проследяване на въздействието на информацията); прозрачност на информацията (до колко целият процес по създаване на информацията е проследим, а източниците и другите компоненти в него – проверими) (Adam, Lai, Nelson, Wanless, Yadav, 2023).

Дезинформация и мисинформация

Най-общо, можем да разглеждаме всяко нарочно или неволно действие по разрушаване на информационния интегритет – като дезинформация. Много изследвания разграничават мисинформация от по-общото понятие, като разделителната ос тук е намерението (United Nations, 2023). Така дезинформация (disinformation) е не само неточна информация, но и онази, която е умишлено създадена и разпространена да заблуди, да причини вреда и съответно полза за поръчителя си. Докато мисинформация (misinformation) е неволно и често добронамерено разпространявана неточна или напълно погрешна информация от хората (в по-ново време и от машини), които може би дори не вярват, че разпространяват фалшиви факти. Или в случая с машините – не са програмирани да го правят.

Можем да кажем, че „успешната“ дезинформация е тази, която е успяла да пробие в публичния дискурс и се е превърнала в мисинформация, несъзнателно и доброволно разпространявана от хора, които не знаят истината или не разбират значението на нюансите в подменената реалност, която популяризират.

Тук трябва да обърнем внимание и на злоупотребата с понятието. Важно е да правим разлика между дезинформацията и смисления публичен дебат, в който съмнението е жизненоважна част. Различното мнение не е дезинформация! Климатичната политика е поле, което включва разнопосочни, но съвсем легитимни интереси на различни държави, индустрии,

социални групи и множество заинтересовани страни. В една идеална реалност, в центъра на тази политика би трябвало да стои именно надеждната информация. Но за съжаление средата на поляризиране и разделение в обществото успя да профанизира публичния дебат, дори онзи, в който очаквахме да се чуват само научни доводи. Това обаче не означава, че можем да наричаме „дезинформация“ всяка различна гледна точка, която не пасва на разбиранията ни. Науката не е място за активизъм, фанатизъм или разделяне в агитки.

Можем да извлечем едно просто и ясно правило: всеки аргумент, който е поставен върху информация с доказан интегритет – е легитимен. Независимо дали това съвпада с нечии очаквания или не. Обратно, аргумент, който изхожда от „счупена“ информация или факти по избор, е несъстоятелен, а разпространяването му е дезинформация или мисинформация.

Уязвимост

Основният фокус на Декларацията за информационен интегритет относно изменението на климата е „Глобалният юг“ или ако се върнем на по-старото понятие – развиващите се страни. Причина за това са ясните индикации, че огромният дял от научните изследвания по отношение на информационния интегритет са концентрирани в „Глобалния север“ (IPIE, 2025).

В Европейския съюз дезинформацията започва да заема централно място в политическия дневен ред още с руската окупация на Крим (2014), референдума за излизане на Великобритания от ЕС (2016) и президентските избори в САЩ с първия мандат на Тръмп (2016). Дума на годината за 2016 според издателство *Oxford University Press* става пост-истина (post-truth), а повратната точка в европейската информационна политика идва с избухването на скандала около консултантската фирма *Cambridge Analytica* през 2018, когато става ясно, че в продължение на години данни на десетки милиони потребители са били събирани неправомерно за изграждане на психологически профили и микротаргетиране на аудиторията, включително с дезинформационни послания и фалшиви новини, както и че тези практики са били ударно прилагани както от щаба на Тръмп, така и от поддръжниците на Брекзит през 2016.

До скандала с *Cambridge Analytica* фокусът по отношение на регулиране на платформите е върху опазването на личните данни, а не толкова върху дезинформацията (Datzer, Lonardo, 2023). С бума на конспиративни теории и фалшиви новини около пандемията COVID-19 от 2020 г. и с началото на пълномащабната руска война в Украйна от февруари 2022 г. дезинформацията вече е централен проблем на европейското законодателство.

В ЕС през 2022 г. влиза в сила Европейският акт за цифрови услуги, който заедно с Акта за цифровите пазари се стреми да гарантира безопасност и основни потребителски права в дигиталното пространство. Това включва мерки за прозрачност за онлайн платформите, борба с

незаконни продукти, услуги и подвеждащо съдържание онлайн, както и изисквания към платформите за бърза реакция и противодействие на незаконно съдържание като фалшиви новини, пропаганда, реч на омразата.

В последните години на фокус в Европа попада и климатичната дезинформация. Дирекция „Действия по климата“ на Европейската комисия вече развива специални инициативи за повишаване на обществената устойчивост към подвеждащи климатични наративи, като например кампанията #ClimateFactsMatter (EC, 2026).

Общественото мнение също е чувствително. Пример за това е изследване, измерващо предразположеността към дезинформация в Испания и Великобритания в контекста на резкия пик на спекулации, конспиративни теории и дезинформация веднага след срива на енергийната система на Иберийския полуостров от 28 април 2025 г. Изследването отчита, че над 70% смятат, че за да се гарантира свободата на словото и вземане на информирани решения е важно да бъдат предприети действия срещу климатичната дезинформация. Мнозинството там е убедено, че социалните мрежи трябва да са задължени да предотвратяват заблуждаващо съдържание, правителствата да насърчават информационния интегритет, а организациите, занимаващи се с проверка на факти (*fact checking*) да разполагат с повече ресурси (CAAD, 10.2025). Изследването отчита и сериозната уязвимост на аудиториите. Въпреки че над 80% от респондентите в двете държави са наясно с антропогенния произход на промяната в климата и съответно попадат извън типичния профил на скептика, който отрича и причините, и решенията за овладяване на климатичните промени – все пак 70% от испанците и 60% от британците са повярвали на поне един фалшив наратив, обясняващ причината за срива. Това идва на фона и на това, че съответно 43% и 30% ясно разбират, че причина за този срив е проблем с балансирането на напрежението, а не наличието на голям процент възобновяеми източници в енергийния микс, както пропагандата твърдеше.

До колко обществото е уязвимо от климатична дезинформация можем да съдим и по доверието към информационните източници. Според Евробарометър 52% от гражданите на Европейския съюз не мислят, че традиционните медии в техните страни предоставят ясна информация по отношение на климатичните промени. България не е много далече от тези стойности, като в страната скептично настроените към традиционните медии са 55%. (Eurobarometer, 2025).

Впечатление обаче прави позицията на българите по отношение на климатичната дезинформация в социалните мрежи. Ако за целия ЕС 46% от респондентите са отбелязали, че не се затрудняват да различат достоверната информация от дезинформацията в социалните мрежи, то в България това са 52%. Всъщност, по този показател българите попадат в първата

петица на гражданите, които оценяват най-високо собствената си способност да разпознават климатичната дезинформация онлайн. Най-големи оптимисти са италианците. В другата крайност на тази статистика са Швеция, където онези, които не изразяват съмнение в способностите си да разпознават истината и лъжата в мрежите са едва 28%, а също Естония 31%, Дания 33%, Гърция 34%, Нидерландия 35. (Eurobarometer, 2025).

Според Индекса за медийна грамотност за 2026 г. на Институт „Отворено общество“ обаче, устойчивостта към дезинформация в България е сред най-ниските в Европа, 34-то място сред 41 държави. В противоположния край и на тази класация отново се намират Дания, Финландия и Нидерландия (Open Society, 2026). Индексът е построен въз основа на измерими показатели по отношение на свобода на словото в изследваните общества, дефицитите в образованието, както и доверието между хората в съответните общества. Парадоксът е показателен: неадекватна самооценка на способността ни да различаваме вярната от фалшивата информация е симптом за ниска реална устойчивост към дезинформация. Това означава занижено критично отношение, липса на рефлекс към съдържанието в социалните мрежи и вероятно отсъствие на взискателност към начина, по който платформите ни предоставят информация.

Еволюцията на законодателния процес, който очертахме по-горе, от друга страна, е догонване на събитията. Усилията за налагане на регулация просто не могат да се мерят по бързина с бума на дигиталните платформи и със скоростта, с която алгоритмите на онлайн търсачките, на социалните мрежи и на чатовете с изкуствен интелект се развиват, адаптират и предефинират начините, по които глобалното общество се свързва, формира представите си за реалността и взима решения. Всичко това прави особено необходимо изследването на механиките на климатичната дезинформация и разработването на целенасочени политики за укрепване на информационния интегритет.

Агенти на дезинформацията

Според доклад на Международния панел за информационната среда (IPIE), източниците на климатична дезинформация обикновено са субекти с икономически или политически интерес да представят събития и проблеми по начини, които пренебрегват, заобикалят или по друг начин подкопават климатичната наука (IPIE, 2025). Дезинформация може да се разпространява от държавни субекти, бизнес корпорации, организации. Не трябва обаче да пропускаме и малките политически опортюнисти, самодейни инфлуенсъри или онова неизброимо множество от онлайн субекти, които монетизират от съдържание и не се съобразяват с никакви стандарти, за да разширят аудиторията си. Всички те целят единствено да

капитализират по някакъв начин публичността си и, за да се сдобият с такава, са склонни на бързи и лесни решения – гръмки твърдения, посяване на съмнение, скандали, лъжи. Броят на този вид агенти на дезинформация избуява във време на несигурност и смут, а това допринася съществено за отравянето на информационната среда и срива на обществено доверие.

Като говорим за климатична дезинформация обаче, трябва да започнем с големите индустриални субекти. А най-отгоре в списъка е индустрията за изкопаеми горива. Съществуват огромен брой документи и доказателства, които сочат, че големите петролни индустрии още от 50-те години на XX век са разполагали с пълен набор от научна информация за ефектите от изгарянето на фосилни горива върху климата. Въпреки това десетилетия наред са полагали целенасочени, систематични и организирани усилия за прикриване, омаловажаване и дори осмиване на научната информация (CAAD, 11.2025).

През 2021 британското издание *The Guardian* публикува селекция от реклами от десетилетията след 60-те на водещи петролни компании като *ExxonMobil*, *Shell*, British *Petroleum*, *Chevron* и други, целящи прикриване на факти, сеене на съмнение в научната истина, както и директно лобиране срещу климатични политики. Като Протокола от Киото например. (Guardian, 2021). През 1997 обединение, свързано с петролната индустрия и нарекло себе си *Global Climate Coalition* публикува реклама с апела „Не рискувайте нашето икономическо бъдеще“. Харчи 13 млн. долара за цялата кампания, а документи показват (US State Department, 2001), че е успяла да окаже пряко влияние върху президента Буш за решението му САЩ да не ратифицират Протокола от Киото.

Корпоративните и политическите агенти на дезинформация често са с един корен. Президентът Тръмп, например, който често влиза в ролята на водещ анти-климатичен инфлуенсър, е получил милиони от фосилната индустрия, за да ѝ се отблагодари с милиарди в данъчни облекчения, със сваляне на стимули за развитие на чисти енергийни алтернативи или с отмяна на регулации за опазване на природата. (Bacskai, 2025). С хиляди подобни практики фосилната индустрия нанася троен удар срещу истината. Първо, с директните лъжи и финансиране на дезинформационни кампании, които нормализират злоупотребата с информационния интегритет. Второ, с *greenwash* кампаниите и наративите си, които заблуждават аудиторията за реалните ефекти от бизнес практиките им. Трето и най-деструктивно обаче е това, че с огромния си ресурс и влияние в продължение на десетилетия тези компании допринасяха за рушене на доверието в науката изобщо. Точно както през 70-те години цигарената индустрия обяви „нашият продукт е съмнението, тъй като то е най-добрият начин да се конкурираме с фактите“ (Michaels, 2005), така фосилната индустрия продължава и днес да

налива милиарди за „фабрикуване на невежество“ (Панчев, 2022), което в крайна сметка унищожава тъканта, която ни свързва – общественото доверие.

Наративи в климатичната дезинформация

Наративът най-общо е разказът, който определено съдържание в убеждаващата комуникация ни предлага. Независимо дали говорим за комуникация на науката, за чисто политическо говорене, за журналистика или за рекламна комуникация – предложеното съдържание цели да ни въздейства посредством дадена серия от причинно-следствени връзки. В художествената литература разказът може да бъде плод на чисто въображение, в дезинформацията – също. За разлика от изкуството обаче, дезинформацията не цели да обогати въображението ни, а както казахме, да ни продаде лъжа или развалена истина.

Според доклада на Международния панел за информационната среда, влиятелни играчи – включително корпорации, правителства и политически партии – умишлено разпространяват неточни или заблуждаващи наративи за антропогенното изменение на климата. Те циркулират в дигитална среда, в чатове и в ефира, а резултатът от това е спад на общественото доверие, отслабена координация на политиките и порочен кръг между научното отричане и политическата пасивност (IPIE, 2025). Научните изследвания разкриват как в публичното пространство днес, в ерата на пост-истината, наративи на климатичната дезинформация вече конкурират на равни начала научното познание. Тези алтернативни режими на истина водят до цялостна епистемологична криза, която застрашава както демократичното управление, така и идеята за научна достоверност изобщо (Essien, 2025).

Трудно ще изчерпим списъка с възможни дезинформационни наративи по отношение на климата и климатичните политики, защото говорим за цунами, понесло със себе си всичко по пътя си – не само хомогенни послания, но и смесица от преплитащи се познати и новопоявяващи се фалшиви разкази. От най-абсурдните лъжи до далеч по-рафинирани заблуди, маскирани като „балансирана“ гледна точка. Такива стигат до нас през най-различни носители – от „говорещите глави“ в телевизора, които чупят информационния интегритет деликатно като просто крият една лъжа между две истини, до безличните генерирани с изкуствен интелект фалшиви изображения и видеа из социалните мрежи.

Типология на дезинформационни наративи по отношение на климатичните промени тук е изградена индуктивно въз основа на систематичен анализ на публичния дискурс и синтез на съществуващите изследвания в областта, но не е изчерпателна. Посочените десет наратива са ориентир за десет от много повече възможни посоки, в които фалшивият разказ за климата може да поеме.

Псевдонаучни наративи

Те започват да се въртят в публичното пространство още с първите по-сериозни данни за връзката на климатичните изменения с човешката дейност. Тук влиза отричането им и внасянето на съмнение в научния консенсус. Все още чуваме обяснения, че климатичните промени не могат да са резултат от антропогенни фактори, вместо това се изреждат вулканичната дейност, слънчевата активност, циклите на Миланкович и други земни и космически сили, които винаги през планетарната история на Земята са оказвали определено влияние върху климата. Научните данни обаче са категорични, че не те, а именно драстичната промяна в химичния състав на атмосферата от Индустриалната революция насам, както и намалената способност за улавяне на въглеродните емисии с обезлесяването, са основните причини за променящия се климат (IPCC, 2021).

Климатичната дезинформация днес обаче, изглежда различно от тази преди години. Времето на откровеното отричане на климатичната наука отмина. Ефектите от променящия се климат (наводнения, горски пожари, температурни рекорди) са твърде видими и наративът, че не съществуват е несъстоятелен. Все повече изследвания сочат, че отричането и сеенето на съмнения вече се е насочило към решенията и политиките за справяне с климатичната криза (IPIE, 2025).

***Greenwashing* наративи**

„Зеленото изпиране“ или *greenwashing* представлява заблуждаващ маркетингов подход, който представя компания, продукт или услуга като по-устойчива и екологична, отколкото всъщност е. Получава наименованието си през 80-те години на миналия век, когато в Европа и САЩ общественото мнение става по-чувствително и реактивно към замърсяването на околната среда. Пример за чист *greenwashing* е реклама на *ExxonMobil* от 1998 г., в която петролната корпорация убеждава аудиторията си, че преминава към производство на биогорива от водорасли и се „изпира“ чрез сътрудничество с научни институти, докато всъщност харчи повече за рекламната кампания, отколкото за проучвания с водорасли. Или *Shell* с реклама от 2020 г., в която се представят като компания, инвестираща широко в слънчева и вятърна енергия, но всъщност 98.7% от парите им отиват за добив на нефт и газ (Guardian, 2021).

Ако се огледаме вероятно ще се натъкнем на стотици примери с етикет „еко“ без никакво покритие. Този маркетингов подход обаче се превръща в дезинформация, когато започне да се налага като образ или аргумент в публичния дебат. Пример за това може да е публичното изтъкване от страна на български въглищни централи за инсталиране на филтри,

модернизация и спазване на всички норми, докато в същото време, например, Съдът на ЕС постановява, че България нарушава европейското законодателство, като позволява на ТЕЦ „Марица изток 2“ да работи в разрез с екологичните норми и да замърсява със серен диоксид (Свободна Европа, 2023).

Икономически наративи

Това са твърденията, че декарбонизацията е твърде скъпа, ще деиндустриализира Европа и ще унищожи икономиката; че зеленият преход има непосилна социална цена, която ще трябва да платят работниците и най-уязвимите; че изкопаемият газ е незаменим и дори „нисковъглероден“ източник на енергия; че електромобилите са по-скъпи от колите с ДВГ и преходът към електромобилност е невъзможен. Списъкът може да продължава до безкрай. Разговорът по всяка от тези теми обаче е смислен и дезинформацията тук идва от начина, по който се спекулира с неизвестните. Да, декарбонизацията може да деиндустриализира Европа и може да постави много общности под изпитание, но може и да е шанс за развитие, какъвто континентът не е преживявал от последната индустриална революция насам. Шанс, от който Китай се възползва отлично, като през 2025 г. над 1/3 от растежа на БВП в страната се дължи именно на чистата енергия (CREA, 2025), докато Европа губи позиции, например в технологиите за възобновяема енергия, в които беше водеща сила преди две десетилетия (Crijns-Graus, Wild, Amineh, Hu, Yue, 2022).

Екологични наративи

Това са разкази, в които действия по климата са представяни като анти-природни и дори анти-климатични. Такива например са твърденията, че фотоволтаиците или вятърните турбини са по-замърсяващи от въглищната индустрия. Макар и климатичният отпечатък от двете страни на сравнението да е очевиден (Nugent, Sovacool, 2014), дяволът и тук е скрит в детайлите и определено има място за дебат в посока оптимизиране на екологичния отпечатък при всяка нова технология. Именно тези нюанси обаче се експлоатират за разпространяване на лъжи.

Екологичните наративи, както и всички други, могат да стигнат до абсурди или до откровени лъжи. Подобно на новината, че за провеждането на COP-30 са изсечени 100 хил. дървета в Амазонската джунгла. Твърдение, събрало милиони преглеждания в мрежите и надлежно репостнато от президента Тръмп. Но напълно невярно. Дървета в Амазония са изсечени за магистрала, но по проект, стартирал повече от десетилетие преди да се знае, че през 2025 в Белем ще се проведе климатична конференция (EuroNews, 2025).

Геополитически наративи

Такива виждаме в конспиративните твърдения, че климатичната политика е инструмент за западен контрол, а климатичното действие – заговор на елитите за налагане на глобална доминация. Интересен е случаят с Китай, където антизападната пропаганда преди 2012 г. представяше климатичните промени като опит на „Запада“ да спре развитието на страната (ANNIE Lab, 2023). След като Китай се установи като водещ световен производител на чисти технологии обаче, крайно десни източници на дезинформация на запад отново наричат климатичните промени измама, но този път целта на тази измама, според тях, е да направи Запада зависим от зелените технологии на Китай (AlJazeera, 2023).

Геополитическите заблуждаващи наративи са присъщи и у нас. Най-очевиден пример за това са атаките срещу „Зелената сделка“ и плана „RePowerEU” с политиките за ограничаване на енергийната зависимост на ЕС от Русия. Според доклад на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД) за дезинформационното съдържание във фейсбук от 2023 г., крайнодесни и прокремълски политически играчи у нас успешно налагат представата за тези политики като „утопична идеология“, „вредни“, „наложени от Брюксел“ (CSD, 2023) Доклад на Фондация за хуманитарни и социални изследвания (ФХСИ) за 2024 пък директно говори за наратива „Зелената сделка ни проваля! Да възстановим зависимата от Русия енергетика!“ (Вацов, Вълканов, Димитрова, Димитрова, Дончев, Паскалев, Якимова, 2025).

Наративи на идентичността

Като водещи човешки потребности, идентичността и принадлежността често се ползват за носител в рекламната комуникация. Чрез процес на символна асоциация към националната, културната, географската или социалната идентичност могат да се прикрепят конкретни политически решения, публични личности или цели индустриални сектори, което трансформира отношението към тях от рационално в лично, емоционално, инстинктивно. На това залага „Friends of Coal West Virginia” („Приятели на въглищата Западна Вирджиния”) – организация, създадена с помощта на специалисти по маркетинг и целяща да увеличи подкрепата за въглищната индустрия на локално и национално ниво в САЩ. Прави го със спонсорство на местни спортни събития, разпространяване на символи и сувенири, свързващи местната идентичност на общността с индустрията (Friends of Coal, 2013).

Освен в рекламата и маркетинга, същите наративи обаче са често използвани и в дезинформацията, която налага парадигмата „ние срещу те“ в опитите за смислен дебат. Икономическият контекст, алтернативите, замърсяването, цената – всичко това няма как да се дискутира, когато темата вече е въпрос само на идентичност.

В България виждаме как често въглищната енергетика също се представя като нещо изконно, традиционно, неразривно свързано с „българщината“. Дни преди местните избори от октомври 2023 г. в социалните мрежи се завъртя картина, на която са изрисувани кандидати за общински съветници и политици – разбира се в народни носии и на фона на ТЕЦ (FrogNews, 2023). В България патриотичните наративи от този тип кулминираха в едно епохално парламентарно заседание от септември 2024 г., когато две партии окупираха трибуната, късаха кабели и пяха химни, за да не допуснат приемането на Пътната карта за климатична неутралност. Парадоксално, заложените в нея цели в реалността се преизпълняват дори без да е приета, но спирането ѝ тогава постави в риск именно предвидимостта в сектора, както и огромни финансови възможности за справедлив преход и модернизация във въглищните райони

Технооптимистични наративи

Тук влиза целенасоченото фаворизиране на една или друга технология, което волно или неволно отмества вниманието от факти или от по-адекватни решения на климатичната криза. Типичен технооптимизъм са твърденията, че геоинженерството и системите за улавяне на въглерод са решението на климатичната криза. Този наратив минимизира спешността на действията и оправдава продължаващото използване на изкопаеми горива. Друг особено актуален технооптимизъм е ядрената енергетика, която макар и да има място в прехода към въглеродна неутралност, продължава да крие рискове, строи се твърде бавно, а инвестицията в нови мощности, дори според консервативните оценки на Международната енергийна агенция, е в пъти по-скъпа от чистите алтернативи (IEA, 2024).

Профанизиращи наративи

Това е съдържанието, което осмива и профанизира темата. Например фалшивата новина, че Грета Тунберг се е обявила срещу клечките за хранене, за да спаси гората. Вместо да оспорва фактите, този подход принизява обекта си и така подкопава доверието в него. Профанизиране е когато вместо за климатични политики се говори за менюто в ресторанта по време на конференцията, когато международните преговори се представят като „туризъм“, учените като наивници, активистите като лицемери. Ефектът от подигравките не е отричане, а нещо по-лошо: обезсмисляне.

По време на COP30, например, вайръл стана AI генерирано видео, в което на бизнес дама ѝ се налага да минава през руини и обори, за да стигне до предполагаемата си квартира в град Белем, където участва в конференцията. Друго видео пък показва Белем наводнен и негоден за провеждане на конференцията. И двете фалшиви видеа генерират хиляди гневни и

подигравателни коментари към COP изобщо, към пришити към това съдържание имена на политици, но и към идеята за необходимост от изграждане на глобално политическо съгласие по принцип.

Фаталистични наративи: „Вече е твърде късно, нищо не може да се направи“.

Опасен вид дезинформация е да се твърди, че е твърде късно, че нищо не може да се направи, че събития като COP и всички опити за произвеждане на международно съгласие са безполезни, че не можем да влияем на глобалните процеси и всичко вече е решено. Или че климатичната криза няма решение. Това говорене обезсърчава всяко действие, а в дългосрочен план ни обрича на реалност, в която всеки се спасява поединично. С други думи – на обществен разпад.

Оптимистични наративи

На обратната страна са твърденията, че климатичните промени всъщност не са лоши. Сибир и Гренландия ще станат топли и приятни, във Великобритания вече се отглеждат сортове за шампанско (Gannon, Conway, Hardman, Nesbitt, Dorling, Borchert, 2023), а Сахара ще позеленее (Taguela, Akinsanola, Adeliyi, Rhoades, Nazarian, 2025). Следва въпросът: и какво от това? Как точно зеленината в Сахара ще ни радва ако България е разкъсвана от все по-сериозния проблем с безводието?

Дезинформацията като проблем на контекста

Съвременните изследвания върху дезинформацията показват, че не съществуват напълно защитени групи: уязвимостта към невярна информация е широко разпространена и произтича от универсални когнитивни и психологически механизми, макар и да варира в зависимост от индивидуални, социални и контекстуални фактори. Политическата поляризация в обществото или икономическата несигурност могат да бъдат силен катализатор за по-висока предразположеност към дезинформация. Страхът от загуба на работното място например, увеличава зависимостта от слухове и неформални информационни канали, което може да ни направи по-податливи на манипулативни послания (Bracci, Riva, 2020). Загубата на усещането за контрол и несигурността пък могат да доведат до по-силно изразено конспиративно мислене (De Witte, Van Hootegem, Roll, 2025).

Днес информацията е по-достъпна от всякога, а това означава, че всеки от нас е изложен и на много по-голям обем дезинформация. От невинни и вероятно забавни фалшиви видеа в социалните мрежи, до доста по-сложни дезинформационни наративи, които пробиват в

сериозни медии или парламентарни заседания, за да се озоват после пак в мрежите, където емоцията, крайностите и скандалът им позволяват да се разпространят вирусно. Днес не са необходими сложни разкази и аргументи, а по-скоро бързи емоции. И средата ги предоставя. Предвид повишеното и в огромна степен нерегулирано предлагане на информационния пазар в момента, нямаме право да виним потребителя, че се поддава на дезинформация. Вместо това би следвало да разглеждаме прилива на дезинформация като проблем на веригата на доставки, която днес функционира така, че е способна най-безпрепятствено да доставя развалени продукти директно до съзнанието на всеки един от нас. Проблемът, с други думи, е в контекста. Комуникационният контекст превръща глобалната общественост в „дигитална тълпа“, която е неспособна на рационални решения.

За тълпата Густав Льобон казва, че е лесна за водене, никога не се съмнява, емоционално нестабилна е, впечатлява се от силни, цветни образи, не от съждения и обяснения. Критичната ѝ мисъл се изпарява, когато инстинктът изплува. И от момента, в който станат част от тълпата - подчертава Льобон, и образованият, и невежият човек стават еднакво неспособни да мислят рационално. Той твърди следното: „Поради многообразието на дразнителите, които въздействат върху тълпите, на които те винаги се подчиняват, те са изключително подвижни. Това обяснява как за един миг преминават от състояние на крайна жестокост до съвършено великодушие или героизъм“ (Льобон, 2021: 37). Макар и публикувана през 1896, книгата му „Психология на тълпите“ звучи твърде актуално днес. Льобон пише във времето, в което политическият печат и културата за старт на деня със сутрешния вестник, са новата норма. В своите разсъждения той отдава „времето на тълпите“ именно на промяната в медийната среда, в която новите политически идеи се разпространяват по-бързо от всякога преди това. Едва няколко десетилетия след публикуването на „Психология на тълпите“, възходът на нацизма и пряката му връзка с бума в радиоразпространението през 20-те и 30-те години на 20 век в Германия доказва в пълнота неговите наблюдения (Adena, Enikolopov, Petrova, Santarosa, Zhuravskaya, 2015). Винаги до сега появата на нови медии и нови начини за свързване е водела до съвсем нова реалност, а оттам и до сътресения в обществата.

Размери на климатичната дезинформация

По правило дезинформацията нараства около събития, които поляризират обществото. Кризи, национални и местни избори, референдуми, важни парламентарни заседания, големи международни събития, от които се очакват трудни, неоднозначни решения. Срещите на COP са такива събития и ръстът на дезинформация около тях е добре описан още години назад (Falkenberg, 2022). През 2025 г., само 50 дни преди началото на конференцията по климата в

Бразилия анти-COP дезинформацията бележи месечен ръст от 267%, а ключови думи, свързани с COP, се появяват над 14 хил. пъти редом до думи като „бедствие“, „майтап“ и „провал“ (CAAD, 11.2025; Oii, 2025).

Както вече казахме, дезинформационните наративи могат да се прокарват умерено, под прикритието на рационални аргументи или „балансирана“ гледна точка. Например в познатата среда на традиционните медии. Манипулирането на фактите обаче не е нещо ново. Новото днес е в скоростта, с която разчитащата на емоции дезинформация достига до нас, за да извиква инстинкти, нужди, желания, страхове. За разлика от истината, тя не трябва да се аргументира, да сравнява данни и да строи сложни умозаключения. Затова лъжата е по-бърза от истината, а лъжата в дигиталните платформи – по-бърза от всичко, което светът е познавал преди бурното им развитие в последните две десетилетия. Никога досега толкова голямо информационно съдържание не е преминавало през толкова малко и същевременно толкова централизирано управлявани платформи за масова комуникация. Най-голямата социална мрежа в момента – *Facebook* – към 2010 има 430 млн. потребители, днес са над 3 милиарда – число, сравнимо с общото население на Индия и Китай взети заедно. Активните потребители на *Facebook* всеки ден са над 2,11 млрд. души (Kumar, 2026).

Можем да изброим на ръка основните платформи, през които много хора по света получават до 100% от дневната си доза информация. Всички те обаче са частни компании и алгоритмите, които ги задвижват, служат на строго търговски цели – да държат вниманието ни възможно най-дълго, да ни забавляват достатъчно добре, за да не игнорираме рекламното и платено съдържание, да увеличават печалбите за своите акционери. Истината не е задължително сред тези цели.

През декември 2025 г. Илон Мъск призова за закриване на ЕС, а платформата „X“ изтри профила на Европейската комисия едностранно (БТА, 2025). Поводът бе наложената от Комисията глоба от 120 млн. евро за нарушения на Европейския акт за цифрови услуги (*Digital Services Act*). Причина за глобата е неработещото верифициране на потребителите и на източниците на рекламни съобщения, липсата на прозрачност, както и неспазване на европейските изисквания за предотвратяване на измами онлайн, трафик на наркотици, детска порнография, дезинформация и други зловредни действия (BBC, 2025). Заличаването на официален институционален профил, последвано от нападателни съобщения от страна на корпорацията срещу европейската общност, е тревожен знак за преминаване на границите и за лекотата, с която технологични гиганти могат да упражняват натиск върху демократични институции, включително чрез действия, които на практика са форма на цензура.

Национална сигурност и хибридна война

Крайностите по отношение на мащаба, централизацията и възможностите за информационна злоупотреба, които наблюдаваме с възхода на дигиталните платформи, се превръщат в проблем за националната сигурност. Климатичната дезинформация днес се ползва в арсенала на хибридната война срещу европейските демокрации, в това число и срещу България. Хибридната война не е официално обявена война. Тя се води тайно и подмолно, а нейно основно оръжие е пропагандата и дезинформацията. Но далеч не се ограничава до там. В арсенала ѝ влиза овладяване на медии, подкупване на политици и публични фигури, създаване и поддържане на политически субекти, но също – шпионаж, кибератаки, саботажи. Използва всички налични канали и всяка пролука в защитите на „вражеската“ страна с цел да придобие максимален контрол над управлението ѝ. С провокиране на разделение по критични за обществото теми, с всяване на паника, с вклиняване на съмнение и недоверие във всеки обществен или политически процес, за да създаде хаос и обезсили атакуваната страна. Или да омаломощи институциите ѝ, за да отвори входа към тях за хора под контрол и така в крайна сметка курсът на развитие на овладяната държава да се промени към изгоден за атакуващата страна.

Пряката връзка между Кремъл и определени процеси в българската публична среда е обширна тема и с нея се занимават сериозно редица организации като Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД), Асоциацията на европейските журналисти (АЕЖ) и *factcheck.bg*, Фондация за хуманитарни и социални изследвания (ФХСИ). Нерядко дезинформацията, свързана с климатичните промени в България, се оказва с общ корен с проруската пропаганда.

В своя доклад за 2024 ФХСИ (Вацов, Вълканов, Димитрова, Димитрова, Дончев, Паскалев, Якимова, 2025) прилага данни за хиляди онлайн публикации с фалшива информация през годината, чието разпространение впоследствие се умножава от „Машината“ от т.нар. сайтове – гъби (Свободна Европа, 2024). Това е система от множество анонимни сайтове, чиято единствена функция е да „препечатват“ дезинформационно съдържание, което впоследствие да наводни онлайн пространството през споделяне от тролове или ботове.

От *factcheck.bg* разкриват как фейсбук група с името „Русия“ в един момент сменя името си на „Защо българите плащат най-скъпо“ (Factcheck.bg, 2024) и заедно с още няколко страници и групи с подобни имена публикуват фалшиви твърдения от типа на това, че без въглищни централи в България няма да има ток, че с работещи ТЕЦ-ове замърсяването намалява или че в Германия премахват ветрогенератори, за да копаят въглища. (Factcheck.bg, 2023).

Дезинформационната кампания на „Исторически парк“ срещу вятърната енергия във Ветрино пък започва с обикновено печатно издание. Подвеждащи и напълно неверни и

многократно опровергавани (Factcheck.bg, 2024) наративи срещу вятърната енергия, в паралел с дезинформационно проруско съдържание – се разпространяват с безплатния вестник „Красиво Ветрино“, а също и по всички дигитални канали около „Исторически парк“. През 2022 г. масираната кампания доведе до произвеждане на уникален (и незаконен) мораториум за производство на вятърна енергия във Ветрино, а планираните вятърни мощности в размер на 519 MW така и не заработиха. Това е съществена загуба от хибридната война за България, защото страната изостава значително именно по отношение на дела на вятърна енергия в енергийния микс (едва 711 MW инсталирана мощност при 4870 MW за соларната енергия).

Решения и заключение

Дори понякога да изглежда, че пространството за истина се свива всеки ден, поводи за оптимизъм има. Въпреки цунамито от дезинформация по отношение на климатичните промени, изследвания показват, че 89% от хората смятат, че правителствата им трябва да направят повече за овладяване на проблема, а 69% дори са готови да допринасят с 1% от месечния си доход за овладяването на климатичните промени (CAAD, 11.2025).

Проучванията разкриват и нещо много по-важно от добрите намерения. Анализ от 2021 г. сочи, че едва 10 основни източника са отговорни за 69% от всички публикации, свързани със заблуждаваща информация за климатичните промени (CCDH, 2021). Тази „токсична десетка“, както я нарича изследването, има общо 186 млн. преки последователи, а то обхваща интеракции и споделяния на заблуждаващи публикации във *Facebook*, които дори печелят значителни суми от реклама. Сред отровната десетка попадат *The Washington Times*, *The Daily Wire* и руските *RT* и *Sputnik News*. Изследване за разпространението на фалшиви новини преди президентските избори в САЩ през 2020 г. пък установява, че едва 2107 души са отговорни за разпространението на 80% от фалшивите новини в социалната мрежа *Twitter* (Baribi-Bartov, Swire-Thompson, Grinberg., 2024).

Важният извод тук е, че източниците на преднамерена дезинформация са много по-малко, отколкото изглежда, но инфраструктурата е такава, че допуска измамата да бъде умножавана и разпространявана. Именно в тази информационна среда е проблемът.

Изследването за „Токсичната десетка“ предлага да се спре монетизацията на сайтове, които системно публикуват климатична дезинформация и да не се допуска рекламиране от такива сайтове в социалните мрежи. Други експерти директно препоръчват криминализиране на дезинформацията и грийнуошинга, идващ от индустрията за фосилни горива. Водят се и такива съдебни дела. Говори се все по-активно за регулация на социалните мрежи, а Европейският акт за цифрови услуги вече адресира част от тези проблеми. Отделно от това,

медийната грамотност на всички нива в обществото трябва да се засилва, въпреки че няма как да навакса експоненциалното развитие на технологиите. Все още говорим за социалните мрежи, но платформите като *ChatGPT* или *DeepSeek* също могат да манипулират съдържание според това кой и как настройва алгоритмите, а това очертава още по-големи предизвикателства.

Още в края на 19 век Льобон забелязва влиянието на масовата комуникация върху обществените процеси и способността за взимане на големи групови решения. Но както преди, така и сега би следвало първоначалното объркване да улегне, от хаос да преминем в една по-регулирана и предвидима среда, а хората в крайна сметка да се научат и да се адаптират към новите реалности. Въпросът е каква цена ще платим преди това да се случи.

Когато се провежда първата среща на върха за климата през 1995 г. концентрацията на CO2 в атмосферата е 361 ppm. През май 2026 г. тя вече е над 431 ppm. Месеци наред средната глобална температура надхвърля определения от Парижкото споразумение праг от 1,5°C и време за губене няма. Щетите от екстремни прояви на времето, наводнения, безводие и горски пожари ще струват много повече, отколкото провеждането на разумни, справедливи реформи в енергетиката сега. И без в това да включваме страничните ефекти от промяната в климата по отношение на земеделието, климатични бежанци и социални конфликти по света (Панчев, 2016).

Днес климатичната дезинформация не е страничен шум, а фактор, който забавя политиките, разделя обществата и подкопава доверието в науката. Това е факторът, който лишава цели региони от модернизация, нови възможности и енергийна независимост, докато печели време за остарели технологии, за още замърсяване и за зависимост от вносни горива. Днес наблюдаваме наслагване на две глобални кризи – епистемологична и климатична. Няма как да бъде овладяна едната, без да бъде решена другата.

COP30 направи важна стъпка, като постави информационния интегритет на дневен ред, но е необходимо повече действие. Необходима е комбинация от регулации за платформите, по-смела журналистика, по-добра научна комуникация и медийна грамотност на всички нива в обществото. А също и личен избор: какво споделяме в социалните мрежи, колко време прекарваме там, на кого вярваме, как проверяваме, колко изискваме. Всяка година, в която декарбонизацията се забавя от фалшиви наративи, означава по-скъпи и по-болезнени решения в бъдеще. Битката за климата неизбежно минава през битката за истината.

Литература

Adam, I., Lai, S., Nelson, A., Wanless, A., Yadav, K. (2023). Emergency management and information integrity: A framework for crisis response. Carnegie Endowment for International Peace.

https://assets.carnegieendowment.org/static/files/Adam_et_al_-_Emergency_Management.pdf.

Adena, M., Enikolopov, R., Petrova, M., Santarosa, V., Zhuravskaya, E. (2015). Radio and the rise of the Nazis in prewar Germany. Discussion Paper SP II 2013–310r, VZB Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, August 2013 (revised April 2015) https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2015/ii13-310r.pdf.

AlJazeera. Romero, P. (2023). China's new problem: climate misinformation driven by nationalism. *AlJazeera*, 03.07.2023. https://www.aljazeera.com/opinions/2023/7/3/chinas-new-problem-climate-lies-fuelled-by-nationalism.

ANNIE Lab. (2023). Special report: Narratives that drive climate misinformation in China. *Asian Network of News & Information Educators (ANNIE lab)*. May 2023. https://annielab.org/2023/05/30/special-report-narratives-that-drive-climate-misinformation-in-china/.

Bacskai, O. (2025). Fossil Fuel Industry Donors See Major Returns in Trump's Policies. *Brennan Center For Justice*. 15.09.2025. https://www.brennancenter.org/our-work/analysis-opinion/fossil-fuel-industry-donors-see-major-returns-trumps-policies.

Baribi-Bartov, S., Swire-Thompson, B., Grinberg, N. (2024). Supersharers of fake news on Twitter. *Science*, 384, 979–982. https://doi.org/10.1126/science.adl4435.

BBC. Cress, L. (2025). Elon Musk's X bans European Commission from making ads after €120m fine. BBC, 08.12.2025. https://www.bbc.com/news/articles/c0589g0dqq7o.

Bracci, A., Riva, E. (2020). Perceived job insecurity and anxiety: A multilevel analysis on male and female workers in European countries. *Frontiers in Sociology*, 5. https://doi.org/10.3389/fsoc.2020.573549.

BTA. Marin M. (2025). EU osazhda „napalno bezumnite izyavlenia" na Elon Musk sled nalozhenata na „Eks" globa. Balgarska telegrafna agentsia, 08.12.2025. https://www.bta.bg/bg/news/economy/1023785-es-osazhda-napalno-bezumnite-izyavleniya-na-ilon-mask-sled-nalozhenata-na-eks. БТА [Марин М. (2025). ЕС осъжда „напълно безумните изявления" на Илон Мъск след наложената на „Екс" глоба. *Българска телеграфна агенция*, 08.12.2025].

CAAD, Climate Action Against Disinformation. (10.2025). Iberian Blackout Polling: Spanish and UK Exposure to Big Tech-Spread Conspiracy Theories. *CAAD*, October 2025. https://caad.info/wp-content/uploads/2025/10/Iberian-Blackout-Polling-in-Spain-and-UK.pdf.

CAAD, Climate Action Against Disinformation. (11.2025). Deny, Deceive, Delay: Demystified. How Big Carbon uses disinformation to sabotage climate action, and how we stop them. *CAAD*, November 2025. https://caad.info/analysis/reports/deny-deceive-delay-demystified/.

CCDH, Center for Countering Digital Hate. (2021). THE TOXIC TEN. How ten fringe publishers fuel 69% of digital climate change denial. *Center for Countering Digital Hate*, 2021. https://counterhate.com/wp-content/uploads/2021/11/211101-Toxic-Ten-Report-FINAL-V2.5.pdf.

COP30 Brasil. (2025). "We are moving in the right direction, but at the wrong speed", warns Lula at the opening of COP30. Published on Nov 10, 2025. https://cop30.br/en/news-about-cop30/we-are-moving-in-the-right-direction-but-at-the-wrong-speed-warns-lula-at-the-opening-of-cop30.

CREA, Centre for Research on Energy and Clean Air. (2026). Analysis: Clean energy drove more than a third of China's GDP growth in 2025. *CREA*, 05.02.2026. https://energyandcleanair.org/analysis-clean-energy-drove-more-than-a-third-of-chinas-gdp-growth-in-2025/.

Crijns-Graus, W., Wild, P., Amineh, M. P., Hu, J., Yue, H. (2022). International comparison of research and investments in new renewable electricity technologies: A focus on the European Union and China. Energies, 15(17), 6383. https://doi.org/10.3390/en15176383.

CSD, Centre for the Study of Democracy. (2023). Countering Green Deal disinformation narratives in Bulgaria. Policy Brief No.124, February 2023. https://csd.eu/fileadmin/user_upload/publications_library/PB124_EN.pdf.

Datzer, V., Lonardo, L. (2023). A short history of EU anti-disinformation policy. LSE Blogs. *The London School of Economics and Political Science*, 01.09.2023. https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2023/09/01/a-short-history-of-eu-anti-disinformation-policy/.

De Witte, H., Van Hootegem, A., Roll, L. C. (2025). Is occupational insecurity associated with conspiracy views? A test of parallel mediation through political powerlessness and relative deprivation. Economic and Industrial Democracy, 46(3), 714–741.

EC, European Commission, DG Climate Action. (2026). Climate Disinformation. Be aware. Be prepared. Be informed. #ClimateFactsMatter. EC, 2026. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/climate-disinformation_en.

Essien, E. O. (2025). Climate change disinformation on social media: A meta-synthesis on epistemic welfare in the post-truth era. Social Sciences, 14(5), 304. https://doi.org/10.3390/socsci14050304.

Eurobarometer. (2025). European Commission, Special Eurobarometer 565. Climate Change. *Eurobarometer report February-March 2025*. Published June 2025. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3472.

EuroNews. Nilsson-Julien, E. (2025). Fact check: Did Brazil chop down 100,000 trees for COP30? *Euro*News, 17.11.2025. https://www.euronews.com/my-europe/2025/11/17/fact-check-did-brazil-chop-down-100000-trees-for-cop30.

Factcheck.bg. Dotkova, V. (2023). „Premahvat perki, za da kopayat vaglishta" – koy razprostranyava podvezhdashti tvardenia za germanskata energetika. *Factcheck.bg*, 07.10.2023. https://factcheck.bg/premahvat-perki-za-da-kopayat-vaglishta-koj-razprostranyava-podvezhdashti-tvardeniya-za-germanskata-energetika/ [Доткова, В. (2023). „Премахват перки, за да копаят въглища" – кой разпространява подвеждащи твърдения за германската енергетика. *Factcheck.bg*, 07.10.2023].

Factcheck.bg. Kirkova, M. (2024). Mrezha ot grupi v sotsialnite medii razprostranyava dezinformatsia za zelenata energia i voynata v Ukrayna. *Factcheck.bg*, 18.03.2024. https://factcheck.bg/mrezha-ot-grupi-v-socialnite-medii-razprostranyava-dezinformaciya-za-zelenata-energiya-i-vojnata-v-ukrajna/ [Киркова, М. (2024). Мрежа от групи в социалните медии разпространява дезинформация за зелената енергия и войната в Украйна. *Factcheck.bg*, 18.03.2024].

Falkenberg, M., Galeazzi, A., Torricelli, M., et al. (2022). Growing polarization around climate change on social media. *Nature Climate Change*, 12, 1114–1121. https://doi.org/10.1038/s41558-022-01527-x.

Friends of Coal. (2013). Friends of Coal. A Success Story. https://kentuckycoal.com/wp-content/uploads/2017/03/White-Paper-Friends-of-Coal-2013-1.pdf.

FrogNews. (2023). Sotsrealizam po bankyanski: „Vazrazhdane" se uvekovechiha s masleno platno kato Borisov pri „Turski potok". *FrogNews*, 17.10.2023. https://frognews.bg/novini/sotsrealizam-bankianski-vazrajdane-uvekovechiha-masleno-platno-kato-borisov-pri-turski-potok.html. [Соцреализъм по банкянски: „Възраждане" се увековечиха с маслено платно като Борисов при „Турски поток". *FrogNews*, 17.10.2023].

Gannon, K. E., Conway, D., Hardman, M., Nesbitt, A., Dorling, S., Borchert, J. (2023). Adaptation to climate change in the UK wine sector. *Climate Risk Management*, Vol. 42, 100572. https://doi.org/10.1016/j.crm.2023.100572.

Guardian. Franta, B. (2018). On its 100th birthday in 1959, Edward Teller warned the oil industry about global warming. *The Guardian*, 01.01.2018. https://www.theguardian.com/environment/climate-consensus-97-per-

cent/2018/jan/01/on-its-hundredth-birthday-in-1959-edward-teller-warned-the-oil-industry-about-global-warming.

Guardian. Supran,G., Oreskes, N. (2021). The forgotten oil ads that told us climate change was nothing. *The Guardian*, 18.11.2021. https://www.theguardian.com/environment/2021/nov/18/the-forgotten-oil-ads-that-told-us-climate-change-was-nothing.

IEA. World Energy Outlook 2024. International Energy Agency (IEA). October 2024. https://iea.blob.core.windows.net/assets/140a0470-5b90-4922-a0e9-838b3ac6918c/WorldEnergyOutlook2024.pdf.

IPCC, International Panel for Climate Change. (2021). Climate Change 2021. The Physical Science Basis. Summary for Policymakers. *IPCC*, 2021. www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM_final.pdf.

IPIE, International Panel on the Information Environment. (2025). [E. Elbeyi, K. Bruhn Jensen, M. Aronczyk, J. Asuka, G. Ceylan, J. Cook, G. Erdelyi, H. Ford, C. Milani, E. Mustafaraj, F. Ogenga, S. Yadin, P. N. Howard, S. Valenzuela (eds.)]. Information Integrity about Climate Science: A Systematic Review. Zurich, Switzerland: *IPIE*, 2025. SR2025.1, doi:10.61452/BTZP3426.

Kumar, N. (2026). Facebook users statistics 2026 – global data & growth trends. *Demandsage*, 07.05.2026. https://www.demandsage.com/facebook-statistics/.

Le Bon, G. (2021). *Psihologia na talpata*. Sofia: Izdatelstvo Asenevtsi. [Льобон, Г. (2021). *Психология на тълпата*. София: Издателство Асеневци].

Michaels, D. (2005). Doubt is their product. *Scientific American*, 292(6), 96–101. https://doi.org/10.1038/scientificamerican0605-96.

Nugent, D., Sovacool, B. (2014). Assessing the lifecycle greenhouse gas emissions from solar PV and wind energy: A critical meta-survey. *Energy Policy*, vol.65, 229-244. doi.org/10.1016/j.enpol.2013.10.048.

Oii, Observatory for Information Integrity. (2025). COP disinformation hits record high. *Oii*, 25.09.2025. https://oiiclimate.substack.com/p/cop-disinformation-hits-record-high.

Open Society. (2026). The Media Literacy Index 2026. Measuring Vulnerability of Societies to Disinformation. *Open Society Institute* – Sofia. January 2026. https://osis.bg/wp-content/uploads/2026/01/Media-Literacy-Index-2026.pdf.

Panchev, H. (2016). Klimatichni bezhantsi. Sled Siria koy e sledvashtiyat? *Koalitsia za klimata Bulgaria.* https://climatebg.org/klimatichni-bezhantsi-sled-siria-koy-e-sledvashtiat/. [Панчев, Х. (2016). Климатични бежанци. След Сирия кой е следващият? *Коалиция за климата България*].

Panchev, H. (2022). Globalni krizi i formirane na saglasie. *Klimateka*, yanuari 2022. https://www.climateka.bg/globalni-krisi. [Панчев, Х. (2022). Глобални кризи и формиране на съгласие. *Климатека*, януари 2022].

Svobodna Evropa. (2023). Bulgaria nezakonno pozvolyava na TETs "Maritsa iztok 2" da zamarsyava, reshi Sadat na EU. *Svobodna Evropa,* 09.03.2023. https://www.svobodnaevropa.bg/a/32310411.html. [Свободна Европа. (2023). България незаконно позволява на ТЕЦ "Марица изток 2" да замърсява, реши Съдът на ЕС. *Свободна Европа*, 09.03.2023].

Svobodna Evropa. Angelov, G. (2024). Az rabotih za Mashinata. Mrezhata ot saytove, koyato obeshtava pari sreshtu dezinformatsia. Svobodna Evropa, 8.05.2024. https://www.svobodnaevropa.bg/a/saytove-gabi--mashina--dezinformatsiya-rusiya/32889599.html. [Свободна Европа. Ангелов, Г. (2024). Аз работих за Машината. Мрежата от сайтове, която обещава пари срещу дезинформация. *Свободна Европа*, 8.05.2024].

Taguela, T. N., Akinsanola, A. A., Adeliyi, T. E., Rhoades, A., Nazarian, R. H. (2025). Understanding drivers and uncertainty in projected African precipitation. *npj Climate and Atmospheric Science*, 8(1). DOI: 10.1038/s41612-025-01123-8.

UNESCO. (2025). First Global Initiative for Information Integrity on Climate Change Grants Announced Ahead of COP30. *UNESCO*, 23.09.2025. https://www.unesco.org/en/articles/first-global-initiative-information-integrity-climate-change-grants-announced-ahead-cop30.

United Nations. (2023). Information Integrity on Digital Platforms: Our Common Agenda. Policy Brief 8, UN Executive Office of the Secretary-General (EOSG) Policy Briefs and Papers, June 2023. https://indonesia.un.org/sites/default/files/2023-06/Our%20Common%20Agenda%20Policy%20Brief%20Information%20Integrity%20%28EN%29.pdf.

United Nations. (2024) Global Initiative for Information Integrity on Climate Change. https://www.un.org/en/climatechange/information-integrity.

United Nations. (2025). Declaration on Information Integrity on Climate Change, adopted at COP30 in November 2025, United Nations. www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2025/11/cop_30_declaration_information_integrity_on_climate_change_12112025.pdf.

US State Department (2001). 2001 State Department Briefing for Global Climate Coalition Meeting. Briefing memorandum June 20, 2001. *ClimateFiles*, climatefiles.com.

https://www.documentcloud.org/documents/4407192-Global-Climate-Coalition-Meeting-2001/.

Vatsov, D., Valkanov, V., Dimitrova, V., Dimitrova, M., Donchev, L., Paskalev, D., Yakimova, M. (2025). *Propaganda i dezinformatsia v balgarskite medii onlayn sreshtu Evropeyskia sayuz i evropeyskite* institutsii (1.01–31.12.2024). Doklad na Fondatsia za humanitarni i sotsialni izsledvania. https://hssfoundation.org/doklad-propaganda-i-dezinformaciq-2024/. [Вацов, Д., Вълканов, В., Димитрова, В., Димитрова, М., Дончев, Л., Паскалев, Д., Якимова, М. (2025). *Пропаганда и дезинформация в българските медии онлайн срещу Европейския съюз и европейските институции (1.01–31.12.2024)*. Доклад на Фондация за хуманитарни и социални изследвания].

Dimitar Sabev, Assist. Prof. PhD
Energy transition through industrial policy
mitakaster@gmail.com
DOI: 10.69085/kairos20268054

Димитър Събев[1]

ЕНЕРГИЕН ПРЕХОД ЧРЕЗ ИНДУСТРИАЛНА ПОЛИТИКА[2]

Keywords: energy transition; industrial policy; coal regions in transition; non-tariff trade barriers
Abstract: The European Union's energy transition should be understood not merely as an environmental objective set apart from the economy, but as a complex industrial policy. Key motives for the EU's energy transition include promoting economic growth, introducing non-tariff trade barriers (such as the Carbon Border Adjustment Mechanism), and enhancing geopolitical competition. While 'green' policies act as instruments for technological renewal, they may also intensify inequality between the EU's center and periphery, with poorer and coal-dependent Eastern European countries facing the greatest burden of the energy transition. In managing the energy transition, Bulgaria must implement an active industrial policy for its coal regions, particularly the Maritsa East complex. Rather than a disorderly phase-out or unjustified support for the coal sector, the state should promote the development of a new industrial ecosystem in its place. Ultimately, the energy transition demands targeted state intervention to transform declining 'Malthusian' sectors into innovative 'Schumpeterian' economic activities.

Когато лидерите на Европейския съюз подписаха през 2015 г. Парижкото споразумение за климата и се ангажираха Съюзът да влезе в ролята на „световен климатичен лидер", и особено след като през декември 2019 г. Европейската комисия обнародва Европейския зелен пакт – първата стъпка, превръщаща принципните намерения за декарбонизация в план за действие – обществеността възприе тези инициативи на първо място като екологична политика. Екологичният компонент е от централно значение за политическия курс на ЕС, но мотивацията за „зелени" политики е много по-комплексна и включва икономически, външнотърговски и геополитически съображения. Твърдението на някои автори и политически кръгове, че ЕС е отишъл прекалено далеч в своите „екологични политики" и с това вреди на икономическите резултати е неоправдано. Екологичните политики на ЕС са инструмент за постигане именно на икономически и геополитически резултати. Потвърждава го решението на Съвета на ЕС от 12 декември 2019 г., само ден след публикуването на Европейския зелен пакт, където ясно е

[1] Гл. ас. д-р Димитър Събев работи в Института за икономически изследвания към Българската академия на науките. / Dr. Dimitar Sabev works as an Assistant Professor at the Economic Research Institute of the Bulgarian Academy of Sciences. Correspondence address: d.sabev@iki.bas.bg.

[2] Текстът се разгърната версия на доклад, изнесен на конференцията „Бъдеще в капана на въглеродното минало" (15-16.05.2026, Пловдивски университет). Конференцията е организирана в рамките на научноизследователски проект със същото наименование, финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

записано: „Преходът към климатична неутралност ще донесе значителни възможности като потенциал за икономически растеж, за нови бизнес модели и пазари, за нови работни места и технологично развитие“ (EUCO 29/19).

„Зелените“ политики на ЕС могат да се обяснят с три главни целеви области на въздействие: постигане на допълнителен икономически растеж, издигане на немитнически външнотърговски бариери и запазване на съотношението между център и периферия между регионите в ЕС. По отношение на постигането на допълнителен икономически растеж, изоставането на ЕС спрямо темповете на прираст на брутния вътрешен продукт в САЩ и Китай отдавна буди притеснения на най-високо ниво, вербализирани например във влиятелния Доклад за конкурентоспособността на Марио Драги (Draghi, 2025). Причините, поради които ЕС се нуждае от допълнителен икономически растеж са комплексни. Растежът е нужен, на първо място, за обслужване на високото ниво на дълга, публичен и частен, на страните в Съюза. По данни на Евростат за 2025 г., лихвените плащания (официалният статистически показател е „проприетарни плащания“) по публичния дълг достигат средно 1.9% от БВП на Съюза, като за ключови страни като Италия и Франция те са съответно 3.9% и 2.2% от БВП[3]. Като дял от публичните разходи, обслужването на публичния дълг на страните в ЕС през 2025 г. отнема средно 3.9%, като за Италия процентът е дори 8.7%. Освен тежестта на публичния дълг, частният дълг в някои от старите членки на ЕС е на притеснително високо ниво, достигайки в края на 2025 г. 141% от БВП в Германия, 189% от БВП в Нидерландия и 204% от БВП във Франция[4].

Тези статистики трябва да се тълкуват в смисъл, че голям дял от продукцията, създавана от зрелите икономики на Европа автоматично се преразпределя към финансовия сектор, без да допринася пряко за качеството на живота и икономическото развитие на страните. В подобни условия липсата на достатъчен икономически растеж би означавала или отнемане от ресурсите за консумация и инвестиции, или неплатежоспособност. Растежът е нужен и за запазване на социалния мир и поддържане на скъпите програми за социални услуги в условията на спадаща раждаемост и стагнация на външните пазари. Не на последно място, търсенето на растеж на икономиката е предизвикано от геополитическата надпревара, с възхода на новия икономически фактор Китай, преустановяването на връзките с Руската федерация заради инвазията в Украйна и обтягането на отношенията с традиционния съюзник САЩ.

Доказано е, че страните, тръгващи от по-ниска база по правило регистрират по-висок прираст на БВП, докато са в догонваща позиция. За сметка на това, вече богатите страни се

[3] Eurostat. Government Finance Statistics. Data extracted on 22 April 2026. Available: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_finance_statistics.

[4] Trading Economics. “Private Debt to GDP by Country”. Available: https://tradingeconomics.com/country-list/private-debt-to-gdp.

затрудняват да растат със същия темп, тъй като икономиките им работят на технологичната граница и растежът е свързан с истински иновации, а не с копиране. Освен това, в повечето богати европейски страни са се формирали институции, които повишават качеството на живота за сметка на забавяне на икономическия растеж: регулации за по-високо качество на въздуха и водите, по-висока степен на защита на потребителите съгласно превантивния принцип, социални мрежи за сигурност, стриктни регулации на трудовия пазар и др. Роля играят и запазените интереси на големите бизнес структури, които са важни с размера си, но се противят на технологичната и организационна промяна, осигуряваща растеж. Всичко това означава, че ЕС, който заради по-високата си задлъжнялост се нуждае от сравнително по-висок прираст на БВП, в системно отношение е затруднен да го постига.

Преминаването към „зелени“ технологии е свързано с по-висока инвестиционна активност – с други думи, с „раздвижване“ на капиталите на финансово-кредитните институции, и дори само с това може да бъде от структурна полза за икономическия растеж в ЕС. Оценка на икономисти на Европейската централна банка (Nerlich, 2025) говори, че постигането на климатичните цели на ЕС, заложени в законодателния пакет „Готови за цел 55“, изисква инвестиции между 2.7 и 3.7% от БВП на Съюза, или сума от порядъка на 1.2 трилиона евро до 2030 г. В обществената дискусия тези средства традиционно се възприемат като „разходи за климата“, но това са на първо място търсещи доходност инвестиции. Въпреки регионалните затруднения и стреса за националните правителства, замяната на базирания на изкопаеми горива енергиен сектор с възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) ще генерира доходност на инвеститорите в ЕС и по-високи данъчни приходи, които ще изпълнят посочените горе задачи: обслужване на публичен и частен дълг и овладяване на социалното напрежение с финансиране на социални мерки.

Вторият не-екологичен мотив на „зелените“ политики на ЕС касае регулирането на външнотърговските отношения и издигането на търговска бариера, която на практика действа като мито, без формално да е такова. През 2023 г. е приет, а от януари 2026 г. влиза в сила Механизмът за корекция на въглеродните емисии на границите, с който ЕС може да налага допълнителни такси на вносители от трети страни на чувствителни стоки като цимент, стомана, алуминий, торове, електроенергия и др. На теория този механизъм насърчава по-чистото производство извън ЕС, но на практика той оскъпява вносните стоки, отслабвайки конкурентния натиск върху европейските производители от страни с по-ниски разходи за труд и базирана на изкопаеми горива енергетика: на първо място Китай, където се добиват над 50% от въглищата в света.

В това отношение може да се каже, че ЕС е в стратегически по-неблагоприятна позиция от САЩ и Китай, които са по-свободни да ползват във външнотърговската си политика до инструменти като мита и квоти за внос и износ. Европейският съюз, за разлика от големите си конкуренти на глобално равнище, се затруднява да примири често противоположните търговски интереси на своите 27 държави членки и затова формално се придържа към правилата на Световната търговска организация, които не допускат налагането на дискриминационни мита. За сметка на това ЕС прибягва до заобиколни търговски бариери, които често се мотивират със „зелени“ политики, но ефектът им е същият, както при класическите мита. Паралелно с Механизма за корекция на въглеродни емисии на границите, през 2024 г. Европейската комисия публикува Законодателен акт за промишленост с нулеви нетни емисии, в началото на 2025 г. прие Пакта за чиста промишленост, а през март 2026 г. представи Акт за ускоряване на промишлеността. Всички тези законодателни инициативи имат за цел да поставят индустриалния сектор на ЕС в по-благоприятно положение спрямо глобалните му конкуренти – но без да се засягат принципите на т.нар. свободен пазар, който все още стои в основата на институционалната уредба на ЕС.

Посредством серия от изисквания към бизнеса, официално представяни като „зелени“ или „чисти“, Съюзът може да забави или ограничи проникването на вътрешния пазар на стоки и технологии, които застрашават европейските производители, но оставайки в съгласие с принципите на СТО за равно третиране на националните и международните бизнеси. Впрочем в наскоро предложения Акт за чиста промишленост Европейската комисия, на фона на нарастваща глобална политическа и търговска несигурност, вече не се придържа толкова стриктно към въпросните принципи, а въвежда и протекционистични инструменти, отдавна използвани от САЩ – например предпочитание за европейски производители при обществени поръчки. Но преди да се стигне до влошаването на отношенията със САЩ в началото на втория президентски мандат на Доналд Тръмп, ЕС все още формално се придържаше към принципите на свободна търговия и съответно разчиташе основно на „зелените“ търговски бариери.

Трети не-екологичен аспект на зеления преход, т.е. на смяната на въглеродните енергоизточници с ВЕИ, е новият баланс на индустриалните сили в Съюза след разширяването му на изток през 2004 и 2007 г. Показателно е, че през 1995 г. Германия, Франция и Италия заедно формират 66% от промишленото производство на 27-те страни, които сега образуват Европейския съюз. През 2024 г. делът на „Голямата Тройка“ вече спада до 54%. През последните десетилетия страни като Полша, Словакия, Словения и България постигат значителен ръст на обемите на промишлената продукция, докато индустрията в повечето стари членки е в застой; в Германия след 1990 г. са закрити близо 1 млн. работни места в преработващата промишленост.

В старите страни-членки, които остават политическо и интелектуално ядро на Съюза се засилва наративът за нуждата от „борба срещу деиндустриализацията“.

Тук не се твърди наличие на причинно-следствена връзка, но е извън съмнение, че именно новите членки на ЕС в Източна Европа са най-засегнати от енергийния преход, провъзгласен от политици от старите членки. През 2015 г., когато ЕС поема ангажимент за декарбонизация, от общо 14 страни в Европа с БВП на човек от населението над 20 000 долара (т.нар. „богати страни“), само в една страна делът на въглищата в енергийния микс е над 20%: това е Германия, чиято мощна икономическа структура ѝ позволява да се справя по-лесно с предизвикателствата на прехода. Във всички останали 10 европейски страни, където въглищата имат над 20% тежест в енергийния микс, БВП на човек от населението през 2015 г. е под съществения праг от 20 000 долара. Оказва се, че именно страните, които имат най-малък капацитет за осъществяване на енергиен преход трябва да понесат голямата тежест от поетите от ЕС климатични ангажименти. Икономическият мащаб на енергийния преход не е по силите дори на по-напреднали източни членки на ЕС: инвестициите за излизане от въглищната енергетика в Полша до 2030 г. се оценяват на 185 млрд. евро (EPRS, 2024). Принудителната смяна на енергийната база забавя прираста на БВП на източните членки – за разлика от повечето стари членки, където въглеродната икономика отшумява и които освен това предлагат на пазара технологични решения за декарбонизация.

Изброените три аспекта (не задължително „причини“) на зелените политики на ЕС в областта на енергетиката не изчерпват мотивите за декарбонизация. От решаващо значение е намаляването на зависимостта от вноса на енергоресурси, който прави ЕС уязвим от авторитарни режими като тези в Русия и Близкия Изток, а все повече и от САЩ. Постигането на по-здравословна среда на живот също е главен мотив, тъй като въглеродната енергетика доказано води до по-високи нива на заболеваемост и смъртност, включително в България (Kushta et al., 2021; Кели, Татари, Миливирта, 2024). Така или иначе, анализът дотук носи съществено послание: в зелените политики на ЕС екологията не противостои на икономиката, каквито критики се отправят към Европейската комисия през последните години. В сила е обратното: зелените политики са централен инструмент в икономическата стратегия на ЕС, независимо че поради чувствителния характер на някои от целите на тази стратегия (възпиране на Китай, запазване на водещата роля на традиционния център в ЕС за сметка на периферията, обслужване на неустойчивия дълг и др. под.) тези аспекти рядко се експлицират.

От тази гледна точка, зелените инициативи на Европейската комисия се обясняват най-добре с термина „индустриална политика“. В специализираната литература съществуват дефиниционни нюанси (вж. Fernandes, Reed, 2026), но същината на тази управленска идея е

сравнително проста: индустриална политика е целенасочена дейност на правителството за постигане на по-висока добавена стойност в икономиката, която използва селективен подход, тоест дава предпочитание за едни икономически сектори, технологии или компании за сметка на други. Открояват се няколко принципни момента: първо, селективният подход означава, че има и губещи сектори, технологии и компании. Второ, активната роля на правителството в подкрепа на икономиката е от решаващо значение – което на практика е скъсване с доминиращата през последните години философия за държавна ненамеса в икономиката. Трето, под „индустриална“ не трябва да се разбира задължително дейност, свързана с преработващата промишленост, като е възможна индустриална политика в областта на селското стопанство или туризма[5]. Четвърто, приема се, че съществува йерархия на икономическите дейности: че съществуват „добри“ и „лоши“ сектори в зависимост от добавената стойност, която те създават и ефектите им върху технологичното равнище на икономиката и качеството на живот на населението. В теорията „добрите“ сектори често се наричат „Шумпетериански“, а „лошите“ – „Малтусиански“ (Reinert, 2007).

Заради някои икономически грешки на европейски страни през 1970-те и 1980-те години, а най-вече заради възприетата в институционалната уредба на ЕС в началото на 2000-те години философия за държавна ненамеса в икономиката, практиката на индустриалната политика дълго време е маргинализирана в Съюза. В това време страни като Япония, Южна Корея и Китай активно разработват и прилагат индустриални политики, което им дава безспорно предимство на международните пазари (Lin, 2012: 55). След първия президентски мандат на Доналд Тръмп и особено при администрацията на Джоузеф Байдън САЩ също се завръщат, и то категорично, към индустриалната политика (Fasteau and Fletcher, 2024). Европейският зелен пакт, известен в обществото като „Зелената сделка“, е опитът на ЕС да отговори на тази видима промяна в икономическата философия и стратегия. Чрез „Зелената сделка“ Европейската комисия цели да постигне, освен другото, обновяване на производствените мощности, засилване на иновационния капацитет, технологична промяна и конкурентно предимство на световните пазари. За разлика от САЩ и Китай, ЕС остава институционално и идеологически обвързан с режима на свободна търговия и държавна ненамеса в икономиката (Wigger and Lavery, 2026). Независимо от това, ЕС все по-често прибягва до зелени търговски бариери, за да предпази европейските производители.

Ключова особеност на индустриалната политика на ЕС, включително в областта на Зеления преход, е, че за нея отговаря Европейската комисия, а националните правителства са

[5] Английската дума industry има много значения, едно от които е *бранш, сектор на икономиката.* Съответно, най-точният превод на industrial policy на български език е *секторна политика.*

ограничени в действията си за селективна подкрепа на икономиката. Според Договора за функционирането на Европейския съюз (чл. 107 и 108) селективната държавна подкрепа за икономиката е „несъвместима с вътрешния пазар“ освен в региони с „необичайно ниско жизнено равнище“. Държавите членки трябва да „нотифицират“ Европейската комисия за всяко свое намерение за предоставяне на помощ на бизнеса – и Комисията често не дава одобрение за подобна подкрепа. Съответно националната държава, която още от времето на меркантилизма е главният субект, провеждащ индустриална политика, в институционалната уредба на ЕС е изместена за сметка на Европейската комисия. Подобен подход създава координационни проблеми (Frauenlob, 2025) – и всъщност обяснява засиления акцент на Комисията върху развитието на регионите като самостоятелни управленски субекти, за сметка на институционалното изпразване на държавите членки и частичното им отстраняване от ангажимента за структурно усъвършенстване на икономиката.

В сферата на енергийния преход, възприетата уредба на индустриалната политика в ЕС поставя акцент върху засегнатите въглищни региони, за които се изготвят „планове за справедлив преход“, докато компенсаторните политики във връзка с декарбонизацията на национално равнище не са конкретизирани. Това допълнително ощетява капацитета за икономическа трансформация на страните с по-слаба институционална структура като България.

Поставените въпроси за същността на икономическата философия и политиката на енергийния преход в ЕС изискват национален стратегически отговор, основан на задълбочен анализ, който излиза извън ограниченията на настоящия текст. И все пак, каква трябва да бъде реакцията на българската държава спрямо повдигнатия кръг проблеми? България е една от страните в ЕС с най-малък финансов и институционален капацитет за осъществяване на енергиен преход, а в същото време тя се нарежда сред страните в ЕС с най-висок дял на базираната на изкопаеми горива енергетика – основно заради големите ТЕЦ на лигнитни въглища в комплекса „Марица-изток“. Преди да се предложат отговори, трябва да се подчертае, че независимо от концептуалните и институционалните недостатъци на „зелената“ политика на ЕС, България не разполага с по-добра икономическа и геополитическа алтернатива. Съответно, страната трябва добросъвестно да участва в процеса на енергийна трансформация, стремейки се да достигне до оптимални резултати в зададените от Европейската комисия рамки – като едновременно с това ясно декларира своята двойно ощетена позиция в енергийния преход. С тази най-важна предпоставка, индустриалната политика на енергийния преход в ЕС очертава три основни стратегически изисквания към България.

Първо, да се възприеме реалността, че въглищната енергетика е един от губещите („лоши“, или „Малтусиански“) сектори, който е умишлено изоставен в индустриалната политика

на ЕС, започвайки още от 1950-те години (Brauers, Oei and Walk, 2020). Красноречив е фактът, че обемите във въгледобива в ЕС между 1990 и 2024 г. са спаднали с почти 80%, а потреблението на въглища (т.е. с отчитане на вноса) – с над 70%. Държавното управление в България трябва да започне да вижда във въглищния сектор не „енергийно сърце“, а залязваща индустрия, която може да играе само преходна роля в националния енергиен микс. Това не означава незабавно закриване, преди да са намерени заместващи решения, гарантиращи националната енергийна сигурност и алтернативна икономическа активност в засегнатите райони. Въпреки това, необходими са планомерни и бързи действия за преодоляване на националната зависимост от енергиен подсектор, маргинализиран от индустриалната политика на Съюза. Както стана ясно, отказът на ЕС от въглищната енергетика не е просто „екологична политика“, а елемент от външнотърговската политика на ЕС; Съюзът няма да изостави отдавна замислен и разработван инструмент за ограничаване на нежелан внос от Китай, Индия и други трети страни, и България трябва стратегически да се адаптира към този факт.

Второ, ако индустриалната политика е селективен подход на държавата в икономиката, България се нуждае от селективен подход и в самата въглищна енергетика. Предприятията от въглищния сектор в страната силно се различават по своята собственост, производителност и екологични резултати (Илиева, Бърдаров и Събев, 2023). Някои въглищни предприятия са въведени в експлоатация още през 1950-те години и в момента се явяват големи замърсители на локалната околна среда; има и такива, чиято собственост отговаря на определението „сенчеста“ и чиито последователни действия корумпират бизнес средата в цялата страна („Грийнпийс“ – България, 2018). В същото време съществува и голяма държавна ТЕЦ, както и ТЕЦ, модернизирани през последните десетилетия, чиито дългосрочни договори с държавата наскоро са изтекли и могат да бъдат интегрирани в евентуална нова държавна въглищна компания, която да управлява енергийния преход. Селекцията на най-производителните и стратегически важни ТЕЦ, а след това оптимизиране на персонала и дейността им, паралелно с мащабна програма за рекултивация на засегнатите от въгледобива терени, може да е благоприятна алтернатива на хаотичното „затваряне“, свързано с регионална безработица, депопулация и стрес в националната енергийна система.

Трето, Европейската комисия провежда индустриална политика, чиито цели не винаги са синхронизирани с различните цели на държавите членки (икономическите и търговските цели на държавите в ЕС са неизбежно различни, тъй като те се намират не просто на различно ниво на богатство, а на различен стадий на своето стопанско развитие). По тази причина страни като България се нуждаят от разработването на собствена индустриална политика, която надгражда индустриалната политика на ниво ЕС. В тази насока, ако приемем, че Европейската комисия

провежда индустриална политика чрез енергиен преход, за България става наложителен обратният подход: енергиен преход чрез индустриална политика. Преходът извън въглищния сектор в България, и особено в „Марица-изток“, може да се осъществи по справедлив начин само ако старите мощности, базирани на изкопаеми горива бъдат заменени от нова индустриална екосистема, отговаряща на технологичните изисквания към средата на XXI век, изградена с активното съдействие на държавата.

Инструментите на индустриалната политика са сравнително добре познати от практиката на успешните държави в света, но разгръщането им в страна като България е едновременно интелектуално, организационно и финансово предизвикателство. От друга страна, енергийният преход в България може да подпомогне индустриалната политика, предлагайки ѝ структуриращ проблем. С други думи, енергийният преход в България се нуждае от индустриална политика, също както индустриалната политика се нуждае от енергиен преход.

Икономическият растеж в света оказва груб натиск върху планетарните екосистеми и човешката икономика от десетилетия е излязла извън „пространството за безопасно функциониране“. В този смисъл, целите на Европейската комисия за декарбонизация на икономиката на ЕС са правилни и необходими – и в крайна сметка вероятно ще бъдат последвани и от другите държави и блокове в света. Но енергийният преход би могъл да протече по различни начини: хаотично, като колапс, или като планомерно заместване на „лошите“ сектори и технологии с „добри“. По пътя на енергийния преход една европейска държава би могла да влезе в ролята просто на разпределител на средства и помощи от ЕС, след което да потушава чрез национални трансфери социалното недоволство в засегнатите региони и предприятия. Друга европейска държава би могла да играе проактивна роля в енергийния преход, предлагайки организационна и капиталова подкрепа за създаване на алтернативи за заместения въглищен сектор, която подкрепа може да се превърне в стимул за въздигане на цялата национална икономика. Леви и десни политици и интелектуалци в България се обединяват в защита на въглищното статукво, тъй като не разбират скокообразния процес на технологична промяна в икономиката, не отчитат фактори като повишена смъртност и ниска производителност и остават при несъществуващото противопоставяне „екология – икономика“. Но има и друг, по-перспективен път.

Литература

„Griynpiys“ – Bulgaria. (2018). Finansovite mini. Senchesti finansovi interesi v balgarskia vagledobiv iztochvat publichni fondove, unishtozhavat hilyadi choveshki sadbi i zamarsyavat tezhko okolnata sreda. Sofia: „Griynpiys“ – Bulgaria. [„Грийнпийс“ – България. (2018).

Финансовите мини. Сенчести финансови интереси в българския въгледобив източват публични фондове, унищожават хиляди човешки съдби и замърсяват тежко околната среда. София: „Грийнпийс“ – България].

Brauers H., Oei P-Y., Walk P. (2020). Comparing coal phase-out pathways: the United Kingdom's and Germany's diverging traditions. *Environmental Innovation and Societal Transitions.* (37), 238–253.

Draghi, M. (2025). *The Future of European Competitiveness.* Part A. A competitiveness strategy for Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

EPRS. (2024). Poland's climate action strategy. Roadmap to EU climate neutrality – scrutiny of member states. Climate Action Research and Tracking Service, European Parliament.

Evropeyski savet. (2019). Zaklyuchenia na Evropeyskia savet ot 12 dekemvri 2019 g. (EUCO 29/19) [onlayn]. Bryuksel. [Европейски съвет. (2019). Заключения на Европейския съвет от 12 декември 2019 г. (EUCO 29/19) [онлайн]. Брюксел].

Fasteau, M., Fletcher, I. (2024). *Industrial Policy for the United States. Winning the Competition for Good Jobs and High-Value Industries.* Cambridge University Press.

Fernandes, A. M., Reed, T. (2026). *Industrial Policy for Development. Approaches in the 21st Century.* Washington, DC: The World Bank.

Frauenlob, M. (2025). The return of industrial policy in the United States and the EU: A comparative perspective. *Wirtschaft und Gesellschaft.* 51(2), 55–73.

Ilieva N., Bardarov G., Sabev D. (2023). Regionalen demografski i sotsialno-ikonomicheski analiz na rayona na „Maritsa-iztok“. Sofia: Fondatsia „Fridrih Ebert“ [Илиева Н., Бърдаров Г., Събев Д. (2023). Регионален демографски и социално-икономически анализ на района на „Марица-изток“. София: Фондация „Фридрих Еберт“].

Keli D., Tatari V., Milivirta L. (2024). Vazdeystvie na zabavenoto izvezhdane ot eksploatatsia na vaglishtni elektrotsentrali v Bulgaria varhu kachestvoto na vazduha. Tsentar za izsledvania v oblastta na energetikata i chistia vazduh (CREA). [Кели Д., Татари В., Миливирта Л. (2024). Въздействие на забавеното извеждане от експлоатация на въглищни електроцентрали в България върху качеството на въздуха. Център за изследвания в областта на енергетиката и чистия въздух (CREA)].

Kushta J. et al. (2021). Disease burden and excess mortality from coal-fired power plant emissions in Europe. *Environment Research Letters,* 16, 045010.

Lin, J. (2012). *New Structural Economics. A Framework for Rethinking Development and Policy.* Washington: The World Bank.

Nerlich C. et al. (2025). Investing in Europe's green future: green investment needs, outlook, and obstacles to funding the gap. ECB Occasional Paper No. 367. European Central Bank, Frankfurt a. M.

Reinert, E. (2007). *How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor.* London: Constable.

Wigger A., Lavery S. (2026). InvestEU: Neoliberal lineages and contradictions in the new EU industrial policy. *Policy and Governance,* (14), Art. 11257.

Vesela Nikolaeva, Math student
Gavrail Gavrailov, PhD
Consequences of coal mining and burning on the health and longevity of people in Bulgaria
veselaster@gmail.com
gavrailg@hotmail.com
DOI: 10.69085/kairos20268065

Весела Николаева[1]
Гавраил Гавраилов[2]

ПОСЛЕДИЦИ ОТ ДОБИВА И ИЗГАРЯНЕТО НА ВЪГЛИЩА ВЪРХУ ЗДРАВЕТО И ЖИВОТА НА ХОРАТА В БЪЛГАРИЯ[3]

Keywords: coal mining regions, harmful emissions, premature mortality, citizen science, public information, health consequences
Abstract: The paper presents an example of citizen science in the creation of a mathematical model showing the consequences for the health and lives of people in the so-called "coal regions". The model uses public data and can be applied universally to any area suspected of being affected by factors that increase disease and mortality, whether it is coal, waste burning, mining pollution or other industrial activities. In this particular case, the focus is on municipalities in coal regions, which are in the process of restructuring their economic model through a "just transition". A theoretical framework is presented that interprets this type of policy from the perspective of national priorities and commitments of Bulgaria's EU membership. A methodology for collecting, processing and classifying data on the health status of the population is presented. A critical analysis has been made of the defects in the provision of such data by the competent state authorities to civil activists and researchers.

Уводни думи

Гражданската наука е относително нов феномен, в който са въвлечени опитите на различни граждански активисти да събират научни данни. С развитието на дигиталните технологии и създаването на изкуствен интелект, този процес значително се улеснява. За първи път терминът „citizen science“ се споменава в научна статия от 1989 г., носеща заглавието „Lab for the environment“. В нея са представени усилията на три независими една от друга организации, как събират данни за екологични показатели, които трябва да послужат за застъпнически кампании пред Националния Конгрес на САЩ (Haklay, Dörler, Heigl, Manzoni, Hecker, Vohland, 2021).

[1] Весела Николаева е магистър по финансов мениджмънт на СА „Д. А. Ценов“ – Свищов, а понастоящем е студент в магистърска програма „Вероятности, актюерство и статистика“ във ФМИ на Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
[2] Гавраил Гавраилов е доктор по социология към катедра „Приложна и институционална социология“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.
[3] Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало“, финансиран от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

В контекста на българското общество, гражданската наука се превръща във все по-използван механизъм за граждански активизъм предвид разнообразието от предпоставки за възникване на различни по своя характер кризисни ситуации. Научната общност е изправена пред обективни и субективни ограничения от различен характер, за да може в пълнота да отговаря на подобни предизвикателства с адекватни и бързи научни данни. Често въпреки наличието на недвусмислени данни за важни феномени от глобален мащаб, отговорните за реакция публични власти бездействат или направо отричат тяхното съществуване. Подобни примери напоследък се наблюдават постоянно, като може би най-емблематично е отричането на ефектите от човешката дейност върху глобалния климат от страна на президентската администрация на САЩ (Bergen, 2026).

Когато на глобално ниво има разминаване между обективни обстоятелства и реакцията на оторизираните власти за това, на локално ниво се появяват граждански активисти, които се опитват да компенсират липсата на данни и адекватни действия. Подобен е примерът на Весела Николаева, съавтор в това изследване.

Идеята за събирането на обективни данни, с които да се докаже широката вреда от екологично замърсяване в резултат от изгарянето на въглища идва от кампания на граждански активисти, на пръв поглед без връзка с въглищната трансформация в Европа. През март 2021 г. дружество, свързано с предприемача Румен Гайтански (известен като „Вълка“) заявява инвестиционно намерение за изграждане на огромен завод за производство на каменна вата до село Върбовка, община Павликени, в центъра на Северна България. Под така заявената инвестиция се прикрива проект на огромна инсталация за изгаряне на отпадъци, с капацитет, надхвърлящ количеството отпадък за горене, който България произвежда. Реакцията на хората в Павликени и околността води до силен отпор, създаване на гражданска организация, протести и използване на всички законови начини за спиране на проекта. Усилията им завършват с успех след дълга съдебна битка и през 2025 г. проектът окончателно е спрян. Докато текат съдебните дела и медийното отразяване, в помощ на хората от гражданско сдружение „За Павликени“, Весела Николаева започва да проучва данни за вредите от изгаряне на отпадъци. Така попада на изследване, публикувано в сайта на организация „За Земята“, в което проучвания с методите на статистиката доказват тежките здравни последици върху населението около инсталации за изгаряне на отпадъци (Костадинов, 2024).

Освен от лична причина – родена е в Павликени – проучването е мотивирано и от това да се приложи наученото в магистърската програма „Вероятности, актюерство и статистика“ при Факултета по математика и информатика към СУ „Св. Климент Охридски“. С методите на актюерската наука и статистиката могат да се докажат различни последици, засягащи въглищните

региони, стига да се разполага с достатъчно данни. Поради липса на независими здравни и социологически проучвания, насочени към проблемите на въглищните региони в здравен аспект, решението е да се борави с официални данни, доколкото ги има, получени по Закона за достъп до обществена информация.

Теоретична рамка

В историята на XXI век има поредица глобални кризи, които определят световната икономическа и политическа ситуация в момента. Сред тях най-актуални са пандемията от Ковид-19 и военните действия в Украйна и Близкия изток. Вероятно най-застрашаващата криза в глобален мащаб е климатичната промяна вследствие на човешката дейност, която води със себе си неочаквани и непредсказуеми последствия. За да се реагира на тези потенциални заплахи, е създадена европейската „зелена сделка“, която има за цел да трансформира икономиката и енергетиката, така че да се получи по-устойчиво използване на ресурсите на планетата. Понятието „зелена сделка“ има противоречиви разбирания във всекидневните представи на обикновените граждани. Поради различни причини представата за зелената сделка в регионалния контекст на икономически регион Стара Загора носи със себе си разнообразни форми на съпротива, граждански гняв и вербална агресия. В процеса на изследването се появи и ново понятие, което тепърва ще навлиза в масовото мнение на европейските граждани.

На 26 февруари 2025 г. Европейската комисия (ЕК) представи План за действие за достъпна енергия. Той е част от новата рамка за икономическо развитие на Европа, която надгражда и допълва европейската зелена сделка. Това е водещата схема на законодателната програма на ЕС в петгодишния мандат на новата Европейска комисия и тя ще има директно отражение върху финансирането с публични средства на държавите членки в програмния период на ЕС за 2028–2034 г. (ЕК, 2025).

Индустриализацията през последните 250 години създава невиждано до момента в историята на човешката цивилизация богатство и благополучие, но както вече изглежда като очевиден факт, това е за сметка на глобалното екологично равновесие. Въпреки някои опити за неглижиране на този проблем, вече на практика съществува глобален научен консенсус, че на човечеството му предстои да се сблъсква със сериозни климатични предизвикателства, ако не се овладеят процесите по затопляне на планетата, които са причинени до голяма степен от човешката дейност чрез използване на изкопаемите горива. Основната цел на новия план за действие за достъпна енергия на ЕК е да намали цените на енергията за домакинствата и бизнеса, да ускори декарбонизацията на индустрията, както и да гарантира енергийна независимост и сигурност на ЕС.

В Европа климатичната криза има своите все по-отчетливи проявления, като до голяма степен именно цялостното икономическо развитие на европейските държави през последните 250 години е основната причина за климатичните промени, които изпитваме всички във всекидневието си. Осъзнаването на проблема като глобална заплаха води със себе си и глобален опит за реакция, израз на което е Парижкото споразумение за климата от 2015 г. То е вдъхнало сериозни надежди за бъдещето на човечеството според спомените на създателя на концепцията за „свят на трите нули“ Мухамад Юнус. Като пряк участник в преговорите на държавите на климатичната конференция на ООН във френската столица, той споделя всеобщия оптимизъм тогава. Година по-късно Юнус публикува книга, в която представя теорията си за „свят на трите нули“ – човечество, живеещо при нулева бедност, нулева безработица и нулев въглероден отпечатък. Подобна концепция може да изглежда прекалено радикална, но ако се постави стремежът към здраве и устойчива природа над желанието за икономически растеж, то тя има и своята икономическа логика. Това на практика се вписва и в желанието за реализиране на „Зелена сделка“ от страна на ЕС, където ключов фактор са социалното предприемачество и иновативните технологии, базирани на възобновяеми източници. Именно предприемачеството стои в основата на концепцията на Юнус, защото той вярва, че във всеки човек е заложено да бъде успешен предприемач, а не обслужващ с труда си доминираната от банки и свръхбогати индустриалци икономическа система на старата икономика, похищаваща безкритично полезните изкопаеми на планетата (Юнус, 2017).

Продължаването на сегашния модел за индустриално развитие би било пагубно за човешката цивилизация, защото бихме изпаднали в неуправляема спирала от проблеми. Това се определя като „фундаментална криза“ от Джаред Даймънд, при която периодът на адаптация към настъпващите промени може да продължи по-дълго от предварителните ни прогнози. Според Даймънд ситуациите на криза имат различни измерения за индивида и обществото. В някои държави състоянието на криза може да се случва през десетилетия или столетия, докато при отделните индивиди може да има няколко различни кризисни периоди в рамките на един човешки живот. Но в сегашния глобализиран и взаимозависим свят, кризите ни връхлитат все по-често и имат все по-всеобхватен характер. Затова ние трябва да търсим все по-често находчиви начини да се справяме с тях, като реакцията има характерна типология и последователност от действия. В този смисъл зелената сделка е неизбежна и безалтернативна (Даймънд, 2019).

За да завършим с очертаването на контекста на състоянието на криза, трябва да погледнем по-практически в мащабите на човешкото действие при реакции на кризисни състояния. През 2008 г. светът изпада в глобална икономическа криза, която дълго време се опитва да превъзмогне. През същата година Нобеловата награда за икономика е връчена на Пол

Кругман, който пръв прогнозира неизбежната според него криза, като дълго време е бил критикуван или неглижиран от водещата към този момент икономическа парадигма. През следващата 2009 г. кризата е вече в своя апогей, но все още икономическата теория не може да предпише подходящата рецепта за излизане от нея. Тогава наградата за икономика на Нобеловия комитет отива при Елинор Остром, която повече от половин век изследва колективното действие на различни местни общности при управлението на ограничени ресурси.

През есента на 2024 г. българският икономист Димитър Събев публикува свой теоретичен анализ на полицентричния модел на Елинор Остром, адаптиран към особеностите на зелената сделка в България. Според него моделът на Остром печели популярност като алтернативен подход към нисковъглеродния енергиен преход през последните години. В публикацията си той разглежда потенциалното му приложение към три ключови проблема в зелената енергия на България. На първо място е намирането на заместители на производството на електроенергия от въглища в лигнитните находища на комплекса Марица-Изток. На второ място е предоставянето на нови възможности за заетост на работници, засегнати от този преход. На трето място е осъзнаването на по-широките социални въздействия при отдалечаването от традиционния за енергетиката йерархичен модел на производство и потребление. Събев достига до извода, че полицентричният модел на Остром е подходящ за устойчиво въвеждане на нисковъглеродни решения в енергетиката, като той може да служи и на интересите на въглищната енергетика, подпомагайки приоритета ѝ за краткосрочни печалби пред дългосрочния обществен интерес от постепенното извеждане на въглищните мощности от енергийния микс на страната с всичките произтичащи от това социални трансформации за работещите в този сектор. Все още в определени моменти на годината въглищните централи служат като базови мощности за поддържане на енергийната система на страната, а както се вижда в периода на първата година от войната в Украйна, те могат да генерират и свръхпечалби при определени пазарни условия (Събев, 2024).

Тук възниква един съществен въпрос дали държавата има интерес да осъществи въпросния справедлив преход, така че да бъде в полза на своите граждани, като тук се включва и грижата за тяхното здраве и благосъстояние, а не само стремежът към макроикономически растеж. Тук на помощ идва концепцията на Нобеловите лауреати за икономика от 2024 г. Дарън Аджемоглу**,** Саймън Джонсън и Джеймс Робинсън. В своите разработки те анализират чрез исторически примери причините една държава да се проваля. Те допринасят и за разбирането как се формират институциите и въздействието, което те оказват върху икономическия напредък. Тяхната методология проследява в исторически план два типа държавни институции – инклузивни и екстрактивни и как различните подходи за управление влияят на благосъстоянието

на обикновените граждани. В нашия случай ние трябва да проследим дали държавното управление в България е ориентирано към благополучието на гражданите си или се е фокусирало върху запазването на една морално остаряла технология за производство на енергия чрез добив и горене на лигнитни въглища (Аджемоглу, Робинсън, 2013).

Пространствени ограничения

Изследването на цели икономически региони, които са свързани с доминиран от една индустрия икономически модел на развитие, предполага прецизна концептуализация на изследователския подход. В случая с региона на Марица-изток трябва да се направи ясно очертаване на границите и контекста, в който ще се проследи проблемът. Точните граници на икономическия регион до голяма степен съвпадат с административните граници на област Стара Загора, но към него задължително трябва да се добавят някои общини от Хасковска, Ямболска и Сливенска област. Когато се говори за ядро на региона, често се прави грешката за основен фокус върху добива на въглища и производство на енергия в ТЕЦ, като се забравя тежестта на икономическия център Казанлък и периферните му общини, които са свързани с оръжейната промишленост. Трудовата миграция към двете общини с производство на енергия от ТЕЦ Гълъбово и Раднево също е сериозен фактор. Това включва и всички периферни предприятия и фирми, които обслужват този процес.

Тук е удачно да прибегнем до методологията, създадена от Института за пазарна икономика (ИПИ) за дефиниране и проследяване на динамиката в развитието на икономическите региони в страната. Според разработените от организацията „Регионални профили“ фокус на нашето изследване е икономически регион Стара Загора, който включва общините от областта без Чирпан и Братя Даскалови, както и община Нова Загора. Допълнително към нашия интерес попада община Димитровград, която не фигурира в нито един от икономическите региони според методологията на ИПИ. Също така косвено се интересуваме и от икономическите региони Хасково и Ямбол-Сливен заради трудовата миграция от тях към въгледобивното ядро на Маришкия басейн, където активно работят близо 7000 души. Подобен териториален обхват дава удобство за анализ на икономически данни, които са структурирани и подбрани от други изследователски екипи. В тях включваме и екипа, който е направил демографска прогноза за развитието на общините от въглищния регион Димитровград, Гълъбово, Раднево и Нова Загора. Това са изследователи от БАН и СУ (Илиева, Бърдаров, Събев, 2023).

Към изследването сме добавили частично и общините Перник и Бобов дол, съответно в областите Перник и Кюстендил. Там добивът на въглища има дълга история, а в районите все още

работят ТЕЦ на въглища. Преди няколко години ТЕЦ „Бобов дол“ поиска да изгаря отпадъци като RDF гориво, но без промяна на разрешителното на предприятието, което става ясно от тяхно писмо до РИОСВ-Перник (Блулинк, 2020).

Случаят трябва да се отбележи, когато говорим за въглищните райони и зелената сделка, тъй като с налагането на ограничения върху въглищата, някои централи направиха опит да започнат изгарянето на RDF. Случаите се различават от този в Павликени, тъй като става въпрос за вече съществуващи мощности.

Местен контекст

В района на Марица-изток сега имаме строго централизирана инфраструктура за добив и пренос на електричество. Тя е създадена чрез Държавен план за електрификация и индустриализация – по съветски модел през първите петилетки на социалистическата планова икономика. По същество това е било държавна собственост, с формално участие на гражданите и фасадно участие на профсъюзите. Оттам се пораждат проблеми в реализацията на преход към зелена икономика и демократизиране на участието в производството на електроенергия. От една страна стои заплахата от закриване на държавните мощности поради пазарни причини, от друга страна е неяснотата в прилагането на европейската зелена сделка, което тревожи обикновените хора. Отражение дава и забавянето на реализацията на Фонда за справедлив преход, където са заложени средства за трансформация на икономиката и работните места. И ако до края на 2024 г. ние мислехме за понятието „зелена сделка“, от началото на 2025 г. вече имаме ново понятие на ЕС за „чиста индустриална сделка“.

В държавната планова икономика националната електрическа мрежа е централизирана, като се разчита на големи по размер единични мощности, както и на обща енергопреносна мрежа, по която се натрупват и загуби при преноса на електричество. В комплекса Марица-изток има на практика затворен цикъл на производство – от добив на въглища до производство на електрическа енергия и пренос. В плановете за справедлив преход се включва и преминаването към централизирани ВЕИ мощности, но отново по модела на концентрирано индустриално производство.

Тук моделът може да се разчупи, като се въвлекат различни местни субекти, като например читалища, които да се регистрират като социални предприятия с предмет на дейност производство на зелена енергия. Подобен модел се разработва на национално ниво в Украйна, където вече има недостиг на електричество заради военните действия и унищожаването на енергийната инфраструктура. Там се планира да бъдат използвани сградите на детски градини и ясли, училища и културни центрове. У нас имаме читалища, които притежават сгради, имат

членове и могат да разпределят зелена енергия към съседни общински сгради – кметство, училище, детска градина. Ето обаче как изглежда икономическата и социална картина в ключови за изследването общини. Тя се базира както на икономически данни от официални източници, обобщени в Регионалните профили на Института за пазарна икономика (ИПИ), така и чрез проведени интервюта с местни хора през зимата на 2024 г. (Гавраилов, 2025).

Община Гълъбово

Тя е разположена в сърцето на комплекса Марица-изток. Над две трети от територията ѝ е заета от въглищни находища, насипища и индустриални обекти. Практически това е най-обвързаната с енергетиката община в страната. Традиционно заплатите са по-високи от съседните общини, но въпреки това демографската картина е тревожна. За период от пет години между 2020 и 2024 г. заплатите са се повишили с 37,7%, като за 2024 г. средната брутна заплата е 1289 евро. Въпреки това населението намалява и застарява. Между двете преброявания от 2011 и 2021 г. населението на общината се е стопило 18%, а към края на разглеждания период хората над 65 години са 26,5%. Подобен е процентът на неактивните икономически жители, а трайно безработните са 28,2% от всички регистрирани безработни през 2024 г.

Подобни числа изглеждат парадоксално на фона на обема от чуждестранни инвестиции, реализирани в общината за периода 2018-2022 г. – около 6 млрд. лева. Това е сериозно число дори за размерите на националната икономика. Въпреки това явно социалната ситуация е драматична. А самата община е успяла да усвои едва 10,7 млн. лева европейски средства откакто членуваме в ЕС (2007-2024). В рамките на нашите разговори с местни хора се избягваше да се говори открито за екологичните проблеми, темата се замаскираше или се заобикаляше. Категорично обаче всеки един от респондентите ни има своето алтернативно място като селско убежище. За едни това е в рамките на общината, за други в рамките на областта, но винаги това е планинско място далеч от пушека на комините. Това е общината в региона и с най-много инсталирани ВЕИ мощности, почти 20 kW на човек, или общо 205,77 MW.

Община Раднево

Около половината от територията на общината попада в така наречените „увредени земи“ в комплекса Марица-изток. Тук най-остър е проблемът с изселването от изчезващите села заради минната дейност. Заплатите в общината са доста над средните за областта и малко над тези в съседната община Гълъбово, като за 2024 г. това е брутно 1409 евро. Но за разлика от Гълъбово, в Раднево заплатите в държавния сектор са два пъти по-високи от тези в частния, което изцяло се дължи на ефекта от дейността на ТЕЦ-2. В държавната топлоцентрала работят много

повече служители на единица произведена електроенергия в сравнение с частните компании в община Гълъбово. Тази ниска ефективност е бомба със закъснител при една несубсидирана пазарна ситуация на енергийния пазар в следващите години.

Демографската ситуация в общината също е тревожна. Между двете последни преброявания населението е намаляло с 17,4%, като се забелязва и пълзящо застаряване. В момента всеки четвърти жител е на възраст над 65 години. Особено остър е проблемът в селата Бели бряг и Трояново, които са заплашени от изчезване заради разширяване на минната дейност. Трайно неактивните местни жители са почти 20%, като трайно безработен от тях е всеки четвърти. Сумарно през 2021 г. жителите са 16 500 с тенденция за намаляване.

При нашите разговори с местни жители всички бяха разтревожени от тези факти, като най-много се притесняваха от перспективата да бъде закрита държавната топлоцентрала. Но когато въпросът опираше до добива на въглища, мненията бяха разнопосочни. Тревожността сред жителите на изчезващите села се смесваше с гняв и отричане на цялостната държавна политика. Определено обаче представата за зелената сделка е отрицателна. При обсъждане на проблемите с представители на общината се акцентираше на възможността да бъде потърсено алтернативно икономическо развитие чрез създаване на индустриален парк. Друг съществен факт, който се откроi, са все още сравнително богатите местни водни ресурси. Те са както подземни, така и надземни. Голяма част от водния ландшафт е създаден изкуствено при развитието на комплекса Марица-изток. Големите водни басейни в района сега се използват не само за охлаждане на турбините на централите, но и са се превърнали в естествени хабитати за много водоплаващи птици, като зимно време не замръзват. Това се счита от местните власти като конкурентно предимство за развитие на орнитоложки и риболовен туризъм в общината.

Община Димитровград

Промишлената гордост на комунистическия режим в България днес изглежда като град със затихващи функции. Това се дължи както на екологичните проблеми, така и на застаряването на населението. А защо младите хора напускат града и региона е въпрос с многозначни отговори. Ако се погледнат данните от последните две преброявания, ще се види, че за десет години всеки шести жител на общината е напуснал. Въпреки ръста на заплатите от 48% за петгодишен период, средното брутно възнаграждение е доста под стандартите на двете възледобивни общини Раднево и Гълъбово. Служителите в публичния сектор взимат повече от тези в частния, но като цяло това е два пъти по-малко в сравнение например с община Раднево. Трайно безработните са 17,7%, а хората на 65 и повече години са 28% от населението.

Остър е проблемът с екологичното замърсяване, като това води и до активност сред

гражданите на града, които се обединяват в неформалната група „Дишай Димитровград“, като целта им е да въздействат на институциите в общината и региона, така че да има все пак някакъв контрол върху дейността на замърсяващите предприятия. А те са от химическата промишленост и от производството на ток от въглища и газ. ТЕЦ-3 в Димитровград се очертава като топла точка за граждански натиск в борбата с екологичните проблеми, като освен местните граждански активисти, към тях се включват и големи екологични организации като „Грийнпийс България“.

Като цяло икономиката на общината се вписва в представата за област Хасково като една от икономически най-бедните области на страната. Чуждестранните инвестиции прогресивно намаляват, като след кризата с Ковид-19 са се сринали три пъти на годишна база. На този фон общината може да се похвали с обема привлечени средства по европейски програми – 1684 лв. на човек от 2007 г. досега. Системен проблем е големият брой неактивни икономически граждани, 9200 от всичките 44 600 жители на общината.

Екологичното равновесие в общината не е нещото, с което се гордеят местните хора. По време на нашите разговори с местни хора стана ясно, че в общината се развива активна читалищна дейност, както и се намират граждански активисти, които се опитват да отстояват запазените природни зони чрез придобиването им на защитен статут. Най-характерен пример в това отношение открихме в село Райново.

Община Стара Загора

Най-голямата община в икономически регион Стара Загора изпитва известни трудности със своето икономическо развитие, в сравнение с другите два по-големи икономически центъра в Южна България – Пловдив и Бургас. На пръв поглед данните от трудовия пазар изглеждат благоприятни, но не бива да забравяме за изкривяващия фактор на свръхвисоките заплати в енергийния сектор в област Стара Загора. Средното ниво на заплащането в общината се е повишило за пет години със 70%, но все още е доста под това в Раднево и Гълъбово, като заплатите в публичния сектор надвишават значително тези в частния. Демографската картина също е неблагоприятна, защото само за десет години между двете преброявания населението е намаляло с 10%, като това е съчетано с прогресивно застаряване на населението, като към момента това над 65 години е почти 23%. Трайно безработните са едва 5,5%. Положителни са сигналите при привличането на европейски средства по различни проекти – за периода 2007-2024 г. това са 2744 лв. на човек от общината. Чуждестранните инвестиции също бележат двоен скок през 2022 г. в сравнение с предишните няколко години, но въпреки общия обем от почти 1 млрд. евро за пет години, това е чувствително по-малко от община Гълъбово.

Община Хасково

Като областен център на една от най-изостаналите в икономическо отношение области в страната, Хасково крие резерви, но и буди тревоги. Общата тенденция за намаляване и застаряване на населението се наблюдава и тук, въпреки ръста на заплатите от 63% за период от пет години между 2020 и 2024 г. Средната брутна заплата е подобна на тази в Димитровград, но тук тя се формира изключително заради по-високите нива в публичния сектор. Наблюдават се и екологични проблеми, най-вече с качеството на питейната вода, а ако се вярва на публичните данни за генерирането на отпадъци и тяхното рециклиране, вероятно общината е сред отличниците на национално ниво. Чуждестранните инвестиции плавно намаляват за последните пет години, като общият им обем е съразмерен на този в община Стара Загора, ако гледаме и броя на населението. Общината е привлякла доста сериозен ресурс от европейски проекти, но той е предимно за ремонти на градска инфраструктура и културни обекти. Все още има огромен потенциал в развитието на туризъм, като по брой туристи на годишна база Хасково и Димитровград взети заедно изостават чувствително от третия по големина град в областта Свиленград (ИПИ, 2026).

Първите в индустриализацията

В Югозападна България въглищната индустрия е важен фактор в развитието на общините Перник и Бобов дол, намиращи се съответно в областите Перник и Кюстендил. Перник е минен център с развита въглищна индустрия с над един век история, като първоначално се добиват въглища, а още от началото на XX век е открит ТЕЦ, но големият бум и разширение в добива и изгарянето на въглища започва през 50-те години, с началото на масовата индустриализация по времето на социализма. В област Кюстендил масовата индустриализация започва по-късно, първоначално с добив на въглища и полезни изкопаеми, а от 70-те години – с пускането в експлоатация на ТЕЦ „Бобов дол“. И двете индустриални зони са част от „въглищните райони“ на България, но като мащаб са доста по-малки от Марица-изток.

Община Перник

Близостта на Перник до столицата София обуславя икономическа активност и естествена подкрепа за икономиката на общината. По данни на ИПИ заетостта и нивото на бедност в областта са под средните за страната, но с отлив на чужди инвестиции. Вътрешните инвестиции растат, но това не помага за задържане на хората и подобрени условия на живот. По данни на НСИ само през 2024 г. естественият прираст в община Перник е бил -418 души (НСИ, 2024). Според данните на ИПИ заетостта общо в цялата област е 72,4%, с тенденция да намалява,

а коефициентът на безработица е 4,2% с тенденция да расте. Анализът на ИПИ оценява икономическото развитие на обл. Перник като „средно“. През 2024 г. БВП на област Перник е малко над 1 млрд. евро, което е 1% от общия БВП на България. Средно на човек в обл. Перник се падат 9087 евро произведен БВП, което е много под средния за страната – 16 265 евро (НСИ, 2026). В областния град и прилежащата му община живее 74% от населението на областта, така че можем да направим извода за концентрация на хора и икономика именно в община Перник (Регионални профили, 2025).

Данните за общината потвърждават концентрацията: добавената стойност в преработващата промишленост на община Перник е 124,2 млн. евро, над три пъти повече от община Радомир и много над стойността в другите общини на областта („265 истории за икономика“, ИПИ).

Средната брутна заплата в община Перник е едва 914 евро месечно за 2024 г., но все пак отбелязва 15% ръст на годишна база, а безработицата е една от най-ниските в страната. Въпреки това прирастът на населението е отрицателен.

Община Бобов дол

Началото на 90-те години е тежко за цялата област Кюстендил, след затварянето на мините и закриването на дейността на добивните предприятия. Населението рязко намалява, но в община Бобов дол поне привидно има заетост, създадена от ТЕЦ „Бобов дол“ близо до Големо село, открит през 70-те години на XX век. В продължение на десетилетия централата е основен работодател на общината и ключова мощност в производството на електричество. По данни от отчета на предприятието към края на 2025 г. в него работят 1407 души, от които 1318 са производствен и помощен персонал. Това представлява 22,2% от населението на цялата община (Годишен консолидиран финансов отчет на ИГ „ТЕЦ–Бобов дол“ за 2025 г.).

Средната брутна заплата в общината е 1019 евро месечно през 2024 г., с 15% ръст спрямо 2023 г. Безработицата обаче е по-висока от тази в Перник и стига 5,8% през 2025 г., а добавената стойност от произведената продукция в преработващата промишленост е едва 2.4 млн. евро през 2024 г. За сравнение – в съседната община Дупница тя надминава 67 млн. евро. Бобов дол е от малкото общини в изследването на ИПИ, за които няма данни колко е произведената продукция на човек от населението (ИПИ „265 истории за икономика“, 2025).

В общ. Бобов дол живее едва 6% от цялото население на обл. Кюстендил, а само от 2020 до 2024 г. то е намаляло с 11,4% (НСИ).

Методология на математическия модел

В изследването се фокусираме върху здравните последици от изгарянето на въглища. Наличието на данни за цялата съвкупност на населението улеснява изчисленията, но е предпоставка за някои изкривявания, които ще отбележим по-долу. От една страна не се налага да изследваме извадки и да доказваме тяхната представителност. От друга – начинът на събиране на данните от българските институции обхваща широк кръг показатели и в хода на изследването се оказа, че не се прилага еднозначно и стриктно във всички области на страната. В това изследване фокусът ни е върху статистиката за заболеваемостта и смъртността в отделни общини в България. Общинското ниво е най-малката териториална единица, която можем да използваме, за да отхвърлим или докажем тезата си. Влиянието на ТЕЦ е най-силно в непосредствена близост на териториите около него, а проучванията за замърсяване на въздуха, водата и почвите показват значително по-слаб ефект върху по-отдалечени райони. Когато в една област имаме силно засегнат и слабо засегнат район, на областно ниво данните се неутрализират взаимно, намесват се различни други условия и не можем да направим безспорни изводи. На общинско ниво това е възможно, тъй като близките общини имат сходни условия за живот и здравеопазване, почви и води. Основната разлика идва от въздуха и замърсяването, разпростиращо се от въглищните централи.

Целта ни е да изследваме субективно ли е усещането на местни жители, че близостта им до ТЕЦ е причина за множество заболявания и по-специално – повишено ниво на ракови заболявания (класифицирани в здравните статистики като „новообразувания“), болести на дихателната система, болести на кръвообращението и сърдечно-съдови заболявания.

Проучвания в различни части на света доказват връзка между отделянето на някои вещества от ТЕЦ и заболеваемостта. В хода на написване на този текст Министерство на околната среда и водите спря част от инсталациите на ТЕЦ „Бобов дол“ заради тежко превишение на нормите за отделени опасни вещества, което по-рано беше доказано чрез независимо изследване на организацията Greenpeace, показващо драстично разминаване спрямо автоматичната станция за измерване.

През 2016 г. екип на Институт по почвознание, агротехнологии и защита на растенията „Н. Пушкаров“, заедно с МГУ „Св. Иван Рилски“, изследват проби от почви в Бободолската котловина. Данните сочат антропогенно въздействие и превишение на някои микроелементи над средното (фоново) ниво, характерно за почвите в България. Сред тези микроелементи са олово, кадмий, арсен. В 77% от пробите, взети по време на изследването, съдържанието на олово надхвърля фоновото, като на места достига 32.82 mg/kg, при фоново 18 mg/kg. Много от микроелементите, включително оловото, предизвикват тежки замърсявания и здравни последици. Изводът в изследването е недвусмислен: „Несъмнено е обаче, че подобни високи

стойности на As (арсен, бел. ред.) съществуват в пепелите от ТЕЦ „Бобов дол“ и създават реална опасност за замърсяване на околната среда“ (Цолова, Никова, Здравков, Русков, Колчаков, 2016).

Спорът е дали това замърсяване има осезаемо влияние върху здравето и живота на хората около ТЕЦ? Единственият начин да разберем е да проучим данни за здравното състояние на живеещите в близост до ТЕЦ.

Доколко тези здравни данни са достъпни?

- Пълна информация за общата смъртност по области и общини е безплатно и неограничено достъпна в Националния статистически институт (nsi.bg);
- Точни данни за причините за смъртност по общини е налична в НСИ, но срещу заплащане. Към април 2026 г. са налични данни до края на 2024 г. и цената им за период от пет години е 160 евро.
- Информация за заболяванията по области е частично налична в Национален център за обществено здраве и анализи. В редовни доклади Центърът публикува информация за заболеваемостта от значими заболявания, включително от новообразувания.
- Данни за заболеваемостта по области са налични от повечето Регионални здравни инспекции в страната и могат да бъдат получени по Закона за достъп до обществена информация.
- Данни за заболеваемост по общини, в които влизат регистрирани заболявания в доболничната помощ, са трудно достъпни и непълни. След разговор със служител от НЦОЗА и запитване до медицински лица от доболничната помощ за целите на изследването, ни беше обяснено, че всеки регистриран в доболничната помощ (лични лекари, ДКЦ, медицински центрове) трябва да подава данните в РЗИ, но това не се прави навсякъде.
- Данни за причините за смъртност по общини се събират основно от РЗИ, според информация от телефонен разговор със служители на отделни здравни инспекции. Повечето РЗИ предоставят тези данни при поискване по ЗДОИ.

Запитванията бяха оформени в бланка по ЗДОИ и изпращани в периода от началото на 2026 г. до средата на април същата година, чрез Системата за сигурно електронно връчване. В запитването бяха зададени въпроси за заболеваемостта и причините за смъртност по общини за съответната област, в която работи РЗИ, за периода 2020-2025 г. На изпратените запитвания няма нито един директен отказ, но има няколко (РЗИ – Видин, РЗИ-Варна), които не предоставиха нищо от поисканите данни с обяснението, че не администрират и не разполагат с информацията.

РЗИ-Благоевград препрати искането до НСИ с обяснението, че не разполага с исканите данни.

Ключовите РЗИ, в които се намират най-засегнатите от въглищни ТЕЦ райони, изпратиха частични данни, като за 2025 г. данните все още не са обработени, според обяснението на администрациите.

– РЗИ Стара Загора предостави данни за смъртност по основни класове заболявания по общини, както и брой починали по общини. Данните бяха предоставени във формат, който изисква специална програма, за да бъде отворен и разчетен.

– РЗИ Сливен предостави много подробни данни за заболеваемост, но само на ниво област, както и данни за смъртност по причини, също общо за областта.

– РЗИ Ямбол предостави справки за заболеваемост, болестност и смъртност по причини общо за областта.

– РЗИ Хасково предостави данни за заболеваемост и болестност общо за областта, само за 2024 г., както и данни за смъртност по причини за 2020-2024 г. по общини.

– РЗИ Кърджали предостави пълни данни за заболеваемост и смъртност по причини по общини.

– РЗИ Пловдив изпрати пълни данни за заболеваемост по общини за 2020-2025 г., както и данни за причини за смъртност по общини за 2020-2024 г.

– РЗИ Кюстендил изпрати данни за заболеваемост общо за областта и причини за смъртност по общини.

– РЗИ Благоевград не изпрати данни.

– РЗИ Перник изпрати данни за заболеваемост общо за областта и причини за смъртност по общини, но непълни (Таблица 1).

Таблица 1. Преки причини за смъртност в обл. Перник (% починали от заболяването като дял от всички починали от заболявания)

	Дял на починалите от новообразувания					Дял на починалите от дихателни заболявания				
Населено място	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Радомир	12,08%	10,67%	17,72%	17,96%	19,62%	2,38%	10,86%	4,90%	5,52%	6,62%
Перник	17,33%	12,48%	18,62%	21,19%	19,52%	2,84%	14,51%	6,74%	4,10%	5,58%
Ковачевци	15,58%	14,13%	13,43%	11,43%	18,03%	1,30%	6,52%	7,46%	5,71%	6,56%
Земен	10,87%	13,27%	15,38%	17,24%	17,91%	9,78%	12,24%	6,59%	5,17%	1,49%
Брезник	12,14%	8,82%	9,60%	13,51%	14,87%	3,88%	12,82%	9,60%	3,24%	3,08%
Трън	11,36%	9,04%	12,42%	13,33%	14,10%	3,41%	9,04%	6,21%	3,70%	5,80%

С цел сравнение на заболеваемост и смъртност данни бяха поискани и от други РЗИ, като най-подробна информация получихме от РЗИ – Велико Търново. Обичайно заболяванията в доболничната помощ се регистрират първоначално на първия етап от получаване на здравна

помощ: личните лекари. Болничното лечение, хоспитализация и заболяванията в болничната помощ дават различни данни заради концентрацията на специализирани отделения за лечение в няколко областни центъра. Обичайно в лечебните заведения и в документите за смърт се записва непосредствената причина за леталния изход. Когато говорим за заболявания, причинени от мръсен въздух, не можем да откроим едно или две, които са предизвикани само от добива и изгарянето на въглища, а говорим за последици, които водят до различни здравословни проблеми. Понякога те са фатални, а понякога са хронични, но не непосредствена причина за смъртта. Възможно е да предизвикат влошаване на съществуващи заболявания или чисто и просто да влошат качеството на живот, но с поддържаща терапия и лечение да са поне частично лечими. Въпреки това получените данни, дори и частични, позволяват да се правят изводи.

В област Стара Загора прави впечатление, че една от най-засегнатите общини е Гълъбово, смъртността от рак там е много по-висока, отколкото в съседни общини. Тя се движи около 11-17% за петте разглеждани години, като само през 2021-2022 г. е 11-12%, през останалите е по-висока (виж Таблица 2).

Таблица 2. Преки причини за смъртност в обл. Стара Загора (% починали от заболяването като дял от всички починали от заболявания)

	Дял на починалите от новообразувания					Дял на починалите от дихателни заболявания				
Община	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Раднево	10,97%	12,12%	14,02%	16,86%	19,02%	6,98%	4,55%	5,29%	5,03%	4,60%
Николаево	10,00%	10,75%	11,11%	10,17%	19,44%	8,75%	8,60%	3,17%	3,39%	2,78%
Гълъбово	17,36%	10,84%	12,14%	17,06%	17,84%	5,28%	4,02%	4,29%	7,58%	7,47%
Казанлък	13,38%	11,44%	13,00%	11,71%	18,22%	5,37%	4,53%	4,75%	5,51%	5,47%
Стара Загора	13,87%	11,53%	15,00%	17,71%	17,92%	4,80%	4,24%	5,13%	5,34%	5,63%
Братя Даскалови	9,84%	8,08%	12,57%	12,74%	15,52%	2,07%	2,69%	3,28%	7,01%	4,60%
Чирпан	12,94%	8,78%	13,13%	14,62%	14,78%	7,02%	4,77%	3,34%	5,56%	4,72%
Гурково	16,84%	12,38%	15,29%	20,83%	14,52%	5,26%	3,81%	7,06%	5,56%	1,61%
Мъглиж	11,00%	13,08%	12,80%	15,96%	13,89%	5,00%	4,23%	2,84%	6,91%	7,64%
Опан	10,68%	5,50%	9,89%	9,88%	13,33%	3,88%	4,59%	1,10%	6,17%	5,00%
Павел Баня	11,72%	7,95%	11,62%	12,05%	11,90%	8,42%	3,98%	3,32%	2,68%	6,67%

Единствено през 2024 г. е сходна с тази в община Казанлък – 18%, но при всички случаи средно е над тази на останалите общини в областта. Изключение е само Раднево – друга община, сериозно засегната от въглищното замърсяване. Друга статистика обаче ни дава сериозно основание в подкрепа на извода, че замърсяването от ТЕЦ е причина за тежки заболявания: делът на починалите от новообразувания спрямо общия брой на населението е най-висок в Гълъбово и Раднево, ако погледнем средно стойностите за петте разглеждани години. През 2020 г., белязана от коронавирус, 0,42% от населението на община Гълъбово е починало от рак, сравнено с по-малко от 0,25% за обл. Стара Загора (виж Таблица 3).

Таблица 3. Дял на починали от новообразувания спрямо общия брой на населението (брой починали за годината спрямо население от предходната година)

Област/Община	2020	2021	2022	2023	2024
Гурково	0,31%	0,25%	0,30%	0,34%	1,08%
Гълъбово	0,42%	0,32%	0,32%	0,35%	0,42%
Раднево	0,25%	0,33%	0,33%	0,36%	0,39%
Братя Даскалови	0,24%	0,27%	0,32%	0,28%	0,38%
Опан	0,39%	0,22%	0,39%	0,35%	0,36%
Николаево	0,18%	0,22%	0,17%	0,14%	0,33%
Обл. Стара Загора	0,25%	0,25%	0,26%	0,25%	0,29%
Казанлък	0,25%	0,25%	0,25%	0,19%	0,28%
Чирпан	0,31%	0,24%	0,31%	0,28%	0,27%
Стара Загора	0,23%	0,23%	0,25%	0,25%	0,26%
Мъглиж	0,22%	0,35%	0,28%	0,31%	0,21%
Павел Баня	0,24%	0,21%	0,23%	0,22%	0,21%

През 2024 г. този дял отново стига 0,41%, след леко понижение в предишните години, а в Раднево се качва до 0,39%. Изчисленията са приблизителни, на база брой починали от новообразувания по данни на РЗИ, спрямо общия брой население за предходната година, по данни от НСИ.

В област Кюстендил като цяло има висока смъртност, обусловена и от големия дял на застаряващо население. Данните конкретно за община Бобов дол не показват значителни разлики с други общини в областта по отношение на причините за смъртност. В сравнение с други области обаче заболеваемостта е доста висока. Направихме сравнение с обл. Търговище, която е по-малка по население, но с много подобна възрастова структура и напълно отдалечена от въглищни региони, относително далеч от най-големите градове (виж Таблица 4 и Таблица 5).

Таблица 4. Преки причини за смъртност в обл. Кюстендил (% починали от заболяването като дял от всички починали от заболявания)

	Дял на починалите от новообразувания					Дял на починалите от дихателни заболявания				
Община	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Трекляно	**10,00%**	**15,79%**	**20,00%**	**10,34%**	**Няма**	**Няма**	**10,53%**	**Няма**	**10,34%**	**Няма**
Дупница	**13,57%**	**13,84%**	**16,75%**	**19,75%**	**21,69%**	**5,95%**	**3,95%**	**3,38%**	**6,32%**	**7,38%**
Рила	**17,14%**	**13,83%**	**13,89%**	**10,34%**	**19,40%**	**2,86%**	**2,13%**	**2,78%**	**6,90%**	**11,94%**
Бобошево	**11,22%**	**7,14%**	**11,63%**	**16,25%**	**18,64%**	**5,10%**	**6,12%**	**4,65%**	**7,50%**	**8,47%**
Кочериново	**10,49%**	**6,25%**	**4,38%**	**16,35%**	**17,39%**	**2,10%**	**6,25%**	**3,65%**	**3,85%**	**3,48%**
Кюстендил	**15,58%**	**11,76%**	**15,21%**	**17,69%**	**17,00%**	**5,08%**	**3,99%**	**7,18%**	**8,59%**	**7,92%**
Сапарева баня	**10,65%**	**11,35%**	**14,02%**	**16,35%**	**15,91%**	**9,47%**	**3,24%**	**2,44%**	**4,81%**	**4,55%**
Невестино	**16,48%**	**11,93%**	**12,16%**	**10,61%**	**10,81%**	**7,69%**	**1,83%**	**2,70%**	**9,09%**	**6,76%**
Бобов дол	**5,80%**	**6,36%**	**11,76%**	**15,09%**	**9,88%**	**5,31%**	**2,97%**	**5,23%**	**4,40%**	**5,23%**

Таблица 5. Заболеваемост в избрани области (на 1000 души, данни за 2024 г.)

Вид заболяване	*Област Кюстендил*	*Област Хасково*	*Област Търговище*	*Област Перник*
I Някои инфекциозни и паразитни болести	74,1	22	22,24	81,9
II Новообразувания	25,89	19,95	12,878	N/A
III Болести на кръвта, кръвотворни органи и отделни нарушения, включващи имунния механизъм	9,29	10,92	2,045	N/A
IV Болести на ендокринната система, разстройства на храненето и на обмяната на веществата	78,75	50,48	28,2	N/A
V Психични и поведенчески разстройства	30,12	13,95	31,02	N/A
VI Болести на нервната система	63,87	42,59	36,67	37,8
VII Болести на окото и придатъците му	128,43	52,29	92,18	72,2
VIII Болести на ухото и мастоидния израстък	70,25	26,93	25,24	N/A
IX Болести на органите на кръвообращението	182,02	130,12	132,78	110,9
X Болести на дихателната система	245,42	199,62	166,14	313,5
XI Болести на храносмилателната система	98,98	44,86	25,23	N/A
XII Болести на кожата и подкожната тъкан	72,39	29,28	31	62,5
XIII Болести на костно-мускулната система и на съединителната тъкан	129,71	65,2	68,13	90,3
XIV Болести на пикочо-половата система	110,49	57,14	109,86	85,2
XV Бременност, раждане и послеродов период	3,46	3,92	2,11	N/A
XVI Някои състояния, възникващи през перинаталния период	0,06	0,14		N/A
XVII Вродени аномалии (пороци на развитието), деформации и хромозомни аберации	2,36	1,26	0,42	N/A
XVIII Симптоми, признаци и отклонения от нормата, открити при клинични и лабораторни изследвания, некласифицирани другаде	40,85	19,23	43,03	49,3
XIX Травми, отравяния и някои други последици от въздействието на външни причини	82,23	33	41,36	64,6
XXII Кодове за специални цели U00-U85 COVID 19	0,93	1,72	9,59	N/A

Разликите в заболеваемостта са големи: ако в Търговище по данни на РЗИ заболеваемостта от новообразувания на 1000 души за 2024 г. е под 13 промила, в Кюстендил е близо 26. При болестите на ендокринната система разликата е още по-голяма: 79 промила, при 28 промила в Търговище. При болестите на дихателната система в обл. Кюстендил са регистрирани 245 промила, в Търговище са едва 166 промила (Таблица 5).

Много интересна е област Хасково, която също е засегната от различни източници на замърсяване, включително въглищни централи. В община Димитровград има тенденция поне в последните години делът на починалите от рак да се увеличава. През 2020 г. от всички, които са починали от някакво заболяване, за 17% непосредствената причина е била ракът. За следващите две години данни не ни бяха предоставени, а за 2023 г. делът им вече е 18,5%, а през миналата година надмина 21%. Казано накратко: над една пета от починалите в Димитровград са страдали от рак и той е бил непосредствена причина за смъртта им (виж Таблица 6).

Таблица 6. Преки причини за смъртност в обл. Хасково
(% починали от заболяването като дял от всички починали от заболявания)

	Дял на починалите от новообразувания					Дял на починалите от дихателни заболявания				
Населено място	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Димитровград	16,64%	N/A	N/A	18,51%	21,19%	4,71%	N/A	N/A	4,81%	3,10%
Свиленград	16,04%	N/A	N/A	20,62%	18,99%	2,76%	N/A	N/A	5,84%	6,53%
Симеоновград	9,71%	N/A	N/A	17,65%	18,11%	2,86%	N/A	N/A	2,52%	6,30%
Минерални бани	13,68%	N/A	N/A	19,79%	17,05%	1,71%	N/A	N/A	4,17%	5,68%
Хасково	14,93%	N/A	N/A	16,18%	16,81%	3,56%	N/A	N/A	3,29%	4,31%
Любимец	13,66%	N/A	N/A	14,29%	15,22%	2,73%	N/A	N/A	4,08%	2,90%
Тополовград	11,07%	N/A	N/A	15,34%	14,53%	4,92%	N/A	N/A	4,23%	4,47%
Харманли	13,21%	N/A	N/A	16,29%	13,64%	2,96%	N/A	N/A	3,37%	2,84%
Ивайловград	4,92%	N/A	N/A	13,91%	12,12%	2,46%	N/A	N/A	4,35%	7,07%
Стамболово	14,40%	N/A	N/A	6,52%	10,31%	0,80%	N/A	N/A	4,35%	4,12%
Маджарово	9,68%	N/A	N/A	6,45%	7,69%	Няма	N/A	N/A	Няма	3,85%

Нека минем на създаването на модел, който да се приложи за всеки район, за който имаме предположение, че е засегнат от фактори, увеличаващи смъртността и заболяванията.

Разполагаме данните в два типа редове по два признака – вариационни по признак заболявания и смъртност, и териториални. От наличните данни изчисляваме размаха на разсейването – разликата между дела на болните в отделните общини от всички области, за които разполагаме с данни:

R = X(дял на болните от болест Y в общината с най-много болни на 1000 души) – X(дял на болните в общината с най-малко болни на 1000 души)

Бихме могли да изчислим Gini Index, който ще ни даде оценка за отклоненията между заболели/смъртни случаи по причини в отделни общини и в цялата съвкупност. Като лесен начин за бърза и първоначална оценка на тези отклонения изчисляваме стандартното отклонение по различни признаци: брой заболели във всички региони с налични данни, брой заболели в дадена област и брой заболели при изваждане на общини, намиращи се в близост до въглищни централи. По сходен начин можем да изчислим стандартното отклонение за болни само от новообразувания (рак и тумори), заболявания на дихателната система, сърдечно-съдови заболявания. Това ще ни покаже дали включване или изключване на дадена община води до по-силни колебания на броя болни. Ако разполагаме с данни, няма пречка да изчислим стандартното отклонение.

Индексът на Gini и стандартното отклонение ни показват колебанията около средното ниво. Колкото е по-висока стойността им, толкова по-големи са разликите. Така можем да видим дали в дадени региони има по-малки подрайони, които допринасят за значително по-големи или по-малки стойности на заболеваемост и/или причини за смъртност. Обичайно Gini Index е известен с прилагането си за неравенствата на доходите, но в статистиката той има много голямо

приложение. Неудобството от дългото и сложно изчисление на индекса вече е лесно преодолимо с наличието на специализирани програми, включително безплатни, за математически и статистически изчисления.

Примерни изчисления на Gini Index с разполагаемите данни в R Studio, с налични данни за заболеваемост в област Кюстендил:

```
 disease_rates <- c(74.1, 25.89, 9.29, 78.75, 30.12, 63.87, 128.43, 70.25,
+                 182.02, 245.42, 98.98, 72.39, 129.71, 110.49, 3.46,
+                 0.06, 2.36, 40.85, 82.23, 0.93)
> print(disease_rates)
 [1]  74.10  25.89   9.29  78.75  30.12  63.87 128.43  70.25 182.02 245.42  98.98  72.39
[13] 129.71 110.49   3.46   0.06   2.36  40.85  82.23   0.93
> if (!require("ineq")) install.packages("ineq")
Loading required package: ineq> library(ineq)
> gini_index <- Gini(disease_rates)
> print(paste("Gini Index за заболеваемостта е:", round(gini_index, 4)))
[1] "Gini Index за заболеваемостта е: 0,4702"
```

Още:

Gini Index за заболеваемостта в област Хасково е: 0,5297;

Gini Index за заболеваемостта в област Търговище е: 0,5048

По този модел можем да изчислим разликите в заболеваемостта за различни области, общини и избрани региони за конкретни заболявания, в нашия случай това могат да са данните за заболявания от рак, сърдечно-съдови, дихателни, заболявания на кръвообращението и т.н. Когато разполагаме с данните, изваждане и добавяне на някои региони ще ни покаже дали има по-големи отклонения, когато включим отделни общини.

Данните за смъртността, които са публично достъпни, могат да се използват за съставяне на актюерска таблица конкретно за отделни райони. В тази таблица се отбелязва броят на преживелите лица, броят на починалите, а от тези данни се изважда вероятността за смърт и преживяване за съответните години (Йотов, 2000). Числата обаче е необходимо да се коригират с броя на хората, мигрирали от и към съответната община.

Основна формула:

Lx – Брой живи в година x;

Dx – Брой починали в година x;

Px – Вероятност дадено лице да преживее годината x;

Qx – Вероятност дадено лице да не преживее годината x;

Lx = (Lx-1) – (Dx-1)

Заб.: Единицата е индекс, указващ стойността за годината преди година x.

Qx = Dx/Lx

Px = 1 - Qx

При наличие на данни за заболявания по общини, а с още по-голяма точност и по възраст, е приложимо използване на еднофакторен дисперсионен анализ и определяне на F-критерий на Фишер (Ангелова, 2017). Приемаме един фактор – замърсяване вследствие на добив и изгаряне на въглища. Теоретична постановка:

Нулева хипотеза: H0: различието в заболеваемостта има случаен характер;

Алтернативна хипотеза H1: факторът „близост до въглищен ТЕЦ“ е статистически значимо;

Сравняваме извадки от два региона: такъв с ТЕЦ и друг, отдалечен от ТЕЦ.

Поради липса на точни данни за заболеваемостта в общините към момента е невъзможно да направим подобен анализ. Наличието им ще позволи точно изчисление, което да докаже или отхвърли хипотезата за влияние на изгарянето на въглища в индустриален мащаб върху заболеваемостта.

Съдебна практика и замърсяване на въздуха

Практическата приложимост на проучването за заболеваемост в по-малки териториални единици е широка. Подобни данни са използвани в първото за Великобритания дело, с което се признават увреждания в резултат на замърсен въздух и се присъждат обезщетения. Случаят с град Корби, Източен Мидландс (Corby toxic waste case) е широко отразен медийно, а съдебните документи и предоставените доказателства са публично достъпни.

Делото е заведено от жители на района, които твърдят, че решение на градския съвет за премахване на закрития завод за стомана в Корби е предизвикало замърсяване, което води до различни здравословни проблеми, включително раждане на деца с тежки увреждания.

Съдът приема, че общинските власти са неглижирали опасността и са позволили токсични отпадъци, замърсени почви и хвост от завода да бъдат разнесени над околността,

предизвиквайки сериозни здравословни проблеми, включително необичаен брой новородени с увреждания и заболявания сред жителите. Част от доказателствения материал са статистически данни и сравнения за броя увредени и хронично болни жители на Корби и средното за страната. Най-интересното за нас в този случай и отношението му към въглищните райони е фактът, че това е първият случай в света, в който съдебно е доказана връзка между замърсяване на въздуха и заболявания на новородени деца (Royal courts of justice, 2009).

Моделът за доказване на връзката между един фактор и здравния статус и смъртност сред населението може да се прилага навсякъде и за различни случаи, стига да разполагаме с данни. Към момента основният проблем е трудният достъп до тези данни. Дори и наличните често са частични, в различен формат, понякога труден за обработка, не са стандартизирани и по тази причина е трудно да направим изследването в пълен вариант. Нямаме информация дали има умишлено прикриване на данни.

Изводи от изследването

Данните, с които разполагаме, ни позволяват да направим заключение, че има пряка връзка между замърсяването във въглищните райони и ръста на различни заболявания. Хората, живеещи в непосредствена близост до ТЕЦ, изгарящ въглища, е много по-вероятно да страдат от ракови заболявания, заболявания на дихателната система, заболявания на органите на кръвообращението и с голяма вероятност – други заболявания, причинени от вредни емисии в атмосферния въздух. Живеещите в близост до ТЕЦ е по-вероятно да починат от ракови заболявания и болести на дихателната система, отколкото хората в по-отдалечени райони. Наличието на ТЕЦ, изгарящ въглища, може да е предпоставка за по-ниска безработица и по-високи заплати, ако се сравняват общините в България, но това не води до положителен прираст на населението. Напротив, в близките до ТЕЦ общини има отрицателен прираст както заради смъртността, така и заради миграцията на хората към други райони. Доколкото причината за тази миграция не е заплащането и липсата на възможности за трудова заетост, можем обосновано да предположим, че именно лошите условия на живот и повишената заболеваемост са обективен фактор, а не субективно усещане.

В хода на изследването се натъкнахме на вторичен проблем, свързан с начина на предоставяне на подобни данни за целите на изследователския ни проект. За изграждане на системна държавна и регионална политика за превенция на здравните последици от въглищната енергетика са необходими по-адекватни комплексни мерки от страна на всички заинтересовани държавни структури. В момента грижата за благоденствието на хората е поставена на заден план, което се дефинира като „екстрактивен тип“ институции според модела на Аджемоглу, Джонсън

и Робинсън. Тези институции са създадени от управляващия елит, за да извличат ресурси и богатство от мнозинството в полза на малцина. С други думи, това може да се дефинира като „проваляща се държава“ по отношение на справедливия преход във въглищните райони на България.

Литература

Acemoglu, D., Robinson, J. (2013). *Zashto naciite se provalyat*. Sofia: Iztok-Zapad. [Аджемоглу, Д., Робинсън, Дж. (2013). Защо нациите се провалят. София: Изток-Запад].

Angelova, P. (2017). *Osnovi na statistikata*. Svishtov: AI „Tsenov“. [Ангелова, П. (2017). Основи на статистиката. Свищов: АИ „Ценов“].

Bergen, M. (2026). How Trump administration bakes climate denial into U.S. policy. https://www.nrdc.org/stories/how-trump-administration-bakes-climate-denial-us-policy.

Bluelink (2020). Zlovonnata korespondentsiya na MOSV s TETS Bobov dol – na pokaz. https://www.bluelink.net/en/node/7096 [Блулинк (2020). Зловонната кореспонденция на МОСВ с ТЕЦ Бобов дол – на показ].

Diamond, J. (2019). *Kataklizum*. Sofia: Iztok-zapad. [Даймънд, Дж. (2019). Катаклизъм. София: Изток-запад].

European Commission (2025). Press release. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_570.

Gavrailov, G. (2025). V tarsene na energiyni grazhdani ili kak proteche edno terenno izsledvane v „Maritsa-Iztok“. *Kairos*, 7, 70–81.

Haklay, M., Dörler, D., Heigl, F., Manzoni, M., Hecker, S., Vohland, K. (2021). What Is Citizen Science? The Challenges of Definition. V: Vohland, K. et al. (eds.). *The Science of Citizen Science*, 13–33. https://www.researchgate.net/publication/348400707.

Ilieva, N., Bardarov, G., Sabev, D. (2023). Regionalen demografski i socialno-ikonomicheski analiz na rayona „Maritsa-Iztok“. Fondatsiya „Fridrih Ebert“. [Илиева, Н., Бърдаров, Г., Събев, Д. (2023). Регионален демографски и социално-икономически анализ на района „Марица-изток“. Фондация „Фридрих Еберт“]. https://bulgaria.fes.de/fileadmin/user_upload/documents/publications/2023/Regionalen_demografski_i_socialno_ikonomich_analiz_na_rajon_Marica-iztok_WEB_BG.pdf.

Institut za pazarna ikonomika (n.d.). *265 istorii za ikonomika*. [Институт за пазарна икономика. 265 истории за икономика]. https://265obshtini.bg/.

Kostadinov, K. (2024). Zdravni efekti ot izgaryaneto na otpadatsi – obzor. Sdruzhenie „Za Zemyata“. [Костадинов, К. (2024). Здравни ефекти от изгарянето на отпадъци – обзор. Сдружение

„За Земята“]. https://www.zazemiata.org/wp-content/uploads/2024/10/Health_Impacts_from_waste_incineration_09.2024.pdf.

Natsionalen statisticheski institut (2026). Bruten vatreshen produkt i brutna dobavena stoynost. [Национален статистически институт (2026). Брутен вътрешен продукт и брутна добавена стойност]. https://www.nsi.bg/tsb/2026/02/27/%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D0%B2%D1%8A%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B5%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82-%D0%B8-%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D0%B0-77/.

Natsionalen statisticheski institut (2026). *Bruten vatreshen produkt i brutna dobavena stoynost v oblast Pernik prez 2024 godina*. [Национален статистически институт (2026). Брутен вътрешен продукт и брутна добавена стойност в област Перник през 2024 година]. https://www.nsi.bg/tsb/wp-content/uploads/2026/02/BVP_2024_13-02.2026-1.pdf.

Royal Courts of Justice (2009). https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/TCC/2009/1944.html.

Sabev, D. (2024). A polycentric approach to the green energy transition in Bulgaria. *Economic Thought*, October 2024, 267–280.

TETS Bobov dol (2025). Konsolidiran finansov otchet. [ТЕЦ Бобов дол (2025). Консолидиран финансов отчет]. https://tecbd.com/%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F/

Tsolova, V., Nikova, I., Zdravkov, A., Ruskov, K., Kolchakov, V. (2016). Pochvite v Bobovdolskata kotlovina: genetichni, geohimichni i ekologichni harakteristiki. [Цолова, В., Никова, И., Здравков, А., Русков, К., Колчаков, В. (2016). Почвите в Бобовдолската котловина: генетични, геохимични и екологични характеристики]. https://www.researchgate.net/publication/313477682.

Yotov, Y. (2000). *Aktyuerstvo*. Svishtov: AI „Tsenov“. [Йотов, Й. (2000). Актюерство. Свищов: АИ „Ценов“].

Yunus, M. (2017). *A World of Three Zeroes: The New Economics of Zero Poverty, Zero Unemployment, and Zero Carbon Emissions*. Scribe Publications.

Ivan Kolev, PhD

Between inertia, stagnation, and transition. A multidisciplinary analysis of key social and environmental challenges and structural barriers in the "Maritsa East" complex

ivankolev@uni-plovdiv.bg

DOI: 10.69085/kairos20268089

Иван Колев[1]

МЕЖДУ ИНЕРЦИЯ, СТАГНАЦИЯ И ПРЕХОД. МУЛТИДИСЦИПЛИНАРЕН АНАЛИЗ НА ВОДЕЩИ СОЦИАЛНИ, ЕКОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ И СТРУКТУРНИ БАРИЕРИ В „МАРИЦА-ИЗТОК"[2]

Keywords: *Carbon lock-in, Maritsa East, socio-technical transition, risk society, technical democracy, organized irresponsibility, environmental justice*

Abstract: This paper presents a multidisciplinary analysis of energy transformation, focusing on the structural dependence on coal in the Maritsa Iztok complex. Moving beyond narrow technical paradigms, the framework integrates key concepts from the social sciences and Science and Technology Studies, including "carbon lock-in" (Unruh, 2000), the "risk society" and "organized irresponsibility" (Beck, 1995, 2013), power dynamics in sustainability transitions (Avelino, 2017), the temporality of energy transitions (Sovacool, 2016), the energy justice framework (Jenkins et al., 2016), and the concept of technical democracy (Callon et al., 2009). Drawing on this theoretical synthesis, the paper argues that energy systems are deeply embedded within complex socio-political structures. Carbon lock-in is conceptualized as a co-evolutionary process that reinforces fossil fuel dependence, while institutional frameworks contribute to the diffusion of responsibility for environmental risks. Ultimately, the analysis emphasizes that the energy transition represents a structural conflict between institutional inertia, entrenched networks of influence, and increasingly urgent societal demands for environmental justice and accountability.

1. Увод

Въглищният комплекс „Марица-Изток", разположен в Старозагорска област, далеч не изчерпва своето значение с функцията си на национален енергиен хъб. В изследователски план той се явява една от най-показателните илюстрации за *структурно обусловена зависимост от изкопаеми горива* в целия постсоциалистически регион. В своята същност той представлява(ше) исторически и социотехнически монумент на една отминаваща епоха, ключов център за българската енергетика, който десетилетия наред имаше значително влияние за националния електроенергиен микс. Всъщност, не е пресилено да се твърди, че този комплекс оперира като *комплексна социотехническа система*, чието възпроизводство се поддържа от преплитането между икономически лобита, политически компромиси, културни модели, включително стереотипи и страхове, вкоренени в колективната психика.

[1] Доктор по социология и изследовател-постдокторант в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски" по проект „ДУЕКОС".

[2] Текстът е разработен в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало", финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

Пред нас се разкрива един значим парадокс, който заслужава внимание: наблюдава се изключителна устойчивост на една система, чиято трансформация отдавна би следвало да бъде стратегически разглеждана под натиска на обективни фактори, като най-важните са *осезаемите поражения върху общественото здраве и околната среда*, които са потвърдени както чрез изследвания на качеството на въздуха, почвите и водите (Lenchev et al., 2008; Valkova et al., 2022), така и чрез интервюта с потърпевши от замърсяването в градовете Гълъбово и Димитровград по време на теренни изследвания, осъществени по проект ДУЕКОС от екипа изследователи от социалните и хуманитарните науки, сред които бях и аз. Тази статия не се концентрира директно върху изведения емпиричен материал от интервютата, а по-скоро скицира проблемите през теоретични лещи.

Опитът феномена на Маришкия басейн да бъде обяснен единствено през клишираните конвенционални технико-икономически индикатори (цени, разходи, рентабилност) се оказва крайно несъстоятелен. За да се избегне подобен контрапродуктивен редукционизъм, се налага употребата на аналитичен и критически издържан инструментариум, способен да проблематизира симбиозата между социалните, политическите и екологичните измерения на кризата.

В основата на настоящия прочит заляга концепцията за *въглеродното заключване,* въведена от Грегъри Унру (Unruh, 2000). Той разглежда въглеродното заключване като резултат от коеволюиращи технологично-институционални комплекси, които стабилизират зависимостта от изкопаеми горива (пак там). Неговата концепция, приложена към контекста на българската енергийна система, обяснява структурния характер на зависимостта от въглищата и показва защо трансформациите срещат силна инерция. Синтезирано накратко, Унру регистрира един колкото логичен, толкова и опасен процес: технологии, възникнали като двигател на прогреса, с времето консолидират около себе си така наречените *„технологично-институционални комплекси“*. В тази среда инфраструктурните дадености, нормативната база и обществените нагласи се преплитат до степен, в която всяко отклонение от въглеродната траектория започва да се възприема като икономическо самоубийство.

С цел постигане на социологическа плътност на настоящия текст, която да бъде фокусирана върху опасностите с антропоцентричен произход и възможност за развитие на здравни (и други) кризи, посегателства върху околната среда избрах да включа *социологическата теория на Улрих Бек за рисковото общество* (Бек, 2013). Постулатът на Бек, че съвременната индустрия генерира системни заплахи, намира своето продължение във феномена на *„организираната безотговорност“* (Beck, 1995) – състояние, при което

отговорните институции функционират предимно като механизъм за размиване на реалната вина за екологичните щети.

Предлаганият текст има за цел да реализира мултидисциплинарен синтез, ситуирайки тези теоретични конструкти в специфичния контекст на „Марица-Изток“. Към тях след обстоен преглед на академичната литература реших да добавя и концепциите за *темпорална инерция на енергийните преходи* (Sovacool, 2016), която разглежда политическата обусловеност на скоростта на трансформация, както и аналитичната рамка за власт в устойчивите преходи (Avelino, 2017), която различава подсилващата, иновативната и трансформативната власт. Енергийната справедливост се разбира чрез трите ѝ измерения – *разпределително, процедурно и признаващо* (Jenkins et al., 2016). Етичните и правни основания, които свързват правото на здравословна околна среда с фундаменталните задължения на държавата (Shelton, 2006; Knox, 2018), са важен елемент на нормативната рамка с аргументи за поставянето на човешкото здраве над икономическите интереси. Към този набор от теории интегрирам и модела на „*техническата демокрация“* (Callon et al., 2009). Чрез неговия основен инструмент, хибридните форуми, се аргументира необходимостта от деконструиране на технократския монопол върху експертизата и приобщаване на пряко засегнатите от редовното замърсяване локални общности и обезпокоените за професионалното си бъдеще индустриални работници като равнопоставени участници във вземането на решенията**.**

Решението ми да включа именно тези теории, произтича от убеждението, че нито *един изолиран модел не може да обхване сложността на казуса* – необходима е именно тяхната взаимна критика и допълване. Всяка една от избраните от мен теории е подложена на критичен анализ, който е академично обоснован с подходящи аргументи с цел търсене и постигане на обективност. Прилагането на паралелна изследователска оптика – обхващаща *въглеродното заключване, рисковото общество и енергийната справедливост – цели да докаже, че преходът надхвърля чисто инженерните и финансови параметри*. В същността си той *представлява тежък структурен сблъсък с властови механизми, които съзнателно блокират алтернативните сценарии за развитие*.

2. Теоретична рамка: Археология на енергийния блокаж

Изследователската архитектура на анализа стъпва върху три основни теоретични стълба: концепцията за въглеродното заключване, социологията на рисковете и историко-аналитичната перспектива спрямо темпоралността на енергийните преходи. Доколкото всяка от тези теории осветява различен аспект от проблема, те ще бъдат разгледани успоредно с тяхната критическа

рецепция в литературата, като критиките са интегрирани в основния текст, а не изнесени в отделни подраздели.

2.1. Въглеродното заключване като системна концепция

Въвеждайки термина *„въглеродно заключване“*, Грегъри Унру (Unruh, 2000) дефинира привързаността на икономиките към изкопаемите горива не просто като пазарна аномалия, а като дълбок системен дефект. Не става въпрос за информационен дефицит или ценови дисбаланс, който може да се коригира с данъчни инструменти, а по-скоро за структурна характеристика на индустриалните общества, изграждана с десетилетия чрез коеволюция на технологии, институции и пазари. Ядрото на този модел е технологично-институционалният комплекс. Механизмът е сравнително праволинеен: първоначален технологичен избор генерира мащабни икономии, които на свой ред привличат допълнителен капитал. Успоредно с това, регулаторната рамка се адаптира към нуждите на тази технология, образователната система започва да произвежда основно такъв тип профилирани кадри, а в общественото съзнание моделът се бетонира като единствената възможна алтернатива. Тази концепция се допълва от теорията за многостепенната перспектива на Франк Геелс, *според която енергийните системи оперират на три нива: микро (иновационни ниши), мезо (социо-технически режими) и макро (глобален пейзаж)* (Geels, 2002). Същинското заключване се случва именно на мезо-нивото (установеният режим), което е силно резистентно поради сплитането на множество корпоративни, регулаторни и политически интереси. В контекста на „Марица-Изток“ тази концептуална рамка намира емпирично потвърждение. Налице е инфраструктурно бетониране (гигантски дълготрайни материални активи), институционална протекция, мащабна социална заложническа ситуация (над 11000 пряко заети лица към 2022[3]).

Въпреки сериозния си евристичен потенциал, теорията за въглеродното заключване е обект на *основателни критически забележки в академичния дискурс*. Един от основните упреци е свързан с *технологичния детерминизъм*. Редица автори акцентират, че оригиналният модел внушава известна неизбежност – идеята, че имплементирането на дадена технология автоматично и фатално „заключва“ обществената траектория (Markard, Raven, Truffer, 2012;

[3] Вж. Анализа на Димитър Събев *“Защо е безотговорно да се снишаваме за Марица-изток“*: https://ikj.bg/glasove-mneniya/zashto-e-bezotgovorno-da-se-snishavame-za-maritsa-iztok/.
В своя анализ авторът посочва, че в ядрото на комплекса са пряко заети над 11 000 души (към 2022 г.), чиито доходи значително надхвърлят средните за страната. Тези високи възнаграждения генерират мощен мултипликационен ефект, захранвайки потреблението, търговията и услугите в целия регион на Стара Загора. Липсата на ясна икономическа алтернатива от същия мащаб превръща въглищната индустрия в незаобиколим социално-икономически стабилизатор. Това обяснява силната политическа и синдикална съпротива срещу затварянето на мощностите, което служи като класически емпиричен пример за институционална резистентност на мезо-ниво.

Geels, 2014). Този подход неглижира човешката агентност и капацитета на политическите субекти да инициират промяна. В този смисъл Флор Авелино (Avelino, 2017) подчертава, че *системите не са статични монолити, а арени на перманентна борба*. Прекомерното абсолютизиране на „заключването“ носи риска от изпадане в структурна предопределеност и академичен фатализъм (Smith, Stirling, Berkhout, 2005). Прави впечатление и дефицитът на ясни изходни стратегии. Теорията е силна в диагнозата на проблема, но остава стерилна по отношение на терапията (Meadowcroft, 2009; Berkhout, Smith, Stirling, 2004). Анализите често имат ретроспективен характер и не успяват да предложат на политиците работещ инструментариум за демонтаж на инерцията, без това да доведе до икономически колапс (Turnheim, Geels, 2012; Turnheim, 2023). На следващо място, моделът е склонен да подценява постепенните иновации. *Често се имплицира нуждата от радикален пробив, докато практиката показва, че преходите могат да се осъществяват чрез хибридни и инкрементални стъпки* (Geels, Schot, 2007). Подобни междинни решения понякога прибързано биват заклеймявани от привържениците на теорията като обикновено „удължаване на зависимостта“ (Berkhout, 2002; Kern, Rogge, 2020). Среща се и сериозна икономическа критика, идваща предимно от неокласическата школа. Автори като Джафе и сътрудници и Уилям Нордхаус аргументират, че инерцията на активите е надценена (Jaffe et al., 2005; Nordhaus, 2013). По тяхно мнение, при адекватно ценообразуване пазарът реагира гъвкаво и заключването би се разпаднало много по-динамично в отговор на поевтиняването на алтернативите. Освен това, налице е геополитическа ограниченост. Базирана основно върху опита на развитите западни държави, теорията често не отчита спецификата на Глобалния юг и преходните икономики, където експлоатацията на въглища рядко е плод на системен блокаж, а по-скоро рефлекс за елементарна енергийна сигурност в условия на капиталов глад (Arent, Wise, Gelman, 2011). Социолозите отбелязват и липсата на дълбочина по отношение на социално-когнитивната сложност, както отбелязва Елизабет Шоув, тъй като промяната в културните парадигми невинаги следва механичната логика на инфраструктурните промени (Shove, 2010). Въпреки изброените уязвимости, концепцията за зависимост от избрания път на развитие остава релевантен. За българския случай той е ключов аргумент в подкрепа на тезата, че бавният преход не се дължи на технологична невъзможност, а на тежки институционални зависимости, възпрепятстващи навлизането на алтернативи.

2.2. Рисковото общество и организираната безотговорност

Теорията на Улрих Бек за *рисковото общество* допълва разбирането за въглеродното заключване чрез анализа на индустриално произведени рискове и „организирана

безотговорност“ (Beck, 1995). Анализът на Бек демонстрира, че модерните общества произвеждат *системни рискове (замърсяване, здравни щети*), докато институциите разпределят отговорността по начин, който затруднява превенцията (Бек, 2013; Beck, 1999). Тази перспектива е критична за анализа на региона около „Марица-Изток“, защото екологичните рискове се нормализират институционално.

Утвърденият и широко приет от социологическата общност труд на Улрих Бек, концептуализиращ теорията за рисковото общество, предлага радикална преоценка на модерността (Бек, 2013). Според автора индустриалната фаза вече е преминала към *„рефлексивна модерност*“, в която централният конфликт не е около разпределението на създадените блага, а около управлението и разпределението на генерираните рискове (пак там).

Спецификата на тези нови рискове се крие в техния антропогенен характер. Както прецизно отбелязва самият автор, ***„естественонаучната и техническата рационалност е насочена към ползите на производителността“*** (Бек, 2013: 91), което я прави структурно неспособна да отчете собствените си разрушителни последствия. Вкопчена в преследването на икономически растеж, тази рационалност превръща екологичните щети в счетоводно неудобство. При тази парадигма замърсяването не е просто случайна техническа авария, то е заложен, но изключително подценен (често пъти и умишлено) системен конструкт на самото производство. Тези заплахи са с транснационален характер, остават латентни и първоначално невидими за неекспертното око, и най-важното – заобикалят традиционните механизми за финансово обезпечаване и застраховане.

Още по-съществена за анализа ми е въведената по-късно концепция за *организираната безотговорност* (Beck, 1995). ***Бек концептуализира парадокса, при който държавните органи, натоварени с контрола над риска, всъщност оперират като защитен буфер за индустрията***. Чрез сложен лабиринт от нормативни условности и експертни оценки, проблемът бива признат на системно ниво, но отговорността за всеки конкретен инцидент или заболяване се размива успешно. Тази динамика ражда и така наречения „индустриален фатализъм“ (Beck, 1995) – общественото примирение, че екологичният компромис е неизбежната цена на икономическото оцеляване. Екстраполирано към ситуацията в „Марица-Изток“, това обяснява нормализирането на замърсяването. Делегирането на контролни функции на институции, които политически не са заинтересовани от нарушаване на статуквото, е христоматиен пример за механизмите, описани от Бек.

Концепциите, изведени от Бек, не са имунизирани *срещу критически (за)бележки в социологическата литература*. Основен обект на критика е категорично *изразеният песимизъм и дефицитът на позитивна програма.* Редица изследователи отбелязват, че Бек

успешно успява да диагностицира патологиите на модерността, но не предлага убедителна терапия (Lash, Wynne, 1992; Elliott, 2002). Концепциите му за „субполитика“ остават мъгляво закодирани, а според Антъни Гидънс подобен наратив по-скоро би парализирал обществото в състояние на тревожност, отколкото да го мобилизира за действие (Giddens, 2009). Широко оспорвано е и универсализирането на рисковете. Популярната му теза, че „смогът е демократичен“, се сблъсква с противоположната гледна точка. Изследванията в полето на екологичната справедливост показват, че социално уязвимите групи са непропорционално по-засегнати (Bullard, 1993; Agyeman, Bullard, Evans, 2003). Данните за Маришкия басейн потвърждават това – ползите от електропроизводството са дисперсирани национално, но здравният дълг се плаща концентрирано от общностите в прилежащите общини(Kelly et al., 2024). Наблюдава се и концептуална неяснота при дефинирането на самата „организирана безотговорност“ (Elliott, 2002; Dean, 1999). Механизмите за размиване на вина често са постулирани, но не са емпирично деконструирани на ниво конкретни административни процедури. Към това може да се добави и евроцентризмът на модела – в постсоциалистически държави институционалният отказ функционира през много по-груби форми на клиентелизъм, които западноевропейската парадигма на Бек не улавя напълно. Критика търпи и анализът на науката и властта. Според Шийла Джасаноф Бек подценява адаптивността на научните институции и не успява да нюансира взаимодействието между експертиза и гражданско участие (Jasanoff, 2003). Същевременно, автори като Мичъл Дийн отбелязват, че властовите асиметрии са анализирани доста по-повърхностно в сравнение с трудовете на Фуко, свеждайки проблема до административен провал, а не до целенасочено упражняване на власт (Dean, 1999). Въпреки това, прочитът през рисковото общество е критично важен, за да изведем казуса „Марица-Изток“ от тясното поле на техническите стандарти и да го ситуираме като фундаментален социален конфликт.

2.3. Темпорална инерция на енергийните преходи

В опит да деконструира фатализма на структурните блокажи, Бенджамин Совакул проблематизира масовото разбиране за темпоралността на енергийните преходи (Sovacool, 2016). В проучването си за концептуализиране на темпоралната динамика на преходите, той прави обстоен исторически преглед, който оспорва аксиомата, че енергийните трансформации задължително изискват столетия. Историческата емпирия на Совакул демонстрира, че при наличие на специфични условия преходите могат да се случат с изненадваща динамика. Авторът илюстрира тезата си с бързото елиминиране на въглищата в Онтарио, мащабната замяна на готварски печки в Индонезия (в рамките на три години) и експанзията на френската ядрена

енергетика през 70-те години. Основната изследователска констатация е недвусмислена: ако оставим прехода на естествения пазарен и еволюционен ход, той наистина ще е бавен. При проактивна държавна намеса, съчетана с икономически лостове и обществен натиск обаче, сроковете могат да бъдат драстично компресирани. За казуса „Марица-Изток“ този извод има огромно значение – той превръща въпроса за времето от даденост в обект на политически избор.

Макар изследването на Совакул да внася нужната доза политически оптимизъм, методологията му е подложена на сериозна дисекция в научните среди. Често експлоатиран аргумент е селективният подбор на исторически случаи. Критици като Роджър Фуке (Fouquet, 2016) и Арнулф Грюблер и съавтори (Grübler, Wilson, Nemet, 2016) посочват, че примерите за бърз преход често са силно контекстуални изключения. Френската ядрена програма, например, е резултат от безпрецедентен държавен монопол и геополитически шок (петролните кризи), което прави този модел труден за репликиране. Съществен пропуск е и подценяването на изпреварващите фази, както отбелязва Фуке (Fouquet, 2010).

Бързите финални скокове обикновено са продукт на десетилетия предхождаща научноизследователска работа и натрупване на капитал. Фокусирането единствено върху фазата на масовото навлизане на пазара създава илюзия за лесната и бързина. Проблематично е и смесването на различни мащаби на прехода. Експерти като Вацлав Смил с право отбелязват, че замяната на домакински уреди (като печките в Индонезия) е качествено различен процес от извеждането от експлоатация на системна базова мощност, обвързана с хиляди работни места и тежка инфраструктура (Smil, 2016). Нормативният оптимизъм на автора крие риск от формиране на нереалистични политически очаквания, чийто сблъсък с реалността може да компрометира самия процес на преход. Независимо от критиките, концепцията на Совакул запазва своята стойност като антидот срещу институционалната летаргия, доказвайки, че бавното темпо често е въпрос на липса на политическа воля, а не на непреодолими технически пречки.

3. Нормативни рамки: Справедливост, власт, демокрация и етика

Проблематиката на енергийния преход напуска полето на технологичното управление и навлиза дълбоко в сферата на етиката, правото и политическата философия. Тя повдига остри въпроси относно разпределението на щети и ползи, механизмите на представителство и легитимността на вземаните решения. Тези въпроси се концептуализират най-вече през следните четири взаимосвързани теоретични рамки.

3.1.Енергийна справедливост: разпределителни, процедурни и признаващи измерения

Концепцията за енергийна справедливост, разработена обстойно в обзора на Дженкинс, Маколи и съавтори се утвърждава като водеща нормативна парадигма в изследванията на устойчивите преходи (Jenkins et al., 2016). Авторите декомпозират справедливостта на три взаимосвързани измерения. Разпределителната справедливост изследва асиметриите в разпределението на екологични тежести и икономически ползи. Изследователите констатират, че тези асиметрии обикновено следват линиите на вече съществуващи социални неравенства(пак там). В Старозагорския регион тази динамика е силно изразена – екологичната цена се плаща диспропорционално от локалното население, докато ползите от електроенергията са национално благо. Процедурната справедливост проблематизира достъпа до процеса на вземане на решения. *„Справедливост на признаването“* е вероятно най-комплексният елемент от рамката. Тя изисква легитимиране на специфичните културни идентичности и локални системи от знания. В контекста на Маришкия басейн това означава едновременно уважение към трудовата идентичност на миньорските общности и третиране на здравните опасения на жителите като валидни аргументи в дебата, а не като ирационални страхове.

Въпреки високата си нормативна стойност, тази триизмерна рамка среща известни методологически затруднения при приложението си в практиката. Най-често изтъкваният проблем е трудността при операционализирането на концепциите в емпирични индикатори (Sovacool et al., 2017; Heffron, McCauley, 2017). Научната общност все още изпитва дефицит на консенсусни метрики, чрез които надеждно да се измерва, например, степента на „справедливост на признаването“. Освен това, налице е потенциален конфликт между самите измерения (Velasco-Herrejón, et al, 2022; Jenkins, 2018). Един безупречен от процедурна гледна точка процес, доминиран обаче от ресурсно обезпечени лобистки групи, може да генерира несправедлив разпределителен резултат. Този конфликт е особено изостren в дебата за „Марица-Изток“, където макроикономическият интерес често се противопоставя на микросоциалното качество на живот. Критикувана е и статичността на рамката, както посочват Нюъл и Мълвейни (Newell, Mulvaney, 2013), която по-често служи като диагностичен инструмент, отколкото като ръководство за трансформативно действие. Разширяването на дебата към междупоколенческата и космополитната справедливост (Sovacool, Dworkin, 2015) допълнително усложнява оригиналния модел, който се оказва тесен за предизвикателства с дългосрочен времеви хоризонт като климатичните промени. И тук се наблюдава геополитическа

ограниченост, доколкото западните представи за процедурна коректност трудно се транслират в постсоциалистически условия на недоверие към институциите.

3.2. Власт в устойчивите преходи: рамкирането на асиметриите

Добавянето на категорията власт към анализа на преходите дължим до голяма степен на систематичния труд на Флор Авелино (Avelino, 2017). Нейната аналитична рамка за изследване на властта в прехода предлага концептуална типология, която позволява да се анализира как различни актьори въздействат върху системната промяна. Авелино категоризира властта основно в три модуса. Подсилващата власт е капацитетът за възпроизводство на съществуващите институционални подредби. В българския енергиен сектор тя е мощна и се проявява чрез синхронизираните действия на държавни предприятия, политически елити и синдикати за запазване на статуквото. От другата страна са иновативната власт (способността за създаване на нови ресурси и практики) и трансформативната власт (капацитетът за демонтаж на старите структури). Ключовият извод на Авелино е, че устойчивият преход е невъзможен единствено чрез иновации; той императивно изисква директно конфронтиране и преодоляване на подсилващата власт на елитите.

Макар този модел за властта да обогатява значително аналитичния инструментариум, той носи своите ограничения. Преди всичко, рамката се характеризира с прекомерна концептуална плътност (Ahlborg, Nightingale, 2018). Амбицията ѝ да синтезира множество политологични и социологически традиции я прави тромава за емпирично приложение. Изследователите често се сблъскват със слабо разграничаване между нивата на анализ, при което границите между индивидуалната агентност и структурната институционална власт се размиват. Съществува и известна нормативна амбивалентност (Stirling, 2014). Концепцията за „трансформативна власт“ съдържа изначалното допускане, че промяната е по презумпция желателна (пак там). Това е проблематично предположение, особено в региони като Старозагорския, където значителни сегменти от обществото имат легитимен интерес да се съпротивляват на трансформация, застрашаваща икономическото им оцеляване. Като цяло, рамката се нуждае от допълнителна емпирична валидизация, особено в икономики в преход със специфични, често неформални властови мрежи.

3.3. Етични и правни основания: правото на чист въздух и задълженията на държавата

Докато концепциите за енергийна справедливост (Jenkins et al., 2016) се фокусират върху процедурните и разпределителните аспекти на прехода, те често остават в рамките на политическата философия и по-рядко артикулират въпросите на правната задължителност на

екологичните задължения в пряко нормативен смисъл. Този дефицит се запълва от съвременната международноправна и етична литература, която установява пряка връзка между човешките права (право на живот, здраве, лична неприкосновеност) и качеството на околната среда. Както аргументира Дийна Шелтън, еволюцията на международното право през последните три десетилетия демонстрира трайно признаване на принципа, че „чистата и здравословна околна среда е предпоставка за упражняването на основните човешки права“ (Shelton, 2006). Функцията на държавата не се изчерпва с ролята на пасивен наблюдател, когато индустриалните емисии системно увреждат здравето на нейните граждани – тя има задължение да предотвратява, регулира и санкционира замърсяването и да ограничава здравните рискове за своето население.

Правозащитният подход към екологията намира своята може би най-ясна артикулация в Рамковите принципи на Джон Нокс (Knox, 2018). В качеството си на специален докладчик на ООН, той извежда една съвсем конкретна архитектура на отговорността. Достъпът до информация (принцип 7) и адекватната съдебна защита (принцип 10) не са просто пожелания, а императив – особено когато говорим за уязвимите общности, които на практика понасят най-тежките екологични щети (принцип 14).

Системното обгазяване със серен диоксид и фини прахови частици в Маришкия регион отдавна е излязло от сферата на научните спорове; това е факт, скрепен дори с осъдителна присъда срещу България от Съда на Европейския съюз[4]. Подобни нива на замърсяване са сериозен аргумент срещу тезата за неизбежния технологичен компромис: това е показателен пример за значително ограничаване на основните човешки права. Често срещаният аргумент, който противопоставя запазването на работните места в мините на правото на децата в Гълъбово да дишат нормално, е трудно защитим в рамките на правозащитния подход. Ролята на държавата не се свежда единствено до арбитриране между социалните и екологичните права, а включва гарантиране на тяхното съвместно реализиране.

Когато се стигне до практическото му прилагане обаче, етично-правният модел среща сериозни бариери. Проблемът, както проницателно посочва Шелтън, се крие в самата природа на тези норми (Shelton, 2006). Често те се квалифицират като „меко право“ (soft law) и имат предимно декларативен и насочващ характер, без директната приложимост, характерна за твърдото национално законодателство. Правата на човека са формулирани като универсални,

[4] Вж. Решение на Съда на Европейския съюз от 12 май 2022 г. по дело C-730/19 (Европейска комисия срещу Република България), с което се установява системно и постоянно неспазване на пределно допустимите стойности за серен диоксид (SO_2) в зона „Югоизточна“. Официално съобщение на МОСВ: https://www.moew.government.bg/bg/sudut-na-es-postanovi-reshenie-srestu-bulgariya-zaradi-previsheni-stojnosti-na-seren-dioksid-v-yugoiztochniya-region/

но в постсоциалистически контекст – белязан от ниско институционално доверие и слабо гражданско общество – апелирането към „правото на чист въздух“ може да остане без реални последици, ако липсват работеща съдебна система и независими регулатори. В България десетилетията на слабо правоприлагане са култивирали среда на безнаказаност. В нея дори недвусмислените законови норми остават неизпълнени, тъй като санкциите са символични, а контролните органи често са в плен на същите тези индустриални интереси. Така етичният аргумент рискува да деградира до празен риторичен жест, ако не бъде обезпечен с дълбока институционална реформа.

Освен тези институционални дефицити, реалността разкрива и един доста по-сложен, чисто структурен казус – задълбочаващия се разлом между екологичните императиви и суровата социално-икономическа цена на енергийната трансформация. Всяко затягане на стандартите за чистота на въздуха неизбежно влече след себе си сътресения. То налага драстично преструктуриране, а понякога и поетапно ликвидиране на редица въглеродно-интензивни производства. За местните икономики това не е просто абстрактна регулаторна рамка. То означава реален риск за заетостта и рязко свиване на социалната сигурност в цели региони.

Пред нас логично изниква тежка дилема: възможно ли е изобщо да управляваме тези процеси, без системно да превръщаме една категория права в изкупителна жертва на друга? Според Нюъл и Мълвейни отговорът трябва да се търси през призмата на концепцията за „справедлив преход“, чиято същинска цел е да тушира именно този тип социални конфликти (Newell, Mulvaney, 2013). Слабото ѝ място обаче се корени в нейната юридическа природа. Докато правото на здраве и благоприятна жизнена среда все пак има конституционния статут на фундаментално благо (макар и трудно приложимо), то справедливият преход остава лишен дори от тази базова правна задължителност. Поради това, при липсата на предварително изградени и стабилни компенсаторни механизми, опитът да се наложи нормативният императив за справедливост, рискува да се сблъска със сериозни ограничения при практическото си прилагане.

3.4. Техническа демокрация и хибридни форуми: гласът на засегнатите

Алтернатива на доминиращия технократски модел за вземане на решения предлагат Мишел Калон, Пиер Ласкум и Яник Барт – тяхната идея е за въвеждане на *т.нар техническа демокрация* (Callon et al, 2009) . Нейната приложимост към Маришкия басейн е особено важна по две причини. Първо, защото както местните жители, чиито домове и земи се замърсяват системно от десетилетия, така и работещите в мините и ТЕЦ-овете, чиито поминъци и професионална идентичност са заложени на карта, имат не само право, но и необходимия опит,

за да участват в оформянето на прехода. Второ, защото нито една от тези групи не може да бъде третирана като хомогенна маса – техните интереси се пресичат и понякога си противоречат.

Калон и съавторите му изхождат от презумпцията, че в условията на висока научна несигурност монополът на експертизата е контрапродуктивен. Институционалният инструмент, който те конструират, е така наречения хибриден форум – делиберативно пространство, в което традиционната йерархия между експерти, политици и граждани е суспендирана. Целта е съвместно конструиране на решения, при което локалното, „практическо знание“ се третира уважително, както и безспорно необходимата академичната експертиза. За „Марица-Изток“ това означава, че активните граждани от гражданското обединение „Дишай, Димитровград“, които следят нивата на праховите частици в близост до училищата, и миньорът с дългогодишен стаж, който познава всеки ъгъл на рудника, трябва да бъдат изслушани с не по-малко внимание от инженерите на централите или енергийните експерти от София.

Форумът е „хибриден“ именно защото обединява различни типове знание и различни засегнати страни в едно пространство, където те могат да се сблъскат и да търсят допирни точки. Това е критично важно: в него не доминира нито гласът на „еколозите“, нито гласът на „синдикатите“. Поставени на една маса, жителите, които искат чист въздух, и работниците, които се страхуват от безработица, могат да открият, че имат общи съперници (непрозрачно корпоративно управление и тромава, резистентна към реформи администрация) и че търсенето на пресечни точки – например програми за преквалификация, които запазват социалния статус, или екологични инвестиции, които създават нови работни места в същите общини – е в техен общ интерес. От друга страна, такива междинни форуми отварят и възможности за самите работодатели и работещите в администрацията да чуят още веднъж различните перспективи и това да помогне за изготвянето на стратегия за справяне с проблеми (макар и това да изглежда по-скоро утопично пожелание, ако се съотнесе към текущата реалност).

Транслиран към реалностите на „Марица-Изток“, подобен диалогичен модел би представлявал радикален опит за преодоляване на натрупания демократичен дефицит при управлението на прехода. Той признава, че хората, чието местообитание е унищожено, и хората, чийто труд е използван десетилетия, са пълноправни участници, а не пречки пред „прогреса“. Тяхното право на глас е необходимост – без него всяко решение ще бъде несправедливо и поради това неустойчиво.

Идеалът за техническа демокрация обаче е изправен пред сериозни бариери при своята практическа реализация. На първо място стои проблемът с мащабируемостта (Einsiedel, 2008). Докато хибридните форуми са доказано ефективни при локални казуси, инкорпорирането им в процесите на формиране на национална макрополитика изглежда логистично и

институционално трудно постижимо. Втората голяма заплаха е рискът от кооптиране (Böhm, Dinerstein, Spicer, 2010; Mouffe, 2005) – често подобни партиципаторни формати се инструментализират от държавата просто за симулиране на гражданско съгласие и легитимиране на предварително взети решения. За да бъдат истински, тези форуми трябва да разполагат с независими ресурси и реална власт да променят политиките. Специфичен проблем създават и неотстранимите асиметрии в знанието и комуникацията (Jasanoff, 2003). Въпреки заявената равнопоставеност, в реални условия техническият жаргон и достъпът до ресурси за експертизи обикновено маргинализират обикновения гражданин по време на дебата.

Въпреки тези ограничения, концепцията на Калон за хибридните форуми е от изключителна важност за Маришкия басейн. Тя предоставя нормативен хоризонт и практически модел за преодоляване на демократичния дефицит. Без него, всякакви политики за преход – колкото и екологични да са те – ще бъдат възприемани като наложени отгоре-надолу и ще срещнат съпротивата, както на засегнатите работници, така и на засегнатите общности.

3.5. Капитализъм на заинтересованите страни: обещания и корпоративни ограничения

Дискурсите, търсещи изход от дефектите на строгия пазарен фундаментализъм и стерилното технократско администриране, неминуемо се сблъскват с парадигмата за капитализма на заинтересованите страни (stakeholder capitalism). Този конструкт, чийто най-популярен съвременен рупор е създателят на Световния икономически форум Клаус Шваб (Schwab, Vanham, 2021), на пръв поглед излиза извън тесния методологичен фокус на настоящия анализ. Неговото привличане в общата картина обаче би могло да донесе определена полза, тъй като повдига фундаментални въпроси, които могат да се обвържат около Маришкия казус, и така може да се очертае една, макар и силно, уязвима архитектура, която отговаря на необходимостта да се синхронизират антагонистични интереси в условията на преход.

В сърцевината си тезата на Шваб пледира за ограничаване на доминиращия акционерен модел (shareholder capitalism), при който преследването на бърза финансова възвращаемост е абсолютният приоритет. Алтернативата се гради върху идеята за обслужване на много по-широка периферия от участници: от наемния труд и потребителите до локалните общности и самата екосистема. В подобен прочит корпоративният сектор се нагърбва със създаването на трайна обществена стойност, бидейки принуден да интернализира онези екологични и социални щети, които досега е изнасял навън. Проектирана върху комплекса „Марица-Изток“, тази философия предполага сериозна концептуална промяна. Експлоатационните дружества и ТЕЦ-овете биха изгубили комфорта да прехвърлят здравния

дълг директно върху населението в прилежащите общини; те биха били задължени органично да впишат тези пасиви в стратегическото си планиране. Редуцирането на работните места вследствие на затварянето на мощности би престанало да се третира като обикновена счетоводна оптимизация. То би се превърнало в корпоративна отговорност за преструктуриране и преквалификация, а самите управленски ходове биха били плод на активно взаимодействие с всички въвлечени – от екологичните сдружения до миньорските синдикати.

Колкото и съблазнително да звучи подобна хармонизация на интересите, нейният логически фундамент е обект на сериозна критика. Една от най-представителните критики е изразена от Франк Шостак. Той аргументира, че липсата на обективна, ценово базирана, метрика (каквато в класическия пазар представляват генерираната печалба или загуба) превръща оценката за „обществена полезност“ в нещо крайно субективно[5]. Как точно трябва да се измерва успехът на един мениджърски екип – дали през призмата на спасените, макар и икономически нерентабилни, работни места, или чрез радикални съкращения, които оздравяват финансово предприятието? Тъй като този вътрешен конфликт на целите остава практически нерешим по обективен път, според критиците системата става по-податлива на политически и корпоративни манипулации. В реалностите на Маришкия басейн подобна управленска неяснота би означавала едно: при отсъствието на стриктни критерии за арбитраж между синдикалния натиск за запазване на статуквото и радикалните екологични искания, посоката на прехода рискува да бъде изцяло диктувана от онзи играч, който разполага с най-мощни лостове за политическо влияние.

Нещо повече, може да се допусне и реалната опасност от институционално кооптиране на самата идея. Далеч от обещанията за по-справедливо разпределение на властта, визията на Шваб много лесно може да се трансформира в параван, който допълнително да консолидира влиянието на корпоративните елити. Допускането на няколко неправителствени организации до масата за преговори често създава удобна илюзия за диалогичност, въпреки че ключовите решения продължават да се вземат не толкова прозрачно. Подобна имитация на гражданско участие би била пагубна за региона около Стара Загора, имайки предвид горчивия местен опит с практиката в България да функционират множество фиктивни работни групи и съвети, които никога не успяват реално да децентрализират властта. Без дълбоки регулаторни реформи този подход ще послужи просто като легитимираща маска за поредното улавяне на публичния сектор.

[5] В своя анализ Шостак аргументира, че моделът на „заинтересованите страни“ е икономически несъстоятелен, тъй като отсъствието на ясна, пазарно базирана метрика за успех (печалба) позволява на мениджмънта да прикрива неефективността си зад неясни социални цели, което отваря врати за корпоративен корупционен натиск и политическо инженерство; https://mises.org/mises-wire/problem-stakeholder-capitalism.

Не бива да се подценява и значителната структурна асиметрия при ресурсното обезпечаване. Докато големите енергийни дружества могат буквално за ден да мобилизират скъпи юридически кантори и цели отдели от комуникационни експерти, локалните граждански формации най-често оцеляват единствено чрез несигурен доброволчески труд. Докато не се конструират ефективни механизми за неутрализиране на тези тежки дисбаланси, постулатът за капитализма на заинтересованите страни ще си остане предимно реторичен инструмент, който трудно би се справил със задачата да осигури надежден и справедлив преход.

Въпреки тези критики, моделът на капитализма на заинтересованите страни поставя важни въпроси. Как да балансираме икономическата ефективност с екологичната и социалната справедливост? За Маришкия басейн той би бил приложим само ако бъде придружен от прозрачни механизми за измерване на социалното и екологичното представяне, ако преходът на власт към по-широк кръг заинтересовани страни е автентичен, и ако е подкрепен от регулаторни промени, които предотвратяват корпоративното улавяне. Без тези предпоставки, рискът Швабовият модел да се превърне просто в поредния „грийнуошинг“ (greenwashing)[6], е твърде голям. Все пак този подход може да се използва като полезна евристика за насърчаване на диалога и като нормативен хоризонт.

3.6. Към синтез: етика, право и политическа икономия

Въпреки различните им фокуси, етично-правната рамка и моделът на техническа демокрация се допълват. Правото на чист въздух дава моралното и правното основание за действие. Хибридните форуми дават процедурния механизъм, чрез който това действие да бъде легитимно. Заедно те осигуряват език на неизбежността и практически път, които не позволяват на институциите да отлагат действието под предлога на технически или икономически компромиси. Когато става дума за човешки права и демократично участие, дерогациите и отсрочките губят своята легитимност. Затова към разпределителната и процедурната справедливост трябва да добавим правната задължителност и делиберативното включване като допълващи се измерения на енергийната справедливост. Това не означава, че държавата трябва

[6] **Гринуошинг** (от английски: *greenwashing* – „зелено измиване“) е подвеждаща маркетингова практика, при която компания, продукт или политика се рекламират като екологични и щадящи природата, без това да отговаря на реалността. Терминът *greenwashing* е въведен за първи път от американския биолог и еколог Джей Уестървелд през 1986 г. в негово есе, критикуващо практиките на хотелите. Целта е бизнесът да се възползва от нарастващото желание на потребителите да купуват устойчиви продукти и да изгради положителен публичен имидж. В действителност обаче, компанията инвестира повече време и пари в това да се *представя* за „зелена“, отколкото в реални действия за опазване на околната среда (Oxford English Dictionary, 1999).

да затвори централите утре без план; означава, че тя няма право да не действа. Задължението за преход не е морална препоръка, а юридическо изискване, произтичащо от ратифицирани международни договори и конституционни гаранции за правото на здраве (Knox, 2018). Това е може би най-силният аргумент за разрушаване на въглеродното заключване в „Марица-Изток“, защото правото на живот и правото на глас не могат да бъдат подложени на пазарна логика или политически компромис.

4. Интегративен анализ: към цялостно разбиране на въглеродния капан

Ако разгледаме енергийния комплекс „Марица-Изток“ не като статична система, а като процесуално поле, се очертава триада, която надхвърля класическите модели на технологичен преход: инерция, стагнация и преход. Тази триада не функционира като линейна последователност, а като едновременно съществуващи режими на системно поведение, които се наслагват, конкурират и взаимно се възпроизвеждат. Инерцията представлява най-дълбокото ниво на структурна устойчивост. Тя не е просто забавяне на промяната, а исторически натрупана гравитация от материални активи, институционални зависимости и социални очаквания. В този смисъл инерцията не е пасивна характеристика, а активен механизъм за възпроизводство на статуквото. Тя се проявява чрез продължаващи инвестиции в съществуващата инфраструктура, чрез образователни и професионални траектории, които заключват поколения в една и съща икономическа логика, и чрез политически дискурси, които представят алтернативите като „рискови“, „нереалистични“ или „социално опасни“.

Втората фаза, стагнацията, не е просто резултат от инерцията, а нейна социална интерпретация. Тук системата вече не се разширява, но и не се трансформира. Тя се стабилизира в състояние на контролирано напрежение. Именно в тази зона се ражда феноменът на „управляема неподвижност“ – политическо и икономическо състояние, при което всички актьори осъзнават необходимостта от промяна, но никой не разполага с достатъчна легитимност или ресурс, за да я инициира без системен риск. Стагнацията в този смисъл не е провал, а форма на управление на конфликта между необходимостта от преход и страха от неговата цена.

Преходът се явява третата, но най-нестабилна категория. Той не е просто техническа трансформация на енергийния микс, а разместване на властови, социални и когнитивни структури. В прехода се съдържа потенциалът за разпад на установените зависимости, но също така и рискът от тяхната репродукция в нова форма. Именно тук се проявява фундаменталното напрежение между нормативните модели на „екологичен преход“ и реалните механизми на институционално самосъхранение. В този контекст Маришкият басейн може да бъде интерпретиран като хибридна система, в която инерцията не позволява пълен преход,

стагнацията предотвратява колапс, а преходът остава постоянно отложена възможност. Това създава специфична форма на „времева амбивалентност“, при която бъдещето е едновременно необходимост и заплаха.

От тази гледна точка, проблемът не е липсата на алтернативи, а тяхната институционална непреводимост в рамките на съществуващата система. Дори когато технологичните и икономическите предпоставки за трансформация са налице, те се сблъскват с по-дълбоки слоеве на социална и политическа инерция, които функционират като филтър за допустимото бъдеще. Следователно, преходът не може да бъде мислен като „момент“, а само като дълъг конфликт между времена – време на инфраструктурата, време на политиката и време на социалното преживяване. Именно разминаването между тези темпоралности произвежда онова, което може да бъде наречено „структурна забавеност на модернизацията“. Ако синтезираме разгледаните дотук теоретични перспективи, отчитайки техните критически нюанси, пред нас се оформя многопластов модел за концептуализиране на стагнацията в „Марица-Изток“. Този блокаж функционира като интегрирана система. Икономическата му гравитация се осигурява от технологично-институционалния комплекс (Unruh, 2000), който превръща демонтажа на инфраструктурата в капиталова загуба. Този икономически залог намира своята политическа легитимация чрез механизмите на организираната безотговорност (Beck, 1995), които позволяват системно неглижиране на екстернализираните здравни поражения. Това статукво се охранява активно чрез мобилизирането на подсилваща власт (Avelino, 2017) от страна на консолидирани елитни мрежи. Следователно, излизането от този въглероден капан е невъзможно да се случи по инерция. Както демонстрира историческият прочит на Совакул (Sovacool, 2016), темпото на прехода е функция на политическа интервенция. За да бъде тази интервенция легитимна обаче, тя не може да се реализира чрез технократски диктат, а изисква отваряне на пространства за истинска процедурна справедливост, доближаващи се до идеала за хибридни форуми (Callon et al, 2009), където локалните общности са равноправен съавтор на алтернативите.

5. Стратегически синтез: стълбове на енергийния блокаж

Ако извлечем най-ценното от всички разгледани концепции и го пречупим през реалността на „Марица-Изток“, стигаме до три фундаментални извода, които съставляват същинската анатомия на този преход:

- **Илюзията за чисто пазарното решение:** Анализът на въглеродното заключване (Unruh, 2000; 2002) категорично доказва, че пазарът сам по себе си е безсилен да демонтира системата. Очакването, че по-скъпите емисии автоматично ще

доведат до екологичен преход, е наивно (Nordhaus, 2013). При наличието на 11 000 заети работници и милиардни субсидии, статуквото винаги ще намира начин да конструира регулациите в своя полза. Преходът не е технологична подмяна; той е съзнателен политически демонтаж/ограничаване на институционализирани привилегии (Avelino, 2017).

- **Инструментализирането на времето като форма на власт:** Темпоралната инерция (Sovacool, 2016) и организираната безотговорност (Beck, 1995) не са просто резултат от тромава бюрокрация. Оправданието, че „преходът изисква десетилетия“, е всъщност властови инструмент. Отлагането служи за максимизиране на привилегиите за елита (запазване на договори, усвояване на субсидии), докато социалната и здравната сметка продължава да се плаща от локалното население (Kelly et al, 2024; Jenkins et al., 2016). Времето тук е оръжие за запазване на статуквото.
- **Демокрацията като технологична необходимост:** Преминаването към екологична икономика без радикална процедурна справедливост чрез механизми като хибридните форуми (Callon et al, 2009), ще доведе единствено до замяна на една несправедливост с друга – от „въглищна олигархия“ към „зелена“. Истинският, устойчив преход започва едва тогава, когато страхът на работника за неговия поминък и страхът на местния жител за неговото здраве бъдат третирани не като пречки за прогреса, а като централни фактори при вземането на решения.

6. Отвъд бинарността: фотоволтаичният капан и скритите рискове на “чистите” технологии

Ако обаче анализът на прехода остане само в рамките на критиката на въглищната система, той рискува да възпроизведе същата грешка, която критикува – технологичният оптимизъм, според който е достатъчно да заменим „лошия“ източник с „добър“ такъв. Преходът обикновено се представя като замяна на мръсни въглища с чиста слънчева енергия, ала тази бинарна опозиция е подвеждаща. Макар фотоволтаиците да не генерират директни емисии при работата си, пълният им жизнен цикъл крие сериозни индустриални и екологични рискове, които често биват пренебрегвани в политическия дискурс.

На първо място стои проблемът с енергоемкото производство и натрупаните въглеродни емисии във веригата на доставки. Както показват Юе и съавтори в своя анализ на жизнения цикъл на силициевите фотоволтаици, значителна част от глобалното производство на полисилиций е концентрирана в Китай, където индустрията традиционно разчита в значителна степен на електроенергия от въглища. Това води до по-висок въглероден отпечатък на

производствената фаза на соларните панели в сравнение с производства, базирани на по-нисковъглероден енергиен микс. (Yue, You, Darling, 2014).

Към това се добавят и директните физически въздействия върху околната среда. Мащабните соларни паркове са в състояние да променят локалния микроклимат. Барон-Гафорд и екипът му (Barron-Gafford et al., 2016) наблюдават в конкретни условия съществуването на „фотоволтаичен топлинен остров“ – температурите над големите соларни инсталации могат да бъдат с 3 до 4°C по-високи през нощта спрямо околната среда, което създава топлинен стрес за местните екосистеми (Barron-Gafford et al., 2016).

Към изброените дотук предизвикателства трябва да се прибавят и онези рискове, които се появяват едва след фазата на извеждане от експлоатация. Дори когато рециклирането се извършва контролирано, някои от използваните технологии за обработка създават свои собствени замърсявания – вторични, но реални. Например при термично разлагане (пиролиза) на силициеви модули се отделят различни газове. Това показва изследването на Богацка и съавтори (Bogacka et al., 2020). Сред тези газове са флуор, бром, хлор, както и ароматни въглеводороди (пак там). Ако липсват ефективни филтриращи системи, се произвеждат нови реални рискове, както за околната среда, така и за здравето на хората.

Този пример показва нещо по-общо. Управлението на фотоволтаичните отпадъци не се изчерпва с въвеждането на рециклиращи мощности. Необходими са и строги стандарти за контрол на самите емисии от рециклирането. Иначе екологичната тежест просто ще бъде разместена – от производството към фазата на третиране на отпадъците.

В контекста на гореизложените примери, считам, че концептуалният апарат на Улрих Бек (Beck, 1995; Бек, 2013) намира приложение и тук, като ще си позволя да предложа теоретична интерпретация, чрез която се цели критическо осветяване на проблематичния технологичен оптимизъм, характерен за дискурса на новите технологични заместители. От една страна, наблюдаваме генериране на нови, латентни рискове – създаването на „чистата“ енергия днес произвежда скрито токсично наследство за утрешния ден. От друга страна, наблюдаваме и нова форма на организирана безотговорност. Държавните институции и европейските регулатори щедро субсидират инсталирането на мощности, но механизмите за налагане на отговорност към инвеститорите по отношение на безопасното рециклиране след края на експлоатационния период не винаги са достатъчно ефективни или последователно прилагани. Институциите отново създават условия за допускането, че е възможно да оперират като защитен буфер, който признава екологичния риск на хартия, но на практика прехвърля бъдещата сметка за обезвреждането на отпадъците върху обществото.

Разбира се, всички тези полемични оси не обезсмислят напълно фотоволтаиците – те остават важна част от уравнението и решението в енергийния дискурс. По-скоро служат като солиден и приземяващ аргумент, насочен срещу идеализацията на алтернативните източнице на енергия, вдъхновена от технологичния оптимизъм, който се опитва да представи прехода като безпроблемна, почти магическа замяна. Ако не се осъществяват достатъчно форуми, на които да се прилагат принципите на техническата демокрация, не се следят веригите на доставки и локалния отпечатък върху природата, рискът да се замени една настояща екологична заплаха с бъдеща такава, е реален, макар и той да е красиво облечен в модерен екологичен етикет.

7. Как работи капанът: интегративен поглед

Ако съберем нишките на целия досегашен разказ, контурите на въглеродния капан в "Марица-Изток" се очертават. *Това не е просто сбор от комини и багери, а многопластова, жива система. В нея технологично-институционалният комплекс, диагностициран от Унру, се подкрепя от организираната безотговорност, анализирана от Бек, и се възпроизвежда във времето чрез темпоралната инерция, за която предупреждава Совакул.*

Върху този структурен фундамент се наслагват властови асиметрии (Авелино), които изтласкват местните общности в периферията на разговора. Културните бариери допълнително втвърдяват почвата – езикът на „зеления преход" често звучи чуждо, дори заплашително за хората, чиято лична и родова идентичност е изкована в мините. И докато здравните сметки се прехвърлят върху плещите на обикновения човек, правните спирачки за защита отказват да сработят, просто защото институциите зад тях са плътно вплетени в самата система.

Към тази картина си заслужава да добавим и един чисто географско-икономически щрих. Райони като „Марица-Изток" носят белезите на класическата моноиндустриална зона. Тяхната възможна съдба хвърля дълга сянка, която поразително напомня на американския „Ръждив пояс". Не чак толкова отдавна, градове-двигатели като Детройт, Кливланд и Питсбърг преживяха драматичен упадък и обезлюдяване, когато се промени ролята на стоманодобива и автомобилните заводи (Klein, 2023). Стабилността на моноиндустриалните градове е доста крехка при външни сътресения. Причината е проста: цялата им социална кръвоносна система – от поминъка до финансирането на местния футболен отбор – пулсира в ритъма на един водещ работодател.

Ако трансформацията не стъпи върху добре обмислен план, подплатен с масирани публични инвестиции и практически реализирана отговорност към местните хора, опасността Маришкият басейн да се превърне в българския „Ръждив пояс", е съвсем реалистична. Безработицата, демографският срив и усещането за политическа маргинализация биха били

логичният завършек. Разбира се, съществува и обратният пример – германският Рур. Там десетилетия на упорити, хирургически точни инвестиции успяха да превъплътят региона, свързван основно с въглищната дейност, в технологично и културно развита област (Klute, 2019). Този пример доказва, че алтернатива съществува, но с цената на политическа воля, време, ресурси и отдаденост към каузата на промяната.

8. Какво следва от всичко това?

От направения анализ могат да се извлекат няколко съвсем прагматични извода, които би трябвало да очертаят контурите на едно бъдещо управление на кризата.

На първо време, докато екологичните и здравните щети остават невидими за счетоводните баланси, компасът на пазара упорито ще сочи към запазване на статуквото. Нормативните актове не са достатъчни – необходим е мониторинг по места и ефективно правоприлагане, но това е територия, която се оказва традиционно недостъпна за българските институции.

Отвъд регулаторните рамки участието на засегнатите хора не следва да се редуцира до формално одобрение на предварително дефинирани стратегии. *То трябва да се разбира през логиката на хибридните форуми (Callon et al, 2009.), където местният опит функционира като равностоен епистемичен ресурс и се артикулира в процеса на експертно моделиране и вземане на решения.*

Следващият и най-структурно труден етап е преодоляването на дълбоко вкоренените властови асиметрии. *При липса на институционални реформи, насочени към ограничаване на корупционни практики и институционално улавяне, европейските фондове запазват ограничен капацитет да генерират устойчиви ефекти в областта на социалната справедливост*.

Не по-малко важен е и честният разговор за самите алтернативи. *Фотоволтаиците не следва да се възприемат като чудодейно лекарство на редицата проблеми, заложени още в макроикономическото планиране за развитието на региона. Соларните панели носят своя собствена екологична и социална цена, която следва да се анализира и управлява обективно, а не да се замаскира посредством инструментите на красиво звучащите PR послания.*

Изкристализирала е и нуждата от различен, по-подходящ, по-разбираем език. *Думи като „декарбонизация“ и „зелени инвестиции“ създават езикова бариера и не достигат до човека, чиято основна тревога е дали утре ще запази работата си*. Тяхната употреба води до лесно прогнозируема демонизация на самата идея за промяна. Необходим е речник, който не просто изрежда директиви, а признава историческия принос на тези хора, не накърнява

достойнството им и ги възприема като партньори, а не като проблем за (раз)решаване. Без тази елементарна промяна в комуникацията, дори финансово най-подплатените планове ще се сблъскат със сериозна съпротива, която е лесно обяснима тревожна реакция на субекти, намиращи се в отбранителен режим и борещи се за собственото си оцеляване.

9. Заключение

Маришкият парадокс съвсем не е българско изключение, а е *локален отзвук на една глобална, почти екзистенциална дилема: как да се прекъсне зависимостта от изкопаемите горива, без в процеса да пострадат общностите, чийто живот изграден и дълбоко вкоренен в стария модел*. В това уравнение няма лесни отговори, необходими са търпение, решителност, доблест, емпатия и политически кураж, които твърде често се оказват в недостиг.

Настоящият анализ се опита да покаже, *че ако съберем концепциите на Унру, Бек, Совакул, Дженкинс, Авелино. Калон, можем да се снабдим с по-прецизен инструментариум за разбиране на проблема*. Изводите от този текст са, *че бъдещето на "Марица-Изток" зависи от взаимодействието между структурната инерция, институционалните зависимости и политическите решения, които определят темпото на енергийния преход*. Сценариите за развитие варират от продължаваща зависимост от въглища до постепенна трансформация към търсене и интегриране на по-щадящ екологичен модел, като резултатът ще бъде определен не само от технологичните фактори, но и от степента на институционална реформа и социална справедливост в процеса на прехода. В този смисъл, екологията изисква комбиниран и по-отговорен подход, който съчетава икономическа ефективност, устойчивост и социална защита на засегнатите общности, деликатни, социално ангажирани политики, конструирани и към разбиране на местната култура.

Днес населението, обитаващо региона около „Марица-Изток", е изправено пред съдбоносен кръстопът. Мрачният сценарий е утвърждаването като българския „Ръждив пояс". Алтернативата е да се превърне в „лаборатория" за нов тип преход – такъв, който позиционира хората и природата в центъра на политическата и корпоративната отговорност, изместващи фиксацията върху максимизираната печалба на всяка цена, плащана със здравето и околната среда.

Литература

Agyeman, J., Bullard, R. D., Evans, B. (Eds.). (2003). *Just sustainabilities: Development in an unequal world.* MIT Press.

Ahlborg, H., Nightingale, A. J. (2018). Theorizing power in political ecology: The where of power in resource governance projects. *Journal of Political Ecology*, 25(1), 381–401.

Arent, D., Wise, A., Gelman, R. (2011). The status and prospects of renewable energy for combating global warming. *Energy Economics*, 33(4), 584–593.

Avelino, F. (2017). Power in sustainability transitions: Analysing power and (dis)empowerment in transformative change towards sustainability. *Environmental Policy and Governance*, 27(6), 505–520.

Barron-Gafford, G. A., Minor, R. L., Allen, N. A., Cronin, A. D., Brooks, A. E., Pavao-Zuckerman, M. A. (2016). The photovoltaic heat island effect: Larger solar power plants increase local temperatures. *Scientific Reports*, 6, 35070.

Beck, U. (1995). *Ecological politics in an age of risk.* Polity Press.

Bek, U. (2013). *Riskovoto obshtestvo. Po patya na edna druga modernost.* Sofia: Kritika i humanizam. [Бек, У. (2013). *Рисковото общество. По пътя на една друга модерност.* София: Критика и хуманизъм].

Berkhout, F. (2002). Technological regimes, path dependency and the environment. *Global Environmental Change*, 12(1), 1–4.

Berkhout, F., Smith, A., Stirling, A. (2004). Socio-technological regimes and transition contexts. In: B. Elzen, F. W. Geels, K. Green (Eds.), System innovation and the transition to sustainability. Edward Elgar, 48–75.

Bogacka, M., Potempa, M., Milewicz, B., Lewandowski, D., Pikoń, K., Klejnowska, K., Sobik, P. (2020). *PV Waste Thermal Treatment According to the Circular Economy Concept*. Sustainability, 12(24), 10562. https://doi.org/10.3390/su122410562.

Böhm, S., Dinerstein, A. C., Spicer, A. (2010). (Im)possibilities of autonomy: Social movements in and beyond capital, the state and development. *Social Movement Studies*, 9(1), 17–32.

Bullard, R. D. (1993). *Confronting environmental racism: Voices from the grassroots.* South End Press.

Callon, M., Lascoumes, P., Barthe, Y. (2009). *Acting in an uncertain world: An essay on technical democracy* (G. Burchell, transl.). MIT Press.

Dean, M. (1999). Risk, calculable and incalculable. In: Lupton, D. (Ed.) (1999). *Risk and sociocultural theory*. Cambridge University Press, 131–159.

Einsiedel, E. F. (2008). Public participation and dialogue. In: Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M., Wajcman, J. (Eds.) (2008). *The handbook of science and technology studies* (3rd ed.). MIT Press, 173–194.

Elliott, A. (2002). Beck's sociology of risk: A critical assessment. *Sociology*, 36(2), 293–315.

Fouquet, R. (2010). The slow search for solutions: Lessons from historical energy transitions by sector and service. *Energy Policy*, 38(11), 6586–6596.

Fouquet, R. (2016). Historical energy transitions: Speed, prices and system transformation. *Energy Research & Social Science*, 22, 7–12.

Geels, F. W. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study. *Research Policy*, 31(8–9), 1257–1274.

Geels, F. W. (2014). Regime resistance against low-carbon transitions: Introducing politics and power into the multi-level perspective. *Theory, Culture & Society*, 31(5), 21–40.

Geels, F. W., Schot, J. (2007). Typology of sociotechnical transition pathways. *Research Policy*, 36(3), 399–417.

Giddens, A. (2009). *The politics of climate change*. Polity Press.

Grübler, A., Wilson, C., Nemet, G. (2016). Apples, oranges, and consistent comparisons of the temporal dynamics of energy transitions. *Energy Research & Social Science*, 22, 18–25.

Heffron, R. J., McCauley, D. (2017). The concept of energy justice across the disciplines. *Energy Policy*, 105, 658–667.

Jaffe, A. B., Newell, R. G., Stavins, R. N. (2005). A tale of two market failures: Technology and environmental policy. *Ecological Economics*, 54(2-3), 164–174.

Jasanoff, S. (2003). Technologies of humility: Citizen participation in governing science. *Minerva*, 41(3), 223–244.

Jasanoff, S. (Ed.). (2004). *States of knowledge: The co-production of science and social order*. Routledge.

Jenkins, K. (2018). Setting energy justice apart from the crowd: Lessons from environmental and climate justice. *Energy Research & Social Science*, 39, 117–121.

Jenkins, K., McCauley, D., Heffron, R., Stephan, H., Rehner, R. (2016). Energy justice: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 11, 174–182.

Kelly, J., Tattari, V., Myllyvirta, L. (2024). *Air quality impacts of delaying coal power plant decommissioning in Bulgaria*. Centre for Research on Energy and Clean Air (CREA). https://energyandcleanair.org/wp/wp-content/uploads/2024/04/CREA_Air-Quality-impacts_Coal_Bulgaria_HIA_EN.pdf.

Kern, F., Rogge, K. S. (2020). The pace of energy transitions: Speed, acceleration and deep transitions. *Energy Research & Social Science*, 70, 101779.

Klein, A. (2023). *From the Manufacturing Belt to the Rust Belt. Spatial Inequalities in the United States: An Interdisciplinary Literature Review* (CAGE Working Paper No. 657). University of Warwick.

Klute, J. (2019). *Strukturwandel und Industriepolitik im Ruhrgebiet: ein historischer Überblick*. Rosa-Luxemburg-Stiftung.

Knox, J. H. (2018). Framework principles on human rights and the environment (A/HRC/37/59). United Nations Human Rights Council.

Lash, S., Wynne, B. (1992). Introduction. In: Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. Sage, 1–8.

Lenchev, A., Ninov, J., Grancharov, I. (2008). Atmospheric air pollution by the gas emissions of coal-fired thermal power plants. II. Ambient air pollution of the Stara Zagora region from the "Maritsa East" power complex. *Journal of the University of Chemical Technology and Metallurgy*, 43(3), 327–334.

Markard, J., Raven, R., Truffer, B. (2012). Sustainability transitions: An emerging field of research and its prospects. *Research Policy*, 41(6), 955–967.

Meadowcroft, J. (2009). What about the politics? Sustainable development, transition management, and long term energy transitions. *Policy Sciences*, 42(4), 323–340.

Mouffe, C. (2005). *On the political*. Routledge.

Newell, P., Mulvaney, D. (2013). The political economy of the 'just transition'. *The Geographical Journal*, 179(2), 132–140.

Nordhaus, W. D. (2013). *The climate casino: Risk, uncertainty, and economics for a warming world.* Yale University Press.

Oxford English Dictionary. (1999). *Greenwashing*. Oxford University Press.

Schwab, K., Vanham, P. (2021). *Stakeholder Capitalism: A Global Economy that Works for Progress, People and Planet*. John Wiley & Sons.

Shelton, D. (2006). Human rights and the environment: What specific environmental rights have been recognized? *Denver Journal of International Law and Policy*, 35(1), 129–171.

Shove, E. (2010). Beyond the ABC: Climate change policy and theories of social change. *Environment and Planning A*, 42(6), 1273–1285.

Smil, V. (2016). Examining energy transitions: A dozen insights based on performance. *Energy Research & Social Science*, 22, 194–197.

Smith, A., Stirling, A., Berkhout, F. (2005). The governance of sustainable socio-technical transitions. *Research Policy*, 34(10), 1491–1510.

Sovacool, B. K. (2016). How long will it take? Conceptualizing the temporal dynamics of energy transitions. *Energy Research & Social Science*, 13, 202–215.

Sovacool, B. K., Dworkin, M. H. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied Energy*, 142, 435–444.

Sovacool, B. K., Burke, M., Baker, L., Kotikalapudi, C. K., Wlokas, H. (2017). New frontiers and conceptual frameworks for energy justice. *Energy Policy*, 105, 677–691.

Stirling, A. (2014). Transforming power: Social science and the politics of energy choices. *Energy Research & Social Science*, 1, 83–95.

Turnheim, B. (2023). Destabilisation, decline and phase-out in sustainability transitions. In: Turnheim, B., Kivimaa, P., Berkhout, F. (Eds.) (2023). *Innovating climate governance: Moving beyond experiments*. Cambridge University Press, 45–68.

Turnheim, B., Geels, F. W. (2012). Regime destabilisation as the flipside of energy transitions: Lessons from the history of the British coal industry (1913–1997). *Energy Policy*, 50, 35–49.

Unruh, G. C. (2000). Understanding carbon lock-in. *Energy Policy*, 28(12), 817–830.

Unruh, G. C. (2002). Escaping carbon lock-in. *Energy Policy*, 30(4), 317–325.

Valkova, E., Atanasov, V., Tzanova, M., Atanassova, S., Sirakov, I., Velichkova, K., Marinova, M. H., Yakimov, K. (2022). *Content of Pb and Zn in Sediments and Hydrobionts as Ecological Markers for Pollution Assessment of Freshwater Objects in Bulgaria—A Review*. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(15), 9600. https://doi.org/10.3390/ijerph19159600.

Velasco-Herrejón, P., Bauwens, T., Calisto Friant, M. (2022). Challenging dominant sustainability worldviews on the energy transition: Lessons from Indigenous communities in Mexico and a plea for pluriversal technologies. *World Development*, 150, 105725.

Yue, D., You, F., Darling, S. B. (2014). Domestic and overseas manufacturing scenarios of silicon-based photovoltaics: Life cycle energy and environmental comparative analysis. *Solar Energy*, 105, 669–678.

Интернет източници:

Analiz na Dimitar Sabev .”Zashto e bezotgovorno da se snishavame za Maritsa-iztok”. [Анализ на Димитър Събев .”*Защо е безотговорно да се снишаваме за Марица-изток*”]: https://ikj.bg/glasove-mneniya/zashto-e-bezotgovorno-da-se-snishavame-za-maritsa-iztok/.

Reshenie na Sada na Evropeyskia sayuz ot 12 may 2022 g. po delo C 730/19 (Evropeyska komisia sreshtu Republika Bulgaria), s koeto se ustanovyava sistemno i postoyanno nespazvane na predelno dopustimite stoynosti za seren dioksid (SO2) v zona “Yugoiztochna”. Ofitsialno saobshtenie na MOSV. [Решение на Съда на Европейския съюз от 12 май 2022 г. по дело C-730/19 (Европейска комисия срещу Република България), с което се установява системно и постоянно неспазване на пределно допустимите стойности за серен диоксид (SO2) в зона “Югоизточна”. Официално съобщение на МОСВ]: https://www.moew.government.bg/bg/sudut-na-es-postanovi-reshenie-srestu-bulgariya-zaradi-previsheni-stojnosti-na-seren-dioksid-v-yugoiztochniya-region/.

Kriticheski analiz na Frak Shostak na kontseptsiyata “kapitalizam na zainteresovanite strani”, vavedena ot Klaus Shvab. [Критически анализ на Фрак Шостак на концепцията “капитализъм на заинтересованите страни”, въведена от Клаус Шваб]: https://mises.org/mises-wire/problem-stakeholder-capitalism.

Maria Kissikova, Assist. Prof. PhD
Human resources management systemic deficiencies and propaganda. The miners of "Marbas", Dimitrovgrad
m.kisikova@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268117

Мария Кисикова[1]

УПРАВЛЕНИЕТО НА КАДРИ – СИСТЕМНИ ДЕФИЦИТИ И ПРОПАГАНДА. МИНЬОРИТЕ ОТ „МАРБАС", ДИМИТРОВГРАД[2]

Keywords: miners, recruitment, social benefits, turnover, propaganda, Marbas, communism, Dimitrovgrad
Abstract: This study examines the management of the human factor in an industrial enterprise during the communist era – the state-owned "Marishki Basin" mines in Dimitrovgrad. The research is based on archival materials from the enterprise, held at the State Archives in Haskovo. The focus is on the process of selecting and recruiting workers, which was supported by the establishment of a number of services providing adequate living conditions and social services to the miners. Difficulties in delivering the promised social benefits and privileges led to constant employee turnover at the enterprise. The analysis examines the problems with personnel management as a consequence of the systemic shortcomings of the planned economy during the communist era. These shortcomings are insurmountable but manageable through the use of propaganda tools. The work of the propaganda organization at Marbas cannot stop worker turnover or ensure the optimal level and scope of social welfare, but it can conceal the problems and present an idealized picture of miners' lives as reality. The case presented here is an example of the implementation of the communist state's personnel policy in an industrial context, with the data interpreted within the conceptual framework defined by the specific characteristics of the historical period (communism) and the characteristics of the location (Dimitrovgrad).

В годините на комунизма в България стопанските отношения се реорганизират в посока създаване на планова икономика, която се управлява командно от държавния център на власт, апроприиран от управляващата комунистическа партия. Идеологически се поставя акцент върху развитието на индустрията и специално тежката промишленост, която осигурява суровинната и енергийна основа за надграждане на другите икономически сектори. Освен стопански функции обаче промишлените предприятия изпълняват и значими социални функции, тъй като следва да осигурят приемливи условия на труд и живот за работниците. Това води до значими трансформации в организацията на жизнената среда, което от своя страна трябва да допринесе за създаването на новия човек – комунист, работник, пролетарий (в съгласие с идеологическото клише, приписвано на Карл Маркс – битието определя съзнанието).

[1] Катедра „Етнология", Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", ул. „Цар Асен" 24, 4000 Пловдив.
[2] Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало", финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

В настоящето изследване интересът ми е насочен към проучване на отношението спрямо служителите и работниците в едно индустриално предприятие в периода на комунизма в България. Тази твърде обща формулировка има предвид правилата, отнасящи се до управлението на човешките ресурси, и прилагането им в конкретна ситуация. Актуалните изследвания в тази сфера обръщат внимание на дейности като подбор на персонал (както и освобождаването му), неговата квалификация и преквалификация, осигуряване на подходящи условия на труд, трудово възнаграждение, предоставянето на социални придобивки, отдих, отпуск, пенсиониране, обезщетения[3]. Пълноценно и задълбочено проучване на всеки един от тези аспекти, засягащи служителите и работниците, няма как да бъде постигнато тук, както поради ограничения в обема на текста, така и поради особеностите на емпиричните данни, на чиято основа се гради анализът. Подобни търсения обаче имат специфична тежест в историческия контекст на комунизма, доколкото той се възприема (и от вътрешна, и от външна гледна точка) като политическа система, изхождаща от работниците и за работниците (работническата класа като основен субект в управлението на държавата, диктатура на пролетариата, вж. Знеполски, 2008: 138–140, Кандиларов, 2010: 73–94, Баева, 2010: 41–44). Избраният случай засяга кадровите политики на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“ (Марбас), което насочва вниманието към привилегирования сектор на тежката промишленост. Миньорите са разглеждани като авангарда на работническата класа – идея, която намира потвърждение и в емпиричните данни. В допълнение към това следва да се има предвид и разполагането на предприятието в гр. Димитровград – целенасочено изградено селище, въплъщение на *комунистическата утопия* (Брунбауер, 2010). Всичко това предполага, че в минно предприятие, базирано в привилегирован индустриален център на държавата, могат да се открият най-добрите практики и образци в привличането, обучението, условията на труд и социалната грижа за работника.

Анализът, който предлагам тук, е насочен в по-голяма степен към процеса по привличане и задържане на работници и обвързаните с тях социални придобивки. Предоставянето на определени благоприятни условия на живот и работа действат като привличащ фактор за миньорите, като по този начин следва да се осигури достатъчно работна сила, която да поддържа планираното индустриално производство. Съответно неудовлетвореността от условията на труд и живот водят до отлив на работници и отново задвижват процедурите по подбор. Текучеството като проблем, свързан с лошите условия на труд

[3] Вж. напр. Атанасова, 2015, Ведър, 2014 (Атанасова, 2015. Мениджмънт на човешките ресурси – теория и практика. София: Авангард-Прима; Ведър, Олимпия 2014. Управление на човешките ресурси. София: УИ „Св. Климент Охридски“)

и живот, остава трайно нерешен. Смятам, че причините за това могат да се търсят в характеристиките на комунистическото народно стопанство, които произвеждат системни дефицити на различни равнища. Те са свързани с принципите на плановата икономика за постоянен ръст на производството и нейната висока трудоемкост, което провокира системно увеличение на персонала (и нуждата от постоянно подобрение на битовите условия). Тези системни проблеми не могат да бъдат преодолени, но биват заобиколени и прикрити с помощта на функциониращата пропагандна организация. В рамките на предприятието тя включва поредица от служби и длъжности (читалище с библиотека, радиоуредба, вестник, спортни дейности, стенвестници, нагледна агитация, събития и пр.), координирани от профорганизацията. Пропагандното излъчване следва да конструира идеална представа за миньорския начин на живот и условия на труд, която да представи пред ръководството и външните центрове на власт желаната ситуация за реална. Интерпретациите си изграждам въз основа на данни от архивното дело на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“, депозирано в Държавен архив, гр. Хасково. Това задава известни ограничения[4] на анализа, но и съдържа потенциал да допълни с нови данни изследователското поле, ангажирано с проучване на стопанската история на комунистическа България.

Периодът на комунизма в България се характеризира с изграждането на система на държавно управление (съгласно директивите, идващи от Москва), в която държавата апроприира всички налични ресурси, произвежда и разпределя благата от тях, налага контрол и управлява различните аспекти на обществените отношения – от изграждането и развитието на народното стопанство до междучовешките взаимодействия (семейството, отглеждането на децата, свободното време и пр.)[5]. Наличните властови ресурси и механизми за управление в държавата са подчинени на интересите и идеологическите виждания на управляващата комунистическа партия[6]. Скоро след установяването на отечественофронтовската власт българската икономиката започва да се реорганизира според наложения от Съветския съюз

[4] От една страна, данните не са изчерпателни (от всички типове архивни документи да са налични всички екземпляри от всички години). От друга страна, дори и неизчерпателна, архивните материали с в много голям обем – фонд № 573 на Марбас съдържа 8 описа с 935 архивни единици – което затруднява детайлното им проучване (https://isda.archives.government.bg:84/Process.aspx?type=Fund&agid=37&flgid=7969). В допълнение към това запазените в архива документи са такива, каквито е преценила институцията на архивите, т.е. разполагам с определени документи без значение дали са от полза за изследването ми. И на последно място (но не по важност) документите са от институционален характер, представляват архивния фонд на едно индустриално предприятие. В този смисъл те представят гледната точка на ръководството, а не всекидневната позиция на работниците.

[5] Научното проучване на комунизма в България има вече значителни натрупване, част от които са История 2009;Знеполски, 2008; Брунбауер, 2010; Изследвания по история, 2010.

[6] Това намира израз и в приетата през 1971 г. конституция.

образец – обобществяване на средствата за производство, ликвидиране на частната собственост и пазарните механизми, централизирано и държавно контролирано планово стопанство. Съществен елемент на новата икономическа политика е мащабната индустриализация и преимущественото стимулиране на тежката промишленост – рудодобив, машиностроене, енергетика, химическа промишленост и др. (Вачков, 2009: 278–279, вж. също Марчева, 2010: 187–188, Иванов, 2007: 119–121). Мащабната трансформация, която започва да реализира идеологическите принципи за устройство на комунистическото общество, засяга множество региони и сфери на живота. Изграждането на изцяло нов град като Димитровград следва да материализира „*комунистическата утопия*“ (Брунбауер, 2010: 103–105), в която да се въплътят разбиранията за нов по-добър начин на живот (градоустройство, архитектура, инфраструктура, комунално общежитие, индустриално производство и пр.), който да допринесе за създаването на новия човек. В анализа си Улф Брунбауер показва как различните идеологически принципи стават видими в публичния дискурс около строежа на града. Изборът на място за изграждането на този образцов град има предвид наличието на определени ресурси. На първо място, регионът вече има известен индустриален облик и съответна инфраструктура – тук от началото на XX век се добиват въглища, има изградена железопътна линия (и в услуга на мините), както и две топлоцентрали. В допълнение към това населението от близките села се състои предимно от работници в мините, и в този смисъл те принадлежат към пролетариата, който следва да е основен двигател в изграждането на новите обществени отношения (пак там: 107).

Държавно минно предприятие „Маришки басейн“ е създадено с министерско постановление през 1948 г., като то приема активите на съществуващата държавна мина „Марица“ и още няколко малки рудници в близките села (Меричлери, Черноконево, Марийно, Бряст), които биват национализирани. Неговото изграждане протича паралелно с построяването на града и многобройните индустриални предприятия в него (най-голямото сред които е Азотно-торовия завод „Сталин“, или Химкомбината). През целия изследван период основната дейност на предприятието се състои в добив на въглища в подземни рудници, като от 1951 г. към Марбас започва да функционира ТЕЦ Марица-3, ангажиран да захранва предимно промишлените предприятия в града и региона. В дългогодишното развитие на предприятието са наблюдава значителна динамика по отношение на експлоатираните рудници. От 1949 г. започват работа „Нови рудници“, а от 1952 г. – „Марица“, „Вулкан“ и „Надежда“. Поради изчерпване на въглищните запаси през 1970 г. спира експлоатацията на рудник „Меричлери“, а през 1973 г. и на рудник „Надежда“. По това време започва да се разработва нова мина в землището на

Меричлери, наречена „Гита Господинова“, а от 1978 г. се строи и рудник „Здравец“[7]. Това предполага една постоянно интензифицираща се дейност по сондаж и проучване на земни пластове, строеж на нови рудници и оборудване на производствени мощности, което провокира и системно увеличаване на персонала[8]. В първите години по установяването на минното предприятие трудностите при набирането на работници са значителни. За това допринася мащабното строителството на Димитровград, което се нуждае от множество работници (доброволци, бригадири) и конкурира мините в привличането на нискоквалифициран персонал. По това време населението на трите села, около които се създава Димитровград, наброява по-малко от 10 000 души (Брунбауер, 2010: 107). В такава динамична ситуация набирането на кадри за задвижването на новоизградените индустриални мощности е силно затруднено.

Със създаването на Марбас в него за почва да действа отдел „Кадри“, който трябва да осигури постоянния приток от работници в мините. За реализирането на тази цел ръководството на предприятието си взаимодейства с местните власти и партийните организации в селища, общини и окръзи и изпраща вербовчици, които да набират нови работници. Ранен документ от 1949 г. показва, че за последното тримесечие на годината е планирано да се наберат нови 500 работника от Пловдивски, Хасковски и Старозагорски окръг (ф. 573, оп. 1, а.е. 10, л. 8-9)[9]. Кампанията се оказва не особено успешна – част от работниците въобще не пристигат, а други си тръгват много бързо. Причините за тяхното напускане са разнообразни: някои се оказват болни, други пък – „*най-големите калпазани*“, *циганский елемент, крадци, комарджии, пияници*, които освен това си заминават, отнасяйки със себе си работните дрехи, служебния аванс и инвентарни предмети. Немалка част от работниците са земеделски стопани, които скоро се връщат при собствените земи и добитък, а поради бързината и мащаба на кадровия подбор сред миньорите се промъкват и „*вражески елементи*“. Трудностите в набирането на работници се отразява негативно върху изпълнението на производствените планове, които през тази първа петилетка (наречена Димитровска) са наситени с трудов ентусиазъм и обещания планът да се преизпълни за четири години. От цитираният документ става ясно, че отдел „Кадри“ освен с подбора и назначаването на нов персонал, е ангажиран също така и с осигуряване на определени битови условия. В контекста на мащабното строителство на изцяло нов град с жилищни блокове и обществени институции, с инфраструктура и индустриални предприятия, което привлича

[7] Вж. описанието на архивния фонд, бележка под линия 2.

[8] Към края на 40-те години в Марбас работят по-малко от 3000 души (ф. 573, оп. 1, а.е. 219, л. 6), в края на 80-те – повече от 6700 (ф. 573, оп. 7, а.е. 49, л. 8).

[9] Нататък в текста всички цитати от архивни документи са от фонда на Държавно минно предприятие „Маришки басейн“, Димитровград, депозиран под № 573 в Държавен архив гр. Хасково. В следващите цитати ще упоменавам само опис, архивна единица и лист.

десетки хиляди хора от всички краища на страната (експерти, инженери, ръководители, но и строители, бригадири, миньори), предоставянето на базови условия на живот е от съществено значение. Вербовчиците на Марбас са упълномощени да обещават посрещане и настаняване, безплатна квартира и осветление, 2000 лв. аванс за изхранване в стола, по един дюшек (сламеник), одеяло, възглавница, чаршафи, както и редовна работа в рудника. За реализирането на тези обещания отдел „Кадри“ организира дейността си в няколко служби (отделно от вербовката) – Домакинство, Прехрана, Стопанство, Здравна служба и Културно-просветна служба (оп. 1, а.е. 10, л 1-7). След като на семейни миньори са предоставени 30 „*хигиенични апартаменти*“, а неженените са настанени в „*бекярски блокове*“, за обзавеждането им са закупени пружинени легла, чаршафи, възглавници, дюшеци, печки, маси, гардероби и др. Към домакинската служба са разкрити също *шивалня, обущарна и собаджийница*, където съответно се шие работно облекло, поправят се обувките на миньорите и се ремонтират печки и тръби (кюнци). За следващата година, освен построяването на нови блокове и закупуването на дребен инвентар, е планирано построяването на баня, пералня и сушилня, както и на бръснарски и фризьорски салон. Служба Прехрана и Здравната служба следва да се грижат за базовите нужди на работниците (изхранване, доставка и продажба на хранителни продукти на достъпни цени, здравна грижа), а Културно-просветната – за духовното развитие. Стопанството към предприятието е служба, която се грижи за впрегатен и продуктивен добитък и отглежда зеленчукова и овощна градина. За 1949 г. то разполага с 20 коня, 5 волове и „*бици*“, 5 катъра, 8 телета, 121 овце, 98 свине и 24 крави, а за следващите години разширява още повече дейността си. Разбирането на ръководството, видимо в документите, е, че дейността на тези служби има важно значение за осигуряване на достатъчно привлекателни условия на живот, които да „*заинтригуват*“ работниците, да се повиши тяхната производителност, така че производственият план за годината да бъде изпълнен предсрочно.

В редица доклади и отчети се акцентира върху постигнатите успехи в предоставянето на подходящи битови условия за миньорите[10], но са налице и свидетелства за немалко проблеми, които тези трайни усилия срещат. Поради недофинансиране в перото „социално-битови мероприятия“ през 1951 г. (вместо планираните 64 млн. лева са отпуснати само 4 млн.) има проблем както с доставянето на дребен инвентар за апартаментите (легла, гардероби и

[10] Например в Краткото изложение по битовите условия и кадрови въпроси от 1948 г.: „Създаде се минно стопанство – краве, овче и свински стада. Създаде се работническо снабдяване. В общежитията на работниците са внесени подобрения – с доставка на легла и одеяла, направа на дюшеци и чаршафи. В всяко бекярско жилище има чистачки. Организира се образцов по чистота и сервиране на питателна храна – работнически стол. Създаде се местен самодеен колектив – хор, оркестър и театрална трупа снабдени с форма и инструменти. Снабдихме физкултурното дружество при мината с необходимите спортни съоръжения и екипи“ (оп. 1, а.е. 10, л. 36, запазено оригиналното изписване).

табуретки), така и със завършването на важни ремонти – прекарване на водопровод и електрическа инсталация за жилищата, ремонт на банята в единия от рудниците, построяване на столова за хранене на работниците и пр. (оп. 1, а.е. 335, л. 4-13). Подобни затруднения се срещат и през следващите години, като жилищата на работниците на практика са без ток и течаща вода (поне до 1955 г.), а в някои случаи те се предоставят за ползване, преди да са изцяло завършени и одобрени от проектантите (оп. 1, а.е. 381, л. 43-44). В така очертаната ситуация привличането и задържането на работници е непосредствено обвързано с осигуряването на приемливи условия на живот. Поради което и в редица документи отливът на работници е представен като следствие от наличните битови условия, оценени като „*твърде лоши*“: липсва „*вода, баня, други елементарни удобства*“ (оп. 1, а.е. 335, л. 78), налице е „*изоставане в подобряване битовите условия съобразно растящите културни нужди на работниците*“ (оп. 1, а.е. 381, л. 54). Може да се каже, че в относително дълъг период от време (най-малко 10 години) осигуряването на базови условия на живот и социални придобивки (транспорт, снабдяване, изхранване) е сериозно затруднено, което подхранва отлива на миньори.

Анализът на стопанското развитие на държавата, предложен от Мартин Иванов, показва, че с напредването на петилетките вниманието на властта към потребителските нужди на работниците се усилва. Докато през първите години форсираният икономически растеж се случва за сметка на социалното благополучие на работниците, от началото на 60-те години във висшето партийно ръководство на държавата се предприемат мерки за разширяване целите на икономическата политика, така че да се насочат усилия към повишаване на жизненото равнище и удовлетворяване на битовите и културни потребности на работниците. През годините се предприемат различни реформи, които да отговорят на повишеното потребителско търсене и да допринесат за благоденствието на обществото, те обаче не постигат желаните резултати (Иванов 2008: 205-228). Поглед върху ситуацията в Марбас през 80-те години показва, че за социалните придобивки на работниците вече се грижи Профорганизацията (вместо отдел „Кадри“), но тя е все така сериозно ангажирана да осигурява привлекателни битови условия. Ясно е заявено, че ръководството „*отдава изключително голямо значение на социално-битовото обслужване на трудовите колективи като важен фактор за подобряване на социалния климат и повишаване ефективността на труда*“ (оп. 7, а.е. 21, л. 9). Към началото на осмата петилетка предприятието вече разполага с почти 2000 апартамента за свои служители, 7 стола, които хранят 5190 души (около 90% от персонала), 5440 индивидуални гардероби, 21 бани с 302 душа, 4 здравни пункта, профилакториум с 40 легла и 3 почивни бази с 283 легла (оп. 5, а.е. 46, л. 17-18). В допълнение към това за целите на идейно-възпитателната и културно-масовата дейност функционират 3 самодейни състава с 104 участника, 1 дом на културата, 5 библиотеки с 48 000

тома книги, кино с 435 места, 6 радиоуредби с 730 радиоточки, печата се вестник „Миньорски фронт“ в тираж 4000 бройки и се развива спортна дейност (оп. 5, а.е. 46, л. 19-21). В предприятието се предлагат също така разнообразни други услуги за работниците – *„металообработващи, дървообработващи, обущарски, часовникарски, бръснарски, транспортни и други“* (оп. 7, а.е. 21, л. 10). Най-впечатляващ обаче е ръстът в производството на Помощното стопанство. В него се обработват 600 декара земеделски площи и 5 декара оранжерия в района на ТЕЦ-а и се отглеждат прасета, овце, пчели и телета. В периода 1980-1985 г. от обработваемите земи са добити средно 350 тона фураж, 20-30 тона картофи, 15-20 тона зеле, 25 тона домати и 15 тона краставици. В животновъдното стопанство се отглеждат 1110 броя свине (през 1985 г.), които до 1990 г. следва да достигнат 1550 бр., овчето стадо трябва да се увеличи от 115 бр. на 400 бр., телетата за угояване да станат 100 бр., както и пчелните семейства. От тях е планирано да се добива 70 тона свинско месо, 4-5000 литра мляко (оп. 7, а.е. 21, л. 10), един тон мед (оп. 7, а.е. 48, л. 8-10). От отчетите става ясно, че помощното стопанство служи за собствено изхранване на персонала (към 1985 г. то не генерира печалба), като произведената продукция задоволява на 30% нуждите на столовото хранене. Може да се приеме, че разгръщането на собствено земеделско и скотовъдно стопанство в такъв мащаб е резултат от новите икономически почини на централната власт – да се създават помощни стопанства към предприятията и военните поделения, които да решават проблемите с продоволствието на населението по места (Иванов, 2008: 215). Това е една от мерките в предприетите през 80-те години реформи в стопанската политика (известно либерализиране на аграрния сектор), които се опитват да преодолеят системните дефицити при задоволяване на нуждите на работниците и повишаване на жизненото им равнище.

Дейността на Помощното стопанство впечатлява с мащаба си, но това маркира само един аспект от грижата за работниците в предприятието. Други засягат изхранването, снабдяването на ведомствени магазини, осигуряването на транспорт, лечение в санаториум, отдих в почивни бази, участие в спортни и културно-масови мероприятия. Възможностите за преквалификация, кариерно израстване, получаване на допълнителни възнаграждения, морални и материални стимули, както и осигуряване на по-добри условия на труд също допринасят за привличането и задържането на подходящи кадри. Освен през решенията на минното ръководство грижата за миньорския труд и социалните придобивки се реализират и посредством политиките на държавната власт. Според тях работата в подземен рудник попада в първа категория труд, което дава възможност за ранно пенсиониране и по-високо заплащане[11].

[11] Проучването на Петя Кабакчиева показва, че през целия период на комунизма средната годишна заплата в тежката промишленост е по-висока от заплащането в много други сектори (напр.

Прилагат се също така поредица от компенсации спрямо работници, упражняващи труд при неблагоприятни условия, като допълнително възнаграждение за работа при вредни условия, допълнителен платен годишен отпуск, безплатна храна и намален работен ден за работа при вредни и опасни условия[12]. Постепенно се изгражда сложен комплекс от политики, мерки, действия, институции, които да предлагат добри работни условия[13], специфични привилегии и привлекателни социални и битови придобивки, така че да се гарантира високото обществено положение на миньорите (като авангард на пролетариата).

Архивните документи на Марбас не предлагат достатъчна информация за всяка от дейностите, свързана с управлението на кадри, но текучеството в предприятието е в такъв мащаб, че изглежда сякаш грижата за работника среща повече проблеми, отколкото решения. В първите години след създаването на държавната мина наред с трудностите по привличане на миньори (в конкуренция с необходимите строители и работници в химическия и циментовия завод), предизвикателство се оказва и набавянето на по-квалифицирани кадри: за 1948 г. „*в обединението са заангажирани 6 инженера 15 техника и 3 приравнени специалисти по минното дело*“, което представлява едва 50% от предвиденото в бюджета (оп. 1, а.е. 10, л. 37). В следващите години текучеството на работници се превръща в хроничен проблем. За първите девет месеца на 1951 г. 500 души в повече са напуснали предприятието отколкото са приети на работа (оп. 1, а.е. 335, л. 7). През следващата година е отчетено, че 80% от новоназначените работници напускат: „*През течението на цялата година са приети 9045 нови работници, а са напустнали 7827 души*“ (оп. 1, а.е. 381, л. 54, запазено е оригиналното изписване). Двадесет години по-късно не изглежда нещо съществено да се е променило: „…*за 1974 година броя на напусналите работници превишава броя на приетите с 157*“ (оп. 5, а.е. 46, л. 2), сравнението между 1975 г. и 1976 г. показва ръст в списъчния състав на работниците с около 500 души, докато за същия период 1446 души са напуснали предприятието (оп. 5, а.е. 46, л. 28). Така въпреки значителните усилия на редица институции и властови центрове на местно е централно равнище, текучеството в Марбас остава хроничен проблем. Според анализа на Мартин Иванов комунистическото народно стопанство страда от системни дефицити, определени от характера на централизираната планова икономика. То е освободено от пазарни механизми и

здравеопазване, просвета, комунално стопанство, съобщения, търговия, селско и горско стопанство и др.) (Кабакчиева 2009: 452-453).

[12] Към 1984 г. над 2/3 от целия персонал на предприятието ползват по три от тези привилегии (оп. 7, а.е. 31, л. 44).

[13] Важно е да отбележа, че по отношение на условията на труд в архивните документи на Марбас има множество папки с разнообразна информация – стотици актове за злополуки, измервания на рудничната атмосфера (отровни газове, количество на кислорода и пр.), мерки за подобряване на работната среда, анализи включително сравнителни за травматизма в мините и т.н. Те заслужават самостоятелен задълбочен анализ, който тук няма как да бъде предприет.

конкуренция, поради което обемът на производството се определя от стремежа да се преизпълняват заложените планове, без оглед на нуждите на потребители и клиенти – „*производство за самото производство*“ (Иванов 2008: 47). Ниската ефективност се допълва от липсата на интерес и инициативност у стопанските актьори, което провокира текучество, лентяйство, разхищение на суровини, загуби на работно време, производство на некачествена продукция и пр. (пак там, с. 43). Това прави българската индустрия особено енергоемка и трудоемка, като въпреки „*научно-техническата революция*“ множество работни дейности се извършват ръчно от нискоквалифицирани работници[14] (Иванов 2008: 228-272). В този смисъл Марбас трябва постоянно да привлича нови миньори, които да добиват въглища в тежки трудови условия и да произвеждат все повече енергия за народното стопанство (да преизпълняват производствените планове). За тази цел е необходимо да се предоставят достатъчно привлекателни битови условия и социални придобивки, които до минимизират текучеството. Тази необходимост се усилва от възприетите дългосрочни политики на държавата за удовлетворяване на повишаващото се потребление на работниците. В крайна сметка се оказва, че съчетаването на форсиран растеж и повишаване на стандарта на живот, е невъзможно в рамките на командната планова икономика (Иванов 2008: 39). Тези недостатъци на системата са непреодолими и евентуално довеждат до нейния разпад, но в периода на нейното функциониране проблемите биват маргинализирани посредством мащабното излъчване на пропагандни послания. Чрез пропагандата се конструира и поддържа картина на героични трудови постижения, уреден и смислен миньорски живот, която подходящо да се вмества в плановите отчети към ръководството.

Популярните дефиниции на пропагандата я определя като целенасочен систематичен опит да се оформят възприятията, да се манипулира познанието и да се насочва поведението на група хора в посока, желана от автора на пропагандното послание (Jowett, O'Donnell, 2015: 7). За да постига целите си по-ефективно правителства и корпорации изграждат цялостни организационни системи, които да задвижват и управляват този процес (вж. също Kiper, 2025; Ellul, 1965). В България Министерство на пропагандата се конституира съвсем скоро след преврата от 9.IX.1944 г. като наследник на съществуващата от преди това Дирекция на националната пропаганда (Чуканов, 2006). В обхвата на Министерството попадат всички средства за информация, които се одържавяват (печатници, вестници, радиостанции, по-късно и телевизия), творческите съюзи (на писатели, художници, журналисти, кинодейци и пр.), културни институции (театри, опери, балети), всички читалища с читалищния съюз и др. След 1947 г.

[14] Например според Форма № 1 през 1985 г. в Марбас около една четвърт от работниците извършват ръчен или тежък физически труд, общо 1365 души.

Министерството редовно сменя имената си – Министерство на информацията и изкуствата, Министерство на културата, Комитет за култура и др. – и обхваща цялата съвкупност от дейности, свързвани с медии, култура и изкуство (Еленков, 2008). В контекста на тоталитарната държава, контролирана от и в интерес на комунистическата партия в България, идеологическото въздействие е всестранно. То протича от централната власт към отделните селища, региона, местни институции (партийни организации, звена на Отечествения фронт и Комсомола, профорганизации и пр.) и се реализира по конкретен и специфичен начин за различните организации и структури.

В Марбас системата на пропагандното въздействие се развива и изгражда с годините, като се разгръщат разнообразни дейности. Още в първите години след създаването на държавното предприятие в него има вътрешно радиоизлъчване, читалище с библиотека, изгражда се кино. Пълният обхват на тази дейност може да се види в края на периода (80-те години), когато е натрупан значителен опит и са налице голямо разнообразие от средства за въздействие. Ясна представя за богатството от пропагандни възможности, които се експлоатират от профорганизацията в Марбас, може да се придобие при анализ на документите, планиращи провеждането на професионалния празник в предприятието – Деня на миньора. Запазени са списъците с планирани дейности за периода 1987–1989 г., от които се вижда тяхното многообразие и обхват (оп. 7, а.е. 50, с. 52–53, 68–70, 78–80). Най-общо те могат да се разделят на две групи – дейности, свързани с деня на празника, и предхождащи дейности (предварителна информационна кампания). Основните събития в празничния ден са тържественото събрание и „другарския обяд“ край Марица. Подготовката за празника включва изпращане на покани за гостите и телеграма до ЦК на БКП, украса на залата за тържественото събрание (в градското кино „Миньор“) както и на фасадата на Централното управление на Марбас и подходите към парк „Марица“. Особено внимание се отделя на празничната програма, която трябва да *включва спортно-развеселителни състезания, концертни програми и др.*, като с годините пространственият обхват на тържествата се разширява – планира се създаването на единен сценарий на концертна програма, която да се изнесе в отделните миньорски селища и квартали в близост (гр. Меричлери, с. Черноочене, кв. „Мл. гвардия“, кв. „В. Коларов“). Пропагандната кампания, предхождаща празника, е още по-богата. Най-напред тя включва провеждането на социалистическо съревнование за преизпълнение на производствените планове, като победителите в него са наградени в рамките на тържествата. В допълнение към това са планирани **поздравителен концерт** на честотите на радио Стара Загора, **кинопрожекции** на миньорска тематика в кино-фото клуба, оформяне на специална **рубрика** във в. „Димитровградска правда“ посветена на Деня на миньора, публикуване на актуални **очерци** и

материали за първенци, специалисти, бригадири, общественици по страниците на рудничния вестник „Миньорски фронт“. Добавят се специална **рубрика** „Преди Деня на миньора“ по радиоуредбата на мината, **вечери-портрети** на миньори, които да се провеждат в градския културен дом, физкултурни прояви и **спортни състезания**, **обсъждане на книги** на миньорска тематика. За целите на нагледната агитация се подготвят **фото-витрини**, **фото-очерци**, информационни **фото- и аудиовизуални материали** по теми като „Отличията на „Марбас“, „Младостта на „Марбас“, „Героите на „Марбас“, „Трудът в „Марбас“, „Техническият прогрес в „Марбас“ и др., които се поставят в мината и по публични места в града. Също така е изработен и специален плакат за празника, който да се разпространи из Димитровград и миньорските селища. Както показват документите жанровото разнообразие от формати и средства за излъчване и предаване на дадено послание е голямо и достъпно за отговорниците по агитацията и пропагандата в Марбас. Подобни кампании се предприемат във връзка с разнообразните празници, поводи, почини на партията (макар и не еднакви по мащаб) – 1 май, 9 септември, Октомврийската революция, раждането/ смъртта на Георги Димитров, В. И. Ленин, Сталин (в първите години), Лайпцигския процес, 24 май, 19 февруари, 2 юни и т.н.

Какво следва да е съдържанието на идеологическото послание, може да се направи извод от запазен документ, свързан с първото отбелязване на Деня на миньора в Марбас през 1953 г., който представя значението на празника в Съветския съюз (оп. 1, а.е. 20, л. 2–4). Основното внимание в него е насочено към значимостта на миньорите и тяхната дейност в обществото. Те са определени като „*предния отряд на работническата класа*“, а миньорският труд като въпрос на „*чест, доблест и геройство*“, тъй като осигурява „*хляба на индустрията*“ и „*черното злато на нашата родина*“. На тази основа се изгражда по-широкото платно, което рисува полярния свят, в който според идеологията на БКП (и КПСС) следва да се разбират и осмислят обществените отношения. От една страна, поляризацията се проектира върху интерпретацията на историческите събития от близкото минало – преди 9 септември миньорите са били „*гонени и бити*“, считани за „*скитници, бараби, утайката на обществото*“, а след това са определени като „*герои от недрата на родината*“, които получават всенародна признателност и благодарност. От друга страна, полярни се оказват международните отношения, в който се поместваме. Светът е разделен между „*буржоазните правителства*“, които експлоатират миньорския труд и създават празници, възхваляващи единствено войната и религията, и народните демокрации (като СССР и България), които почитат миньорите и празнуват техния принос. С акцента върху българо-съветската дружба е заявена и собствената позиция в двуполюсния свят – с помощ от СССР и съветските специалисти са въведени постиженията на минната индустрия по отношение на техника, технологии, методи на работа.

Това е възможност да се подчертае важната роля на Съветския съюз и „*великия Ленин*“, които най-напред са показали дълбоко уважение към миньорите със създаването на Деня на миньора. Това отношение е подчертано чрез описание на миньорския живот в Съветския съюз, според което миньорите живеят в благоустроени квартири, ползват се от безплатна медицинска грижа за работника и семейството му, имат възможност да почиват в санаториум или курорт. За техните деца е предоставено обучение в училище и университет, а самият миньор има възможност да повишава своя „*културен и технически уровен*“ в различни курсове, вечерни училища, техникуми и институти. Накрая документът завършва с дълбоки благодарности към Партията и правителството, които са се погрижили за благополучието на миньорите, като са последвали светлия пример на Съветския съюз и са създали Деня на миньора. Така през миньорския празник се очертава цялостната идеологическа рамка, в която са начертани границите, придадени са стойности и са заявени позициите.

Представеният документ е показателен за начина, по който пропагандните институции реализират своето идеологическо въздействие – чрез разгръщане на темата за ролята на миньорите и миньорския живот се въвеждат и фиксират основните пропагандни идеи и обяснителни схеми за конструиране и осмисляне на реалността. Прокарва се ясна обвързаност между конкретното и общото – животът и трудът на миньорите тук в Димитровград и мрежата от международни отношения и процеси, които са оценъчно маркирани и обяснени. Докато се възхвалява миньорският труд и обществената значимост на миньорите, се очертават ключовите принципи на идеологическата рамка – оценъчна картина на полюсен свят, възхвала и благодарност към Съветския съюз и неговите управленци, акцент върху значимостта на българо-съветската дружба и признание към комунистическата партия в България и нейните водачи. В архивните документи на Марбас пропагандната риторика не се ограничава само до ситуации с ритуална значимост като професионалния празник, но се среща и в регулярни отчети, доклади и анализи по някой от измеренията на производствената дейност. Много от примерите, които срещнах, съдържат повечето от ключовите пропагандни послания, като в някои случаи те биват надградени и със специфични за конкретния повод идеи.

„Борейки се за изпълнението на плана с поемане и изпълнение на предстоящите ни задачи през м. Декември, аз съм сигурен, че ние в края на годината с чест ще отчетем изпълнението на нашия план и с още по-уверени сили и твърди стъпки ще навлезем в изпълнението на третата година на Димитровската петилетка. С това ние ще нанесем един от най-съкрушителните удари, както на нашите скрити вътрешни врагове така и на англо-американските империалисти на нова война. Изпълнение на плана на „Маришки

басейн“ е принос за укрепване на мира“ (оп. 1, а.е. 40, л. 23 – Отчет за социалистическото съревнование от 1950 г.).

Пропагандното въздействие в производствен контекст като случая на Марбас заслужава самостоятелно проучване, като се има предвид поддържането на редица вътрешни служби, които имат отношение към излъчването на идеологическо послание (радиоизлъчването, вестникът, киното, библиотеката, където се поддържа само „правилната“ литература). То се задвижва от институционално поставени (от гледна точка на пропагандната организация) цели, задачи, почини и директиви и функционира по своя вътрешна логика. В този смисъл пропагандната машина не се активизира специално, за да компенсира определени дефицити в управлението на кадрите. Тя работи за всеобхватно прикриване на недостатъците в централизираната планова икономика и нейната тежка промишленост. Представената в документите връзка между прилива и отлива на работници и предлаганите социални придобивки и битови условия няма как да постигне удовлетворяващ резултат в грижата за работниците. Набирането на персонал се задвижва от нуждите на производството и експанзира съобразно постоянно увеличаващите се норми за плановия добив на въглища и предсрочното му преизпълнение (без значение от неговата себестойност, разхода на материали и човешки ресурси). Разширяването на социалните услуги в предприятието трудно може да удовлетвори този ръст. Продукцията от Помощното стопанство през 80-те години е във внушителен обем и мащаб и въпреки това успява да удовлетвори едва 30% от нуждите на столовото хранене и съвсем не може да отговори на проблемите с продоволствието на населението по места (каквито са изначалните цели на тази политика). Това дава израз на част от проблемите, които се възпроизвеждат в различни аспекти на управлението на кадри в едно индустриално предприятие. Архивът на Марбас дава много богата информация за разнообразие от процеси, които протичат в него в периода на комунизма и централизираното планово стопанство. Дали управлението на кадри на предприятието може да се разглежда като образцова реализация на комунистическия идеал (включително и чрез пропагандното излъчване) може да стане ясно при увеличаване на изследвания върху подобни институционални архиви и прокарването на последователни сравнения. Настоящият анализ няма как да постигне пълнота и изчерпателност, той по-скоро повдига въпроси, отколкото да предлага окончателни отговори. Изводите, до които достига, се нуждаят от продължение и надграждане, което да обогати проблематиката на изследователското поле и да подхранва научната дискусия.

Литература

Baeva, I. (2010). Ideite za izgrazhdane na sotsialisticheskata darzhavno-politicheska sistema. V: *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989* (sast. Kandiralov, E.). Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 25–64. [Баева, И. (2010). Идеите за изграждане на социалистическата държавно-политическа система. В: *Изследвания по история на социализма в България, 1944–1989* (съст. Кандиралов, Е.). София: Център за исторически и политологически изследвания, 25–64].

Brunbauer, U. (2010). Sotsialisticheskiyat nachin na zhivot. Ideologia, obshtestvo, semeystvo i politika v Bulgaria (1944–1989). Ruse: Elias Kaneti. [Брунбауер, У. (2010). *Социалистическият начин на живот. Идеология, общество, семейство и политика в България (1944–1989*). Русе: Елиас Канети].

Chukanov, K. (2006). Balgarska natsionalna propaganda i neynata institutsionalizatsia prez 40-te godini. Opit za sravnenie na strukturata na Direktsia na natsionalnata propaganda i Ministerstvoto na propagandata (informatsiyata i izkustvata)“. V: *Anamneza*, 1(3), 111–126 [Чуканов, К. (2006). Българска национална пропаганда и нейната институционализация през 40-те години. Опит за сравнение на структурата на Дирекция на националната пропаганда и Министерството на пропагандата (информацията и изкуствата)“. В: *Анамнеза*, 1(3), 111–126]. http://www.anamnesis.info/broi3/Kiril_4ukanov_statiq_br3.pdf (19.06.2026).

Elenkov, I. (2008). Kulturniyat front. Balgarskata kultura prez epohata na komunizma – politichesko upravlenie, ideologicheski osnovania, institutsionalni rezhimi. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. [Еленков, И. (2008). *Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими.* София: Институт за изследване на близкото минало].

Ellul, J. (1965). *Propaganda. The Formation of Man`s Attitudes*. Translated by Konrad Kellen and Jean Lerner. 1st American ed. New York: Alfred A. Knopf.

Istoria 2009. *Istoria na NRB. Rezhimat i obshtestvoto.* Znepolski I. (sast.). Sofia: Ciela. [История 2009. *История на НРБ. Режимът и обществото*. Знеполски И. (съст.). София: Сиела].

Ivanov, M. (2008). *Reformatorstvo bez reformi: Politicheskata ikonomia na balgarskia komunizam. Nachaloto na 60-te godini do 1989 g.* Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. [Иванов, М. (2008). *Реформаторство без реформи: Политическата икономия на българския комунизъм. Началото на 60-те години до 1989* г. София: Институт за изследване на близкото минало].

Ivanov, R. (2007). Narodnoto stopanstvo v epohata na sotsializma (1949–1989 g.) (opit za analiz i pretsenka). V: *Dialog*, (4), 116–151. [Иванов, Р. 2007. Народното стопанство в епохата на социализма (1949-1989 г.) (опит за анализ и преценка). В: *Диалог*, (4), 116–151].

Izsledvania po istoria 2010. Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989. Kandilarov, E. (sast.). Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania. [Изследвания по история 2010. *Изследвания по история на социализма в България, 1944–1989*. Кандиларов, Е. (съст.). София: Център за исторически и политологически изследвания].

Jowett Garth S, O'Donnell, V. (2015). *Propaganda & Persuasion*. SAGE Publications.

Kabakchieva, P. (2009). Komunisticheska ideologia, sotsialna struktura i sotsialni neravenstva v Bulgaria. V: Znepolski, I. (red.). *Istoria na Narodna republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto.* Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 438–481. [Кабакчиева, П. 2009. Комунистическа идеология, социална структура и социални неравенства в България. В: Знеполски, И. (ред.). *История на Народна република България. Режимът и обществото.* София: Институт за изследване на близкото минало, 438–481].

Kandilarov, E. (2010). Ot „realen" kam „demokratichen" sotsializam. (Iz zig-zagite na ideynoto i programnoto razvitie na BKP sled Vtorata svetovna voyna). V: Kandiralov, E. (sast.). *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria*, 1944–1989. Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 64–158. [Кандиларов, Е. (2010). От „реален" към „демократичен" социализъм. (Из зиг-загите на идейното и програмното развитие на БКП след Втората световна война). В: Кандиралов, Е. (съст.) (2010). *Изследвания по история на социализма в България, 1944–1989*. София: Център за исторически и политологически изследвания, 64–158].

Kiper, J. (2025). The Anthropology of Propaganda: Threats, Priorities, and Limits. *General Anthropology*, 32, 28–32.

Marcheva, I. (2010). Problemite na modernizatsiyata prez sotsializma: industrializatsiyata v Bulgaria. V: Kandilarov, E. (sast.). (2010). *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria, 1944–1989*. Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, 178–225. [Марчева, И. (2010). Проблемите на модернизацията през социализма: индустриализацията в България. В: Кандиларов, Е. (съст.). (2010). *Изследвания по история на социализма в България, 1944–1989.* София: Център за исторически и политологически изследвания, 178–225].

Vachkov, D. (2009). Ikonomikata na komunisticheska Bulgaria (1944–1962). V: Istoria na Narodna republika Bulgaria. Rezhimat i obshtestvoto. I. Znepolski (red.). Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo, s. 263–303. [Вачков, Д. (2009). Икономиката на комунистическа България (1944–1962). В: *История на Народна република България. Режимът и обществото.* И. Знеполски (ред.). София: Институт за изследване на близкото минало, с. 263–303].

Znepolski, I. (2008). Balgarskiyat komunizam. Sotsiokulturni cherti i vlastova traektoria. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. [Знеполски, И. (2008). *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. София: Институт за изследване на близкото минало].

Elitsa Kapusheva, PhD student
Entanglements and transformations on the axis of dependence and independence in the Maritsa coal region
e.kapusheva@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268133

Елица Капушева[1]

ПРЕПЛИТАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ ПО ОСТА ЗАВИСИМОСТ-НЕЗАВИСИМОСТ В МАРИШКИЯ ВЪГЛИЩЕН РАЙОН[2]

Keywords: energopower, energopolitics, decarbonisation, just transition, coal communities
Abstract: The question of energy independence is central to the public debate surrounding the planned closure of Bulgaria's coal-powered energy industry. However, (in)dependence manifests itself at different levels in the personal retellings of workers and dwellers from the Maritsa East region. This contribution examines images and narratives of dependence and independence against the backdrop of the initiated shutdown of the coal industry. Furthermore, it explores how the emerging "dependence-independence" axis interacts with the drive for decarbonisation, the dream of a just transition, and the ways in which shifting energopower shapes life in a coal region in transition.

Какви са нагласите към Зеления преход сред най-пряко засегнатите групи в българското общество – жителите на въглищните райони – седем години след началото на този опит за паневропейски преход към нисковъглеродна енергетика? Публичният дебат, както и медийното отразяване на разгърналите се протестни и стачни действия на миньори и енергетици от последните години, се занимават с вариации на този въпрос. Не е учудващо, че обичайно поставяните в опозиция разкази на експерти и работници, се движат в оценките си за политиките и плановете за трансформация към въглеродна неутралност по скалата *справедливо* и *несправедливо*. Не е учудващо, защото тази посока на дискурса се задава отгоре-надолу още в основополагащите документи на Зеления пакт. Справедливостта първоначално формулирана като *fairness* (Европейска комисия, 2019), впоследствие се утвърждава като *just transition* през механизмите за финансиране, напр. Фонд за справедлив преход (Европейски парламент, 2026). Идеята за справедливия преход резонира и отдолу-нагоре, в реакцията на миньорите и енергетиците срещу Териториалните планове за справедлив преход, които поискаха гаранции

[1] Елица Капушева е докторант в катедра „Етнология“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.
[2] Статията е разработена в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало“, финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

за икономическа справедливост спрямо работещите в сектора. Макар и водещи, справедливостта и несправедливостта не са единствените маркери, които рамкират представите и интерпретациите относно прилагането на зелените европейски политики и техните последствия за живота на „обикновените хора“.

Разломът справедлив-несправедлив Зелен преход беше засенчен в пика си от въпроса за енергийната несигурност на Европа вследствие на пълномащабното нахлуване на Русия в Украйна. След февруари 2022 г. геополитическите кризи поставиха на преден план въпроса за енергийната *зависимост* на Европа от Русия, което от своя страна преориентира тревогите и съмненията относно икономическата справедливост на Зеления преход и към безпокойство за енергийната независимост на България.

Настоящият доклад е вдъхновен от възможността да участвам в теренното изследване от финалния етап на научноизследователския проект *„Бъдеще в капана на въглеродното минало*“, проведено в края на месец март 2026 г. в района на въглищния басейн Марица-изток. Въпреки краткото пребиваване на терен и факта, че участвах в заключителната фаза на изследването, замислена като моментен сондаж, който да допълни, потвърди или опровергае динамиките, запечатани по време на предишната работа на изследователския екип, срещите и разговорите предизвикаха у мен упорити размишления и изкараха на повърхността въпроси къде се наместват темите за (не-)справедливостта и (не-)зависимостта.

Това, което най-силно привлече вниманието ми, бяха именно появите на образи, разкази и интерпретации на зависимост и независимост. Те отчасти пасват на доминиращите публични наративи за ролята на икономическата и политическата зависимост във въгледобива, а оттам и на опитите за спасяване на въглищните централи. Но във същото време рязко се различават от мащабния образ на (не-)зависимостта и разкриват нови нюанси за съжителството на хората в един въглищен регион, както помежду си, така и с околната среда, с индустриалната инфраструктура и с населените места. В съвкупност те представят една по-особена гледна точка за това как споменът за въглищното минало се преплита с догонването на амбициите на настоящето и представите за въглеродно неутрално бъдеще.

В този текст имам за цел да разгледам проявленията точно на тези образи и разкази за зависимост и независимост и как те оформят една ос, която дава тласък на някои от възприятията за Зеления преход. Ще използвам опозицията зависимост-независимост като антропологичен обектив, за да изследвам как тя си взаимодейства с три понятия, които считам за смислообразуващи за въглищните общности, а не просто региони, в преход: декарбонизация, енерговласт и справедлив преход.

Преди да премина към същината на този текст, държа да направя две уточнения. Първо,

това, което представям като емпиричен материал са само фрагменти от ограничен брой интервюта. Съгласно дизайна на проучването те са замислени да обхващат по-широк спектър както по отношение на обсъжданите теми, така и по отношение на самите респонденти. Затова и примерите за зависимост и независимост, които прилагам, са толкова разнородни и успяват едва да щрихират един богат диапазон от житейски преживявания. Второ, това полярно разграничение между зависимост и независимост съществува преди всичко в очите на наблюдаващия, т.е. в случая на моите интерпретации като изследователка. Важно е да отбележим присъствието на тази субективност в анализа, защото тя надгражда върху субективни разкази, поради което, както ще видим по-долу, границите между зависимостта и независимостта често се размиват, а не представляват кристално контрастни противоположности.

Три вектора за анализ

Къде и как горепосочените три понятия се вписват в това изследване на наративи и образи на зависимост и независимост? Това, върху което се спирам тук (по-подробно върху зависимост/независимост и по-бегло върху справедливост/несправедливост) не са характеристики на самите политики и на начина, по който те предвиждат да адресират наболелите предизвикателства, в случая на Европейския зелен пакт – климатични и екологични. Напротив, те са характеристики на това как тези политики и планове за действие се възприемат и оценяват от различните актьори: тези, които ги разработват, тези, които ги прилагат, гражданите, и неминуемо тези, които по някакви причини се противопоставят. Може да се каже, че това са пожелателни характеристики.

В областта на действията, свързани с климата и околната среда – било то научни изследвания, директни действия или изготвяне на политики – съществува изобилие от оперативни и аналитични понятия, които притежават много ясни, дори веществени, измерения. В контекста на промените в Маришкия басейн се спирам на декарбонизацията, енерговластта и справедливият преход, защото смятам, че те носят много силен социално-политически заряд и потенциал да дадат хоризонт за разсъждение какви са преживяванията на хората на терен насред драстично променящи се условия. В една социална и икономическа среда, която доскоро е обещавала сравнително сигурни житейски траектории, сега тази сигурност е поставена на карта.

Доминик Бойър въвежда понятието енерговласт (и енергополитика) [3] като

[3] Разработва това понятие е част от колаборативно антропологично изследване проведено заедно с антроположката Саймин Хау. Резултат от изследването е *дуография* – две книги, написани отделно от двамата автори (съответно Energopolitics: Wind and Power in the Anthropocene на Бойер и Ecologics: Wind and Power in the Anthropocene на Хау), които се основават на общи теренни проучвания, архиви и срещи и

продължение на идеите на Фуко за биовласт и биополитика и на идеите разгърнати в политико-историческия анализ на наследството на енергийния сектор в новите екологични политики на Тимъти Мичъл в книгата *"Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil"* (2023). Като концепция за властта, енерговластта насочва вниманието към въздействието на горивата, енергийните източници електроенергията върху политиката, капитала, икономиката и социалното възпроизводство (Boyer, 2019: 15). Енерговластта обусловена от енергийната материалност и инфраструктура, както Бойър предлага (пак там), може да послужи за изследване и съпоставка на случаи на възникване на нови енергийни клъстери, въвеждането на нови технологии и техният социален, политически, икономически и екологичен отпечатък. Фокусът в изследването на Бойър и Хау е върху вятъра, земята и енергията и как съвременната енергополитика ги преплита с нови функции и с унаследени значения. Смятам, че понятието „енергийна мощност" се явява полезно не само за изследването на появата на нови, устойчиви или възобновяеми енергийни режими, нито само за сравнението им спрямо тези, захранвани с изкопаеми горива. В случая на Маришкия басейн през енерговластта можем да разгледаме в движения промените и несигурностите предизвикани от усилията за декарбонизация.

Когато става дума за декарбонизация като стратегия за смекчаване и адаптация към последиците от климатичните промени, тя има ясна дефиниция: развързването на производството на енергия и индустриалното производството на други блага от фосилните горива. В същото време декарбонизацията се превърнала и в нещо като поп-понятие, което има за цел да покаже принадлежността към устойчив и екологичен мироглед. В този ред на мисли декарбонизацията може да се използва като призма, през която да наблюдаваме формирането на „зелените субекти" (Paterson, Stripple, 2012), но как се отнася към промените, които преживяват „въглеродните субекти" от миналото? Както Делсгард и колектив посочват: „ролята на въглерода в културната промяна се простира далеч отвъд това, което в обществения и политическия дискурс се нарича с мъгляви термини като „зелени преходи" или „зелени трансформации" (e.g. Scoones et al., 2015), чиято абстрактна цел често – макар и невинаги – се изразява в намаляване на емисиите на парникови газове (въглерод)" (Dalsgaard et al., 2025: 2). Въглищата в случая имат и културна функция, тя може да бъде градообразуваща (Цонева, 2025) или като някакъв житейски лайтмотив, по примера на Аспарухов и Пенджекова-Христева (2026) и тяхната метафо*ра memoria carbonara,* т.е. всички слоеве от житейски опит, институционална памет и колективна символика които формират един въглищен регион не просто като географска

които могат да се четат ползотворно заедно, но същевременно са самостоятелни по отношение на аналитичните си цели.

област, а като общност пропита от (съвсем буквално и в телата) и дълбоко обвързана с въглищата. Тук декарбонизацията въвежда въпроса: освен материално, как културно и социално се декарбонизира едно „карбонизирано“ население? Например може ли това да се открои през подобни образи и разкази за зависимост/независимост.

Третият вектор за анализ е идеята, може да се каже и мечтата, за справедлив преход. Тази посока за размисъл ми се струва неизбежна, тъй като в крайна сметка за това се борят и Зеленият пакт, и миньорските стачки. Интересният момент у нас е, че разговорът за зеления преход е повлиян освен от напрежението възникнало между работниците и местните и плановете за затварянето на въглищните централи, също и от спомените и опита от прехода към демокрация и пазарна икономика (Цонева, 2024). Това допълнително измества фокуса на справедливия зелен преход от по-големия дебат за климатична справедливост (виж. например Декларация за климатична справедливост (Колектив, 2021)).

Оста „зависимост-независимост“

Като социални учени неизбежно се впускаме в теренната работа с предварителни представи, нагласи и субективни възгледи, които в различна степен оставят следа върху срещите, хода на разговора и в крайна сметка върху анализа. Една такава нагласа, която осъзнавах, когато започнахме обиколките в Раднево, Трояново, Бели бряг, Обручище и Гълъбово, беше съсредоточеността ми върху това как Европейският зелен пакт, в частност като документ и в по-широк план като проявление на идеите за нов зелен обществен договор (Pettifor, 2019), се колебае между различни наративи за справедливост и несправедливост. В досегашния ми подход за осмисляне на комплексностите, произтичащи от планираното закриване на въгледобивната промишленост, това вземаше превес над въпросите, свързани със зависимостта и независимостта. Под влияние на обществения дебат и медийното отразяване, основните асоциации бяха следните. Зависимостта, както отбелязах по-горе, като предизвикателство с геополитически характер – енергийна зависимост от чужди ресурси или стремеж за запазване на енергиен суверенитет. Независимостта се свързваше по-скоро със сферата на частното, например през идеята за производство на ток за лични нужди, която се популяризира покрай либерализация на пазара за електроенергия за битови потребители, която обаче все още не е толкова достъпно решение.

Зависимостта и независимостта, на която се натъкнахме, понякога изразени дословно, понякога по-косвено вплетени в разказа, се отклоняват от тези рамки и се впускат в различни посоки, касаещи личния опит, обществените процеси в региона и даже имат исторически елемент. Опозицията зависимост/независимост, не оформя толкова самите наративи около

Зеления преход, а по-скоро дават обща представа за всичко, което го предшества, и за възможните бъдещи изходи или резултати от този процес.

Например билбордът на входа на гр. Раднево дава визуален израз на тази теза. На страната, която тук нямаме заснета, която се вижда на излизане от града в посока Стара Загора, пише: „Зелената сделка=МАФИЯ“, посочвайки без завоалиране към поставената на карта енергийна независимост на страната, като посланието е рамкирано в една добре позната анти-ЕС реторика. От тази страна (Фиг. 1), надписът, който посреща пристигащите в града, казва: да, енергийната независимост е застрашена, но от теб *зависи* какво ще се случи. Това послание респонсибилизира, но и овластява, като дава импулс за деятелност в един процес на трансформация, който често е описван като неизбежен и заради мащабността си и риска, който се опитва да предотврати, неподвластен на влияния *отдолу*. Зависимостта и независимостта в случая битуват от двете страни на един билборд, едната се отнася до колективното благосъстояние, а другата – до личната отговорност и способността за действие (по какъвто и начин и в каквато и посока да си представят това действие авторите на билборда). По подобен начин се движат и кръстостват – сдвоени или в противоположност – различни равнини на значение и в другите ситуации, когато се натъкнахме на тях.

Фиг. 1 „ОТ ТЕБ ЗАВИСИ! Енергийната независимост на България Можем заЕдно ПОМИСЛИ СИ!“ Билборд гр. Раднево, Март 2026 г.

Зависимости – между частното и общественото

Трудно е да отделим някои от формите за зависимост, както тя се появява в разказите за живота във въгледобивния район, от механизмите на политическата и

икономическата зависимост, които считаме за „естествени“ в по-малките населени места с голяма концентрация на икономическа и политическа власт и неизбежен резултат от процесите през последните десетилетия (Kapusheva et al., 2022). Ако успеем обаче да се дистанцираме от този пласт, можем да открием как зависимостта се прехвърля от личното към общественото и обратно. Тук е важно да направим уточнение, че особено при примерите за зависимост, част от историите, които чухме, са така наречените според Палмбергър и Гьоч, както и други изследователи на ролята на наратива в антропологичните изследвания, „полирани разкази“ – житейски истории, политически разкази, клюки, вицове, народни приказки, легенди и митове (Götsch, Palmberger, 2022: 1), които респондентите са „репетирали“ и преди.

Колективната зависимост от ТЕЦ-овете освен, че се изразява в това, че те са основният работодател, се вижда и в инфраструктурата на населените места. От Стара Загора до Гълъбово зелени площи, детски площадки или пенсионерски клубове са облагородени с финансиране от частните централи. Както показват снимките по-долу в с. Обручище обновяването на кметството и детската площадка са израз на корпоративната социална отговорност на Контур Глобал Марица Изток 3.

Зависимостта като отговорност и управленски ангажимент можем да откроим още в думите на кмета на селото, г-н Габровски: „Селото годините назад имало е около 550 ученика… ученика в училището, което още съществува, благодарение на Община Гълъбово и американския ТЕЦ ЕйЕС [AES], които всяка година спонсорират училището за гориво, храна. Учениците, всичките ученици са 32-ма и всички се хранят безплатно. Та, ТЕЦа… но основно Община Гълъбово е *поела ангажимента*, г-н Тонев, *училището да съществува, докогато той бъде кмет, също и аз*. С него *поехме ангажимента*, едно от важните неща, че училището е запазено и детската градина“ (курсив мой). Тук очевидно позицията на респондента е от решаващо значение за това как този ангажимент е изобразен в разказа, т.е. не като политическа и икономическа зависимост, а като отговорност, от която зависи бъдещето на региона чрез образованието и обезпечаването на младежта. Зависимостта се явява отговорност към добруването на населението и (мандатни) усилия Обручище да се поддържа живо.

Фиг. 2 Детската площадка и кметството в с. Обручище, реновирани с финансовата подкрепа на Контур Глобал Марица Изток 3, март 2026 г.

Зависимостта – дали морално оцветена като добра или лоша, което е обвързано с ролята и гледната точка на разказвачите – е по-вероятно да се движи между частното и общественото. Такъв е случаят със Стефан Николов, който от години заедно с Грийнпийс се бори срещу замърсяването на Гълъбово от ТЕЦ „Брикел“. В лично качество той е заклеймен от своите опоненти като „екорекетьор“, зависим от зелената мафия. Тази зависимост „пречи“ на Гълъбово да се развива и да бъде икономически независимо. Неговият протест и публични действия, обричат града и района на зависимост от европейските политики. От друга страна, неговите аргументи защо ТЕЦ „Брикел“ без да носи отговорност, се базират на политическата обвързаност и зависимост на кмета, която предава надолу по веригата към работници и техните семейства, потребители и местни бизнеси.

Независимости – темпорални аспекти

Докато зависимостта лавира между частното и общественото, интересен момент е, че примери, илюстриращи независимостта, криволичат във времето. Тук ще откроя два примера. Тази темпоралност на независимостта се дължи, от една страна, на силния спомен за социалистическото минало и мините като физическото наследство на този период. Нишка за независимостта се появи в разказа на пенсионирана семейна двойка и двамата работили в ТЕЦ-а. С плам разказват историята за поставянето на бюст на Димо Дичев, виден деец на БКП от региона, и именуването на ТЕЦ на негово име: „… паметника с триста зора склониха го, направиха го и ето ТЕЦ Димо Дичев се казва вече, ТЕЦ Марица Изток 3, ТЕЦ Димо Дичев. Дойде 1989 година и една сутрин отивам на работа и както е библиотеката отсреща, така един голям двор има. Паметника свален. Той беше пред централата и обърнат главата на паметника, ей така надолу и викам, то ни жив, ни умрял да си. Умрелият не е искал паметник, наследникът не е искал паметник. Направиха му паметник и… развалина, че после един Димо Божков той почина, работеше там. Говорих с него и той направи организация, организира паметника, отиде в

Обручище.“ И старата и „новата“ статуя на Дичев, днес се намират на площада пред читалището в Обручище между паметниците в памет на участниците в Старозагорското въстание и на войниците, загинали в Балканската война. Така събрани, статуите и на фона на разказа на респондентите, показват как минното дело и усилията за развиване на въглищната енергетика в региона се възприемат като продължение на усилията за установяване и укрепване на независимостта на държавата.

Фиг. 3 Статуи на Димо Дичев с. Обручище: от ляво старата статуя, от дясно новата, която е преместена от днешния ТЕЦ „Контур Глобал Марица 3“, март 2026 г.

Да се върнем към наши дни с друг пример, който разкрива темпоралната динамика на независимостта, който условно наричам отвоюваната независимост на с. Бели бряг. Както отбелязва Манчева, на база първото теренно изследване по проекта, село Трояново и село Бели бряг, макар и не напълно обезлюдени, са в процес на демографска и инфраструктурна промяна, „разтегната в повече от десетилетия и загнездена в съзнанието и спомените на местни хора“ (Манчева, 2025:56). Причината затова е, че въгледобивните планове започват да навлизат в землищата на и около селата, което налага продажба на земята и къщите на ММИ. След като жителите напуснат, къщите поетапно се разрушават и земята се заравнява и подготвя за разширяването на рудника (пак там). Манчева прави паралел с т. нар. „призрачни“ или „изчезващи села“. За наша голяма изненада, при посещението в Бели бряг кметската наместничка сподели, че рудникът е сменил своя курс и няма да се разраства в посока Бели бряг и някои от жителите мислят за завръщане. Въпреки че селото продължава да е зависимо от работата и развитието на рудниците и ТЕЦ-овете, както и целия регион, тази внезапна и неочаквана промяна създава усещане за надежда за развитие, че селото има бъдеще, а оттук и усещане за независимост насред мрачните прогнози за региона.

Повечето разкази и образи, на които се натъкнахме, обаче от гледна точка на субективната оценка на респондентите, размиват контурите в опозицията зависимост-независимост. Един пример, който илюстрира това по любопитен начин, е оценката, че Раднево се развива по-добре и има перспективи за по-стабилно и сигурно бъдеще, защото там се намира централата на Мини Марица-изток. Този разказ за „независимо“ Раднево в контекста на обусловен от икономически и индустриални промени регион, показва, че отношението и разбирането на зависимост-независимост е условно и също е обект на несигурност, т.е. може да се изменя.

Преплитания и трансформации

Нека обвържем тези фрагменти на зависимост и независимост с трите аналитични концепции, посочени по-горе: как си взаимодействат с процеса на декарбонизация, мечтата за справедлив преход и начините, по които трансформиращата се енерговласт определя живота в един въглищен район в преход.

Да започнем от енерговластта, капсулирана досега във въглищата, която изглежда като да бъде първа по ред за трансформация през логиката на устойчивостта и зеления капитализъм. Натискът за енергиен преход, който се състои най-напред в затварянето на централите в заложените срокове, и начините, по които той разбунва въображението в посока зависимост/независимост, сякаш правят още по-трудно откъсването от въглищните начала на енергетиката в региона. Липсата на яснота, както и гаранции за икономическа сигурност (например, както са описани от Цонева, 2025) успешно заключват представата за сигурност във въглищната индустрия. В допълнение, в новата, все още недефинирана и неясна, енерговласт, вероятно на възобновяемите енергийни източници, липсва разговорът за възпроизводителността на енергийната индустрия.

Тези слоеве на зависимост също показват, че декарбонизацията със своята екзистенциалност, освен без въглищата, ще остави региона без *въглищари*, не заради очаквана промяна на професионалните поприща, а заради липсата на друга алтернатива. Интересен момент, е че дори активистите срещу замърсяването не си представят региона без *работещите* въглищни централи. В контекста на въпроса за това как да се декарбонизира не индустрията, а възприятията и социалния свят на цели поколения, чиито живот е обусловен от работата на и в централите, се оформя следния въпрос за по-нататъшен критически анализ. Ако въглищната енергетика е имала градообразуващи функции, то какви социални функции ще има декарбонизацията и могат ли те да бъдат *градоспасителни* например?

Изглежда, че във визията за справедлив преход се преплитат спомени за миналото благоденствие и сигурност. Прави впечатление, че поне в разказите, които чухме, липсва

рефлексия за климатичните и екологични аспекти на зависимостта и независимостта, напр. свързани със специфични заболявания или здравни проблеми (изключение правят активистките позиции). Въпреки множеството декларации за климатична справедливост (към околната среда и другите видове), която да върви ръка за ръка с икономическата справедливост (към хората), комбинацията от двете отсъства в опитите за въобразяване на справедливия преход. С оглед на процесите в региона, това не е изненадващо, но е сигнал, че Зеленият преход все повече и в практиката, и в съзнанието на хората, се отдалечава от темите за климатичните промени.

Заключение

Този текст успява само да щрихира някои проявления на зависимост и независимост от разказите на хора, живеещи, работещи и работили в Маришкия басейн. Със сигурност има още много, които в срещите с респондентите остават неизговорени, както и от житейския опит на всички останали, до които не достигнахме. Струва ми се, че този подход за обследване и анализ на комплексностите и трансформациите конкретно в Маришкия басейн, но и за един български въглищен регион със своите особености на фона на мащабен опит за откъсване от фосилната енергия, дава нови посоки за осмисляне на въглищната реалност в преход. Този подход едновременно инкорпорира доминиращи наративи от публичното пространство, но и ги разчупва, като дава допълнителен контекст и нюанси, които заземяват проблема и разгръщащите се социални, икономически и политически напрежения. Едно по-продължително последващо проучване би могло да обхване още перспективи, да се занимае критично с повтарящите се елементи и противоречия и по този начин да допълни още малко картината за настъпващия Зелен преход в Старозагорско.

Литература

Asparuhov, V., Pendzhekova-Hristeva, R. (2026). Memoria Carbonara (Archival Memory as a Philosophical resource: The Mini Maritsa Iztok Case). *Filosofiya-Philosophy*, *35*(1). https://doi.org/10.53656/phil2026-01-06.

Boyer, D. (2019). *Energopolitics: Wind and power in the Anthropocene*. https://doi.org/10.1215/9781478004394.

European Commission. (2019). Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: The European Green Deal. Communication no. COM/2019/640. Brussels: EuropeanCommission. Accessed at: https://www.consilium.europa.eu/media/47573/st_15051_2019_init_en.pdf.

Dalsgaard, S., Lautrup, A., Schyberg, K. A., Lippert, I. (2025). *The cultural complexity of carbon: Green*

Transformations in Contemporary Society. Taylor & Francis.

Götsch, B., & Palmberger, M. (2022). The Nexus of Anthropology and Narrative: Ethnographic Encounters with Storytelling Practices. *Narrative Culture*, *9*(1), 1–22. https://doi.org/10.1353/ncu.2022.0000.

Howe, C. (2019). *Ecologics: Wind and Power in the Anthropocene*. https://doi.org/10.1215/9781478004400.

Mitchell, T. (2023). *Carbon democracy: Political Power in the Age of Oil*. Verso Books.

Paterson, M., Stripple, J. (2012). Virtuous carbon. *Environmental Politics*, *21*(4), 563–582. https://doi.org/10.1080/09644016.2012.688354.

Kapusheva, E., Karagyozova, M., & Dodov, S. (2022, December 9). The Way of the Green Transition will not be Questioned – The Case of Vetrino - Transnational Social Strike Platform. *Transnational Social Strike Platform*. https://www.transnational-strike.info/2022/12/08/the-way-of-the-green-transition-will-not-be-questioned-the-case-of-vetrino/.

Pettifor, A. (2019). *The case for the Green New deal*. Verso Books.

Scoones, I., Newell, P., & Leach, M. (2015). The Politics Of Green Transformations. In *The Politics of Green Transformations* (pp. 1–24). https://doi.org/10.4324/9781315747378-1.

Evropeyski parlament. (2026, April). Fond za spravedliv prehod | Informatsionni fishove za Evropeyskia sayuz | Evropeyski parlament. [Европейски парламент. (2026, April). *Фонд за справедлив преход | Информационни фишове за Европейския съюз | Европейски парламент*]. https://www.europarl.europa.eu/factsheets/bg/sheet/214/%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4-%D0%B7%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%B8%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B4.

Kolektiv. (2021). Deklaratsia za klimatichna spravedlivost. [Колектив. (2021). *Декларация за климатична справедливост*]. https://www.zazemiata.org/wp-content/uploads/2021/12/Deklaraciya-za-klimatichna-spravedlivost.pdf.

Mancheva, S. (2025). Antropologicheski podhod kam transformatsiite v Marishkia vaglishten region v Bulgaria. Καιρός, 7, 51–69. [Манчева, С. (2025). Антропологически подход към трансформациите в Маришкия въглищен регион в България. *Καιρός*, *7*, 51–69. https://doi.org/10.69085/kairos20257051].

Tsoneva, Zh. (2024). PREHODAT: PREZAREZHDANE? Kakvo oznachava Evropeyskata zelena sdelka za minyorskite obshtnosti? KOI – Kolektiv za obshtestveni interventsii. [Цонева, Ж. (2024). *ПРЕХОДЪТ: ПРЕЗАРЕЖДАНЕ? Какво означава Европейската зелена сделка за миньорските общности?* КОИ – Колектив за обществени интервенции].

Tsoneva, Zh. (2025). “Togava horata kopaeli svetlina” Balgarskata energetika mezhdu fosilnia sotsializam, Zelenia prehod i heliosotsializma. KOI – Kolektiv za obshtestveni interventsii. [Цонева, Ж. (2025). *“Тогава хората копаели светлина” Българската енергетика между фосилния социализъм, Зеления преход и хелиосоциализма*. КОИ – Колектив за обществени интервенции].

Martina Mineva, Assoc. Prof. PhD
Practicological dimensions of persistence, renewal, legitimation: contradictions of the present ("Maritsa-Iztok")
martina_mineva@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268146

Мартина Минева[1]

ПРАКТИКОЛОГИЧЕСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА УСТОЙЧИВОСТ, ОБНОВЯВАНЕ, ЛЕГИТИМАЦИЯ: ПРОТИВОРЕЧИЯ НА НАСТОЯЩЕТО („МАРИЦА-ИЗТОК")[2]

Keywords: Maritsa-Iztok, protection against induction, legitimation, biographical trajectories.
Abstract: The text proposes a continuation of a practicological reading of transformation processes in the "Maritsa-Iztok" region in early 2026, focusing on an empirical verification of the hypothesis of the "move potential" of language games and practices. The analysis, which takes (Mineva, 2025) as its background, unfolds through a specific synthetic approach inspired by Sacks ("protection against induction"), Lyotard (agonistics of discourse), and Wittgenstein (the concept of language games), but leading to an interpretation that extends beyond their conceptual frameworks and focuses on the field of practical logic. It traces the clash between the legitimized carbon routine – viewed as a series of categorical explanations immune to induction – and emerging inductive practices of renewal. The empirical cases that fall within this theoretical framework are as follows: the conflict surrounding the plans for the construction of an incinerator in Galabovo, analyzed as a clash of legitimation regimes between administrative logic and civic activism; the transformation of community centers (*chitalishta*) into robotics hubs, viewed as a shift in the rules of the language game and the deparalyzing of the biographical horizon; and the strategic speech and ritual moves in the village of Beli briag, through which the community legitimizes its existence as a category despite the physical erasure of the settlement by the coal mine. The examined cases show how the future of the region can be understood as taking shape through a transition from passive belonging and self-marginalization to becoming an active subject.

Увод

В настоящия текст ще предложа продължение на един практикологически прочит на трансформационни процеси в региона на „Марица-изток", като надградя аналитична линия, очертана в мои предходни изследвания на устойчивостта на всекидневни категоризации (Mineva, 2025)[3]. Докато в по-ранните етапи на работата ми по проекта „Бъдеще в капана на въглеродното минало" акцентът попадаше върху практики и изрази, „имунизирани срещу

[1] Катедра „Философия", Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", ул. „Цар Асен" 24, 4000 Пловдив.
[2] Текстът е разработен в рамките на научноизследователски проект на тема „Бъдеще в капана на въглеродното минало", финансиран от Европейския съюз – Next Generation EU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.
[3] Част от последните публикации по темата за региона „Марица-изток" по проект „Бъдеще в капана на въглеродното минало" (ПУ) са: Asparuhov, Pendzhekova-Hristeva, 2026 – за философското преосмисляне на индустриалната архивна памет; Stavru, 2026 – за етическите измерения на климатичните „капани"; Минева, 2025 – за устойчивостта на всекидневните категоризации срещу обновяване чрез индукция; Asparuhov, Pendzhekova-Hristeva, 2025 – с анализи на архивите на Държавна сигурност; Кисикова, 2025 – относно трансформациите на жизнените траектории; Манчева, 2025 – за антропологията на жизнения свят и Гавраилов, 2025 – за мобилизацията на социалния капитал.

индукция“ [4], свързани със статуквото [5] и блокиране на проектирането на алтернативни биографични траектории, новите емпирични данни от 2026 г. ни изправят пред противоречия, даващи шанс за по-отчетлива емпирична проверка на хипотезата за „ходовия потенциал“ на езиковите игри и практики. Зад това, че статуквото се самовъзпроизвежда и самолегитимира най-често като единствена възможна реалност, в предходните етапи на изследването бе идентифициран феноменът на тази (по аналогия със Сакс) „имунизираност срещу индукция“. Последното е проблем, концептуализиран в теорията за анализ на разговори на Харви Сакс и се отнася до начина, по който в практиките определени социални категории остават безразлични към изключенията и контрапримерите (Sacks, 1995: 180; Минева, 2025). Във всекидневието на въглищния регион това се проявява аналогично – чрез езикови конструкции, които фиксират „въглеродната съдба“ като неизменна. Изрази от типа „Винаги го е имало“ (по отношение на замърсяването) или „Никой не може да ни помогне“ не са просто изрази на мнение, а функционират като т. нар. от Сакс „антимодифициращи модификатори“ (Sacks, 1995). Тези речеви ходове блокират възможността за обновяване, тъй като стабилизират съществуващите категориални граници[6] срещу опити за промяна. Тази „практическа парализа“ се поддържа от всекидневни квантификации чрез „всички“, „никой“, „винаги“ и „никога“, които невинаги са експлицитно заявени. Те установяват граници на мислимото, при които бъдещето се проектира единствено като механично продължение на въглеродното минало. Практикологическите измерения обаче включват не само какво се *казва*, но и какво се *прави* – индуктивните практики тук се проявяват и като телесни диспозиции, технологични мобилизации и социални актове, които функционират „депарализиращо“, обновяващо, откриващо нови биографични траектории.

Ето защо, още в началото пояснявам, че анализът се разгръща през специфичен синтетичен подход, вдъхновен от Харви Сакс (имунизираност срещу индукция), Жан-Франсоа Лиотар (агонистика на речта) и Лудвиг Витгенщайн (концепцията за езикови игри), но отвеждащ към интерпретация, отиваща отвъд техните концепции, наред с *Философски изследвания* (Wittgenstein, 1988). Той е фокусиран върху полето на практическата логика и проблемите за устойчивостта, легитимацията и особено за обновяването на категоризиращите практики. С това се дава шанс за отговор на въпроса как категориите не просто описват, а фиксират, легитимират

[4] В настоящия текст отново следвам българския превод на Коев на израза на Сакс „protected against induction“ като „имунизирани срещу индукция“, отнасящ се до категориалните обяснения (Коев, 2017: 155; срв. Sacks, 1995: 180).

[5] Удържането на статуквото често се дължи на легитимирането на една вечност, която е само „привидно времеустойчива“ в рамките на практическата логика (Деянов, 2013: 540).

[6] Тук в духа на анализите на Лиотар можем да направим уточнението, че границите на социалните практики не са окончателно установени, а са временен резултат и залог за стратегиите на речевата дейност (Лиотар, 1996: 61).

отново и отново или делегитимират изживяването на непроменимостта, обобщена чрез понятието за „практическа парализа“. Лиотаровото внимание към агонистиката се пренася от полето на метаразказите и научното знание към всекидневната „въглеродна рутина“, където езиковите игри са игри на легитимация на самите биографични траектории на индивида. Централно място в анализа заема сблъсъкът между два типа социални практики. От една страна, легитимираната „въглеродна рутина“, мислена като поредица от имунизирани срещу индукция категориални обяснения. От друга – зараждащият се ходов потенциал на нови езикови игри и индуктивни практики на обновяване. „Въглеродната рутина“ в региона дълго време функционира като споменатата „практическа парализа“ – състояние на практиките, при което статуквото се възприема като неизбежна съдба. В практиките често се наблюдават действия (речеви и други), които функционират аналогично на Саксовите „антимодифициращи модификатори“ (Sacks, 1995: 45), легитимиращи социалния застой и пасивността. През 2026 г. обаче при теренното изследване се откроиха добри примери за модели на това как тези имунизирани граници започват да се пропукват под натиска на нови легитимационни стратегии, които не се диктуват от административната логика „отгоре“, а изникват през индивидуалните биографични траектории и агонистиката на практиките и речта, където границата на играта е не окончателно установена, а представлява „временен резултат и залог“ (Лиотар, 1996: 61). Така се открояват т. нар. „депарализиращи възможности“ (Минева, 2025), които възникват там, където индивидите отказват да бъдат пасивни обекти на индустриалната инерция и започват да действат като активни играчи в езикови игри и практики на обновяване. Пробивът в „имунизираността срещу индукция“ възниква там, където практиките успяват да въведат индуктивно проверими контрапримери, придобиващи социална легитимност чрез споделени действия, които нарушават стабилизираните категориални обяснения. Ето защо анализът се фокусира върху три емпирични случая[7]: конфликтът в Гълъбово, трансформацията на читалищата и случаят Бели бряг.

Основната теза в този текст е, че чрез предложения анализ се открояват практикологически модели на действие в условия на кризи, алтернативни на статуквото и отнасящи се до начини на очертаване на бъдещето на „Марица-изток“, които се конституират

[7] Всички цитирани примери от всекидневни практики произхождат от анонимизирани полуструктурирани интервюта, съхранявани в оригинал в архива на проект „Бъдеще в капана на въглеродното минало“ (ПУ „Паисий Хилендарски“, 2024–2026). В тях са потърсени гледните точки на различни групи граждани: на живущи в региона, на икономически ангажирани с работата на въглищния басейн, както и на представители на неговия управленски сектор.

основно чрез прехода от пасивна принадлежност към активна субектност, реализирана в конкретни биографични стратегии. Показва се как бъдещето престава да бъде свързвано с предначертана „въглеродна съдба“ и може да се възприема като динамично, индикатор за което са тъкмо ходовете на легитимиране на обновяващи се категоризации и социално гъвкави практики.

§ I. Емпиричните случаи в светлината на теоретичния подход – отблизо

1. Конфликтът около плановете за изграждане на инсинератор в Гълъбово

Първият случай, откроил се в проведените интервюта през 2026 г., е конфликтът около плановете за изграждането на инсинератор за отпадъци в Гълъбово. Това е ярък пример за агонистиката на речта, при която границите на една социална практика престават да бъдат „очевидни“ в борбата между два противоположни, несъвместими и дори противоречиви режима на легитимация. От една страна, се разгръща административният режим на легитимация, който функционира като затворена система от категориални обяснения, устойчиви по отношение на възможна промяна. От интервютата стана видно, че официалният наратив се стреми да утвърди проекта като „чисто производство“ и „модерна технология“, опирайки се на институционалната логика, според която „всичко е в норма“. В този контекст позоваването на данните на РИОСВ функционира като стратегия за представяне на „антимодифициращи модификатори“ по Харви Сакс – те не просто съобщават факти, а активно неутрализират всяко изключение или критичен сигнал от страна на гражданите. Чрез подобни речеви ходове статуквото се легитимира като една втвърдена „рутина“, при която алтернативите са блокирани чрез имплицитни квантификации, че институционалният контрол е „винаги“ достатъчен и „никой“ друг източник на данни не е обоснован.

От друга страна, се появява гражданският активизъм, който действа като „практикологически модификатор“, пробиващ имунната защита на административната система. Тук се наблюдава активиране на „ходовия потенциал“ на практиките и езиковите игри, при който субектът престава да бъде пасивен обект на индустриалната инерция и преминава към вече споменатата активна субектност. Имат се предвид такива граждани в региона, които не просто изразяват мнение, а предприемат индуктивни практики на обновяване. Примери за това, освен организирани действия във връзка с плановете за изграждането на инсинератор, са видими и от теренното изследване по проекта от есента на 2024 г.: а) инсталирането на собствени измервателни станции за въздуха – практически ход, който вдъхновява оспорването на монопола на официалните „очевидности“ чрез въвеждане на нови, независими данни; б) емпирична проверка (чрез магнити) за регистриране наличието на тежки метали в праха

функционира като индуктивен пробив, който дестабилизира категориалното обяснение на администрацията за „чист въздух“; в) воденето на съдебни дела за оспорване статута на земите е стратегически ход в езиковата игра на легитимация, чрез който общността изисква признание на своя биографичен хоризонт извън рамките на въглеродната зависимост (срв. Минева, 2025: 16–17).

Този конфликт демонстрира как бъдещето в региона се конституира през сблъсъка между пасивната принадлежност към легитимирания застой и волята за промяна, проявена през „депарализиращите възможности“ на речта и действието. Сблъсъкът около инсинератора вече не е просто екологичен спор, а борба за това кой има правото да дефинира границите на социалната реалност и как се легитимира знанието в условия на социална уязвимост. Промяната през 2024-2026 г. се изразява именно в това – в отказа на жителите да приемат „въглеродната рутина“ като „имунизирана“ съдба и превръщането им в активни играчи, чиито практически ходове разклащат втвърдените очевидности на статуквото.

2. Смяна на правилата на езиковата игра: читалищата като дигитални лаборатории

В контекста на доминиращата в региона „въглеродна рутина“, местните библиотеки и читалища дълго време функционират като пасивни пазители на категориите на миналото. Те са интегрирани в една система от „имунизирани срещу индукция“ обяснения, при които читалището се възприема единствено като архив на традицията и носталгичен пристан на една застинала индустриална идентичност. Новите емпирични данни от началото на 2026 г. обаче очертават модели на трансформации, които следва да се анализират като смяна на самите правила на езиковите игри, на практиките. В тези пространства наблюдаваме активиране на „ходовия потенциал“ на речта и действието, при което читалището престава да бъде място на пасивна принадлежност и самомаргинализация и се превръща в център за индуктивни практики на обновяване. В тази нова рамка читалищата се превръщат в сцена за агонистика на речта и практиките, където чрез технологични инициативи – от роботиката до дигиталните клубове – се делегитимира инерцията на „въглеродната съдба“ и се легитимират възможности за нов, депарализиран биографичен избор. От една страна, това е видимо в Общинската библиотека в гр. Раднево и читалищата в Гълъбово, където въвеждането на занимания с роботи *Bee-Bot*, *LEGO* конструктори и роботи *Finch* представлява стратегически ход в практиките на легитимация на нови възможности. Докато редица поколения са идентифицирали своя просперитет и биографичен хоризонт с тежката минна механика (като „въглеродна съдба“, имунизирана срещу алтернативи), част от новото поколение започва да усвоява практики, базирани на алгоритмичното мислене и програмирането. Тези „малки ходове“ действат като индуктивни

пробиви, които правят стария модел на зависимост не „очевиден“, а подлежащ на преразглеждане. От друга страна, подобна технологична мобилизация, действаща като „практикологически модификатор“ за пробив в имунизираността на статуквото, идентифицираме и във въвеждането на дигиталните клубове (като този в читалище „Просвета 1911“ в гр. Гълъбово), чрез което се дава възможност за отключване на активната субектност на местния жител. Тук залогът в езиковата игра е самото бъдеще на децата в региона – те престават да бъдат пасивни обекти на индустриалната инерция и се превръщат в играчи, чиито умения са легитимни в един глобален, технологичен контекст, извън рамките на „въглеродната сянка“. Трансформацията на тези пространства показва как миналото, вместо да блокира бъдещето като „антимодифициращ модификатор“, започва да се преосмисля като субстрат за нови биографични траектории. Легитимацията на нови практики в региона вече не се диктува от инерцията на въгледобива, а се явява през индивидуални стратегии за образование и нови технологии. Ето защо дотук като междинен извод може да се каже, че случаят с читалищата и библиотеките през 2026 г. доказва, че аспекти от „практическата парализа“ в региона могат да бъдат преодолени чрез промяна в практическите стратегии на социалния живот. Чрез занимания с програмиране и STEM обучението пред част от жителите на региона „Марица-изток“ започват да се откриват нови биографични възможности, превръщайки рисковете от индустриалния залез в творческа възможност за технологично обновяване.

3. Легитимиране на категорията „общност“: случаят „Бели бряг“

Третият ключов практикологически фокус на изследването през 2026 г. е ситуацията в изчезващото село Бели бряг – пространство, разположено в парадоксалната междина между бившия дом и разрастващия се рудник. В това селище жителите се оказват в парадоксална икономическа ситуация: те плащат наем на мините за домовете, които преди това са притежавали (вече изкупени от предприятията), докато наблюдават как някога плодородните им земи запустяват. Тази ситуация не само изостря усещането за несправедливост и несигурност, но е свързана и със състояние на „практическа парализа“, при което физическото заличаване на селото се представя от институциите чрез „антимодифициращи модификатори“ като икономическа неизбежност, блокираща биографичния хоризонт на общността. Този случай илюстрира сблъсъка между една имунизирана срещу индукция категориална рамка, наложена от индустриалната логика, и зараждащия се ходов потенциал на местната общност, която се бори за своята легитимност. От гледна точка на административната рутина, „общността на Бели бряг“ е категория, подлежаща на окончателно заличаване, а жителите са третирани като пасивен обект на индустриалната инерция.

През 2026 г. обаче наблюдаваме как тези „имунизирани“ граници биват дестабилизирани чрез стратегически речеви и ритуални ходове, които активират агонистиката по Лиотар. Организирането на мащабен „Празник на селото“ не е просто акт на носталгия, а индуктивна практика на обновяване, която цели да реконструира общността извън материалната база на сградите и запустяването. Чрез това споделено събитие жителите правят „ход“ в играта на легитимация, при който се утвърждава, че дори когато селото бива физически заличавано, то продължава да съществува като социално легитимна категория. Централен пункт в тази борба за легитимност е защитата на гробищния парк и паметниците на загиналите. Тук паметта престава да бъде пасивно вглеждане назад и се превръща в импулс за проявление на активна субектност. Тези действия функционират като „практикологически модификатори“, които пробиват имунизираността на административния наратив. Общността отказва да приеме категорията „изчезнали“ и чрез своите практически ходове изисква признание на своята история като ценност, стояща извън икономическата логика на възгледобива. В резултат на тези процеси бъдещето на хората от Бели бряг престава да бъде предначертана „въглеродна съдба“. Промяната се описва като преход от концептуализираните по-горе „пасивна принадлежност и самомаргинализация“ към „активна субектност“ на биографичните стратегии. Случаят показа как привидна неизбежност на границите на една социална практика, в действителност не е окончателно установена, а подлежи на изменение, което не е институционално обусловено, а е имащо своите корени в практиките на самите жители.

§ II. Новата субектност и легитимацията на бъдеще

Наблюдаваме дистанциране от модела на имунизираните срещу индукция категориални обяснения, при които работата в енергийния сектор се приема за „естествена“, неизбежна биографична траектория. Интервютата с жители на региона показват, че част от младото поколение вече не се идентифицира с минното дело като легитимирана „вечност“, блокираща алтернативите чрез квантификации като „винаги“ и „никога“. Вместо това младите хора избират компетенции в области като китайски език, икономика и нови технологии, което представлява отказ от пасивното идентифициране с „въглеродната сянка“ и от превръщането ѝ в предначертана съдба. Този пробив е свързан с активиране на ходовия потенциал на практиките и езиковите игри. В резултат на тези процеси бъдещето на „Марица-изток“ престава да се възприема като статукво, имунизирано срещу промяна и дадено по наследство. Вместо това то се мисли като преходно – конституирано в агонистиката на речта и практическите ходове на хората. Тези депарализиращи възможности активират потенциала за биографични трансформации, извеждайки субекта от полето на въглеродната зависимост към нови режими

на знание и технологии. Новите данни от 2026 г. показват още, че миналото в региона престава да функционира единствено като „блокираща спирачка“ на въглеродната „рутина“ и започва да се преосмисля като двупосочен практически ресурс за обновяване. Този ресурс се проявява в две основни форми, които, макар привидно противоречиви, имат обща логика. Първо, миналото функционира като технологичен субстрат, при който застиналите индустриални категории (библиотеки, читалища) биват физически и смислово „превъоръжени“ с нов инструментариум на практиките – роботика, програмиране и STEM обучение. Второ, в случаи като село Бели бряг, миналото се мобилизира като символен ресурс за легитимация. Тук защитата на паметта, гробищния парк и паметниците пробива имунизираността на административния наратив. По този начин миналото – било то като физическо пространство за нови технологии или като ритуално поле за защита на идентичността – се превръща в активен субстрат, върху който субектите градят своя нов ходов потенциал в практиките и легитимира правото си на ново бъдеще. От такава перспектива виждаме не просто образователна иновация, а стратегически „практикологически модификатори“, които подменят досегашната устойчивост на категоризациите в практиките. По този начин като контрапункт на старата очевидност за индустриална устойчивост виждаме практиките, в които се проявява активна субектност, депарализираща биографични хоризонти и отваряща пространство за нови режими на знание и действие.

Обобщение и заключение

Въпреки че „въглеродната рутина“ продължава да мобилизира антимодифициращи модификатори (от типа „винаги е било така“, „никога няма да се промени“), анализираните случаи доказват, че ходовият потенциал на практиките и езиковите игри е способен да разгради и устойчиви инерционни структури. Чрез конкретни актове на субектност жителите еманципират своите биографични траектории от „въглеродната сянка“. Посредством анализираните емпирични данни, изследването показва добрия потенциал на практикологическия подход като иновативна рамка за дългосрочен мониторинг на региона, която надхвърля традиционните икономически показатели. Нейната стойност би могла да се прояви и в бъдещи изследвания чрез допълнителни анализи от практикологическа гледна точка и да се разгърне в *четири основни направления*:

1) Изследването може да се фокусира върху момента, в който една нова практика (например ВЕИ кооперативи или водородни технологии) престава да бъде „изключение“ и започва да функционира като имунизирана срещу инерцията „очевидност“. Това би позволило

да се идентифицират характеристики на автентичните точки на промяна, които легитимират нови форми на устойчивост.

2) Подходът може да служи като инструмент за ранно предупреждение при поява на нови форми на социален застой. Чрез анализ на езиковите игри и новите „блокиращи“ изрази (например „това тук никога няма да стане“), изследователите могат да идентифицират зони на бъдеща социална уязвимост, където биографичните пътища отново биха се оказали блокирани.

3) Важно е да се проследи дали въведените в читалищата нови практически занимания (роботика, програмиране) водят до трайна промяна в биографичните стратегии или средата успява да „ре-имунизира“ тези субекти обратно в пасивност.

4) Мониторингът може да отчита как регионалната памет се мобилизира – дали като „технологичен субстрат“ за иновации или като „символен ресурс“ за защита на идентичността (както в Бели бряг). Важно е да се анализират от такава перспектива факторите, които действат като спирачка или като легитимираща основа за възможна нова, технологично гъвкава идентичност на региона.

Анализът показа, че устойчивостта на „въглеродната рутина“ в региона на „Марица-изток“ се поддържа не само от икономически структури, а и от практики и езикови ходове, които „имунизират“ социалната реалност срещу промяна. Емпиричните данни от 2026 г. демонстрират процеси на пробиви в тази имунизираност – чрез гражданския активизъм, чрез трансформацията на локални институции и чрез действията на общността. В този контекст се откроява преходът от пасивна принадлежност към активна субектност като ключова практика на обновяване. Това показва, че бъдещето в региона може да се конституира не само като предзададена „въглеродна съдба“, а като резултат от конкретни практики, чрез които субектите предефинират границите на възможното. Така практикологическият подход се утвърждава като една от адекватните аналитични рамки, способни да уловят не само устойчивостта, но и ранните форми на обновяване и легитимация на биографични траектории.

Литература

Asparuhov, V., Pendzhekova-Hristeva, R. (2025). Po sledite na pametta: „Mini Maritsa-Iztok“ v arhivite na darzhavna sigurnost. *Καιρός*, 7, 92–106 [Аспарухов, В., Пенджекова-Христева, Р. (2025). По следите на паметта: „Мини Марица-изток“ в архивите на държавна сигурност. *Καιρός*, 7, 92–106]. https://doi.org/10.69085/kairos20257092.

Asparuhov, V., Pendzhekova-Hristeva, R. (2026). Memoria carbonara (Archival memory as a philosophical resource: The Mini Maritsa Iztok case). *Filosofiya – Philosophy*, *35*(1), 60–71. https://doi.org/10.53656/phil2026-01-06.

Deyanov, D. (2013). Singularna tochka i vremeneustoychiva vechnost. V: sast. Deyanov, D., Sabeva, S. i dr. 2013. *Chuzhdenetsat i vsekidnevieto*. Sbornik, posveten na 60-godishninata na Kolyo Koev. Sofia: Izdatelstvo na NBU, 539–548. [Деянов, Д. (2013). Сингуларна точка и временеустойчива вечност. В: съст. Деянов, Д., Събева, С. и др. 2013. *Чужденецът и всекидневието*. Сборник, посветен на 60-годишнината на Кольо Коев. София: Издателство на НБУ, 539–548.].

Gavrailov, G. (2025). V tarsene na energiyni grazhdani ili kak proteche edno terenno izsledvane v „Maritsa-Iztok“. *Καιρός*, 7, 70–81 [Гавраилов, Г. (2025). В търсене на енергийни граждани или как протече едно теренно изследване в „Марица-изток“. *Καιρός*, 7, 70–81]. https://doi.org/10.69085/kairos20257070.

Kisikova, M. (2025). Zhizneni i obshtestveni transformatsii v konteksta na zelenia prehod. *Καιρός*, 7, 24–50 [Кисикова, М. (2025). Жизнени и обществени трансформации в контекста на зеления преход. *Καιρός*, 7, 24–50]. https://doi.org/10.69085/kairos20257024.

Koev, K. (2017). *Etnometodologiya i logika na vsekidnevnoto razbirane*. Sofia: NBU. [Коев, К. (2017). *Етнометодология и логика на всекидневното разбиране*. София: НБУ].

Lyotard, J.-Fr. (1996). *Postmodernata situatsiya*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Лиотар, Ж.-Ф. (1996). *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство].

Mancheva, S. (2025). Antropologicheski podhod kam transformatsiite v Marishkia vaglishten region v Bulgaria. *Καιρός*, 7, 51–69 [Манчева, С. (2025). Антропологически подход към трансформациите в Маришкия въглищен регион в България. *Καιρός*, 7, 51–69]. https://doi.org/10.69085/kairos20257051.

Mineva, M. (2025). Ustoiychivost na vsekidnevnite kategorizatsii sreshtu obnovyavane chrez induktsiya. *Καιρός*, 7, 6–23. [Минева, М. (2025). Устойчивост на всекидневните категоризации срещу обновяване чрез индукция. *Καιρός*, 7, 6–23]. https://doi.uni-plovdiv.bg/handle/store/824.

Sacks, H. (1995). *Lectures on Conversation*. Oxford: Blackwell.

Stavru, S. (2026). Climate traps: What good are virtues when there are no “working” solutions? *Filosofiya – Philosophy*, *35*(1), 47–59. https://doi.org/10.53656/phil2026-01-05.

Wittgenstein, L. (1988). Filosofski izsledvaniya. V: Wittgenstein, L. *Izbrani sachineniya*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Витгенщайн, Л. (1988). Философски изследвания. В: Витгенщайн, Л. (1988). *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство].

Valentin Asparuhov, Assoc. Prof. PhD
Rusalena Pendzhekova-Hristeva, Assoc. Prof. PhD
Tracing the memory (part two)
v_asparuhov@uni-plovdiv.bg
rusalena@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268156

Валентин Аспарухов
Русалена Пенджекова-Христева[1]

ПО СЛЕДИТЕ НА ПАМЕТТА (ВТОРА ЧАСТ)[2]

Keywords: memory, archives, total archives theory, language use, disinformation
Abstract: Drawing on the philosophical discourse on memory, time, and heritage, the present study explores how archives illuminate the structures and dynamics of individual and collective representations of social interactions, cultural conflicts, and identity transformations. Building on this theoretical perspective, the analysis shifts its focus to the empirical case of *Mini Maritsa Iztok*. The study's hypotheses are grounded in archival data and a selection of illustrative examples with indicative value. The research is structured around two main focal points: 1) the characteristics of the archival heritage of *Mini Maritsa Iztok* and its significance as a primary source base for reconstructing institutional, economic, and social processes; and 2) the possibilities for a philosophical interpretation of institutional memory, with particular emphasis on its contemporary manifestations and meanings as reflected in language.

През 1952 г. с решение на Министерския съвет започва промишленото усвояване на въглищния басейн „Марица-изток“. С годините предприятието претърпява редица организационни и структурни промени, но запазва основния си въгледобивен и, по-общо казано, енергиен профил. Дейността на комплекса води до значителна трансформация на ландшафта – почти 240 квадратни километра от територията на страната, включително едни от най-плодородните райони в Тракийската низина, са превърнати в индустриална зона. Днес това до голяма степен обезлюдено и обезличено място се асоциира не само с въгледобивно и енергийно производство, но и с натрупвани стопански, демографски и екологични проблеми, спечелили му статута още през 80-те години на най-големия източник на замърсяване със серен диоксид в Югоизточна Европа. Споменатите проблематични дадености, както и противоречивите стратегии за индустриалната модернизация, намират отражение в академичните изследвания, посветени на развитието на електроенергийния отрасъл в България. Този изследователски интерес има

[1] Преподаватели в катедри „Философия“ и „История и археология“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”.
[2] Това изследване е финансирано от Европейския съюз - NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект ДУЕКОС BG-RRP-2.004-0001-C01.

дългогодишна традиция, като на първо място следва да се отбележи значителният принос на няколко поколения български инженери[3]. Техните „летописи“ не само документират труда на строителите на националната енергийна система, но и проследяват технологичните и организационните трансформации, през които тя преминава. По-нататък тя попада във фокуса на изследователите на стопанската история на България, доколкото се явява не само евристичен „use case“, но в качеството ѝ на структуроопределящ сектор се доказва и като подходящ „ключ“ за разкриване на социално-икономическите „турбуленции“, през които преминава страната при модернизирането си[4]. Проблемите на националната енергийна система са интересни и за социолози, възприели авангардния интердисциплинарен подход към социални изследвания на науката и технологиите и адаптирали някои от достиженията на европейската мрежа „Tensions of Europe“ в областта на историята, философията и социологията на технологиите. Чрез техния аналитичен подход към социотехническата природа на енергетиката са изучавани както класическите енергийни технологии (ВЕЦ, ТЕЦ, АЕЦ), така и новите ВЕИ[5]. По тази изследователска траектория са проучени историческото ситуиране на българската енергетика в европейски контекст и транснационалните циркулации на хора, технологии и стандарти, но и „системните грешки“ при функционирането на сектора в периода на прехода към демокрация и пазарна икономика, а също и „обременяването“ му с корупционен потенциал[6].

Особено мащабно и контрастно е отражението, което противоречивото минало на въглищния комплекс отлага в архивите. Архивното наследство за „Мини Марица-изток“ представлява сложен корпус от източници, създавани и съхранявани в различни архивохранилища и в разнообразни по характер учрежденски фондове в продължение на десетилетия. Неговата съдба е предопределена от трансформацията на архивите и архивните политики през различните периоди. Изграждането на комплекса „Мини Марица-изток“ съвпада и с началото на създаването на централизирания архивен модел с присъщите му специфики с Указ № 515 на Президиума на Народното събрание за Държавен архивен фонд на Народна република България от 10 октомври 1951 г. Възприетият тогава принцип на централизация и комплектуване на архивите спрямо техния профил води до наличието на архивни фондове и

[3] Вж. Георгиев, Ат., Спиров, М., Цонев, М., 1998; а също Цонев, Т. Ив. 1938, „Историческо развитие на електрификацията на България. Сегашно състояние и възможности за изграждането ѝ с оглед на силовите източници и стопанското положение на страната“. Конкурсна работа, 86 машинописни страници, откупена от МОСПБ, 1938. Копие от нея се съхранява в ЦДА, ф. 1393, оп. 1, а.е. 485.

[4] Вж. Аврамов, 2001: 150; Аврамов, 2007: 620–621; 734–735; 837–838.

[5] Вж. Tchalakov, Mitev, Hristov, 2014; а също Tchalakov, Hristov, 2019.

[6] Вж. Чалъков, Христов, Митев, 2011: 358.

документи за „Мини Марица-изток“ в различни архиви, а именно: Централния държавен архив на Народна република България (ЦДА на НРБ), Централния партиен архив (ЦПА) и Централния държавен технически архив (ЦДТА), всички понастоящем част от масива на Централния държавен архив (ЦДА), както и в Окръжния държавен архив (ОДА) – Стара Загора и Окръжния партиен архив (ОПА) – Стара Загора – сега и двата част от масива на Държавен архив (ДА) – Стара Загора. Също така архивни свидетелства се съхраняват и в архивите на БНТ (Българската национална телевизия), БНР (Българското национално радио) и БТА (Българската телеграфна агенция).

На етапа на първоначалното емпирично проучване най-много архивни фондове по темата очаквано са идентифицирани в ДА-Стара Загора. В случая става дума за 13 архивни фонда, на следните фондообразуватели: Стопански минно-енергиен комбинат (СМЕК) „Марица-изток“ – Раднево (1962-1992)[7]; Еднолично акционерно дружество „Мини Марица Изток“ – Раднево (1993-)[8]; Рудник „Трояново-1“[9]; Рудник „Трояново-север“[10]; Рудник „Трояново-3“[11]; Електронно-изчислителен център при Държавни мини „Марица изток“ – Раднево[12]; Държавни мини „Марица-изток“ – брикетна фабрика – Гълъбово (1962 – 2002)[13]; Държавен инвеститорски контрол при държавно минно предприятие „Марица-изток“ – Раднево[14]; Стопанско обединение (СО) „Марица изток“ – предприятие „Инертни материали и геоложки проучвания“ – Раднево[15]; Централна ремонтна база при стопански минно-енергиен комплекс (СМЕК) „Марица изток“ – Раднево[16]; Стопански минно-енергиен комбинат (СМЕК) „Марица изток“ – предприятие „Обособено производство“ – Раднево[17]; Акционерно дружество „Минна компания Марица-Изток“ АД – Раднево (2000–2008)[18]; Първична партийна организация (ППО) при Държавни мини, Генерална дирекция на Комплекс „Марица Изток“, Управление – Раднево[19].

Архивните материали от посочените фондове съдържат предимно общоразпоредителна и справочно-информационна административна документация, включваща: постановления, заповеди, правилници за устройството и дейността, разпореждания,

[7] ДА-Стара Загора, ф. 1112, 6 описа с 482 бр. а.е. за периода 1962–1992 г.
[8] Пак там, ф. 1747, 1 опис с 32 бр. а.е. за периода 1993–1999 г.
[9] Пак там, ф. 1125, 5 описа с 166 а.е. за периода 1959–2000 г.
[10] Пак там, ф. 1434, 4 описа с 136 а.е. за периода 1960–1996 г.
[11] Пак там, ф. 1094, 3 описа с 113 а.е. за периода 1964–1998 г.
[12] Пак там, ф. 1087, 3 описа с 73 а.е. за периода 1968–1999 г.
[13] Пак там, ф. 971, 5 описа с 194 а.е. за периода 1961–2002 г.
[14] Пак там, ф. 1105, 5 описа с 252 а.е. за периода 1960–2009 г.
[15] Пак там, ф. 1398, 2 описа с 43 а.е. за периода 1971–2000 г.
[16] Пак там, ф. 1418, 3 описа с 149 а.е. за периода 1964–2000 г.
[17] Пак там, ф. 1333, 3 описа с 62 а.е. за периода 1964–2000 г.
[18] Пак там, ф. 1795, 1 опис с 23 а.е. за периода 2000–2008 г.
[19] Пак там, ф. 903Б, 18 описа с 69 а.е. за периода 1962–1990 г.

протоколи и съпътстващите ги материали, планове, отчети, доклади, информации, техническа документация, щатни разписания, баланси, книги за регистриране на актовете за трудови злополуки и др. Въпросните документи обхващат широк времеви диапазон и отразяват разнообразни аспекти от управленската, производствената и организационната дейност на институциите, свързани с въгледобивната и енергийна промишленост. Тази тематична и структурна пъстрота на архивния масив обаче откроява и редица особености, свързани с процеса на комплектуване и съхранение на документите. Видовият състав на документите в архивните фондове показва сложните преустройства и съответно проблемите при комплектуването и използването на посочените архивни материали. Прави впечатление, че през годините обемът на комплектуваните документи за постоянно запазване намалява, което до голяма степен се дължи и на 20-годишния срок по Закона за националния архивен фонд (ЗНАФ), през който период фондообразувателите предават исторически ценните си документи за съхранение в съответния държавен архив.

Независимо от тези институционални и нормативни ограничения, наличният архивен корпус съхранява ценна емпирична база за изследване на стратегически важни процеси. Запазените архивни свидетелства представляват важен информационен ресурс, който до този момент е използван фрагментарно в рамките на научноизследователски проекти. Потенциалът им обаче далеч надхвърля досегашната употреба. Те могат да бъдат анализирани както за реконструкция на институционалната история на „Мини Марица-изток“, така и като базисен изворов корпус при изследване на процесите на индустриализация, трансформации в енергийния сектор, трудови и социални отношения, техническо развитие и планиране в периода на късния социализъм и постсоциалистическия преход в България. Освен това, архивният масив предоставя възможности за интердисциплинарни анализи, включващи подходи от икономическата история, историята на технологиите, политическата икономия и социалната антропология. Така архивната документация от фондовете може да служи като основа за изграждане на задълбочени емпирични изследвания, които осветляват ролята на „Мини Марица-изток“ не само като промишлено-енергиен комплекс, но и като ключов фактор в регионалното развитие, трудовата мобилност и формирането на професионални и локални идентичности.

Въпреки потенциала за изграждане на цялостна реконструкция чрез институционалните документи, наличието на значителни празноти в определени категории източници поставя сериозни методологически предизвикателства. За съжаление, в ДА-Стара Загора липсват лични архивни фондове на лица, свързани професионално с „Мини Марица-изток“. Това отсъствие е логично, като се има предвид, че липсва целенасочена архивна

политика, която да обхваща документирането на личните истории на работещите в миньорските и енергийните комплекси, както и на маргинализираните групи, които не са били активно включени в официалния исторически наратив. Липсата на системно архивиране на информацията за тези социални групи и на паралелно документиране на събития и процеси, свързани с тях, води до образуването на значителни празноти в съществуващите архивни ресурси.

В този контекст приложението на теорията за тоталните архиви открива възможности за преодоляване на подобни дефицити чрез разширяване на границите на архивния фонд и включване на по-широк спектър от източници, включително лични свидетелства и материали, създадени чрез методите на устната история [20]. Именно взаимодействието между този специфичен архивен подход и устната история позволява да се компенсират липсите в институционалната документация, като се интегрират гласовете на работещите, на маргинализираните групи и на участниците в ежедневните социални процеси[21]. Това предполага активна роля на архивистите в инициативното и целенасочено документиране както паралелно, така и постфактум на обществения живот, както и разработване на адекватни методи за обработка, съхранение и достъп до такъв тип източници.

Поставен в контекста на устойчивия преход, този разширен модел на архивиране може да бъде допълнен чрез концепцията за т.нар. „зелени архиви“, която обвързва архивната практика с екологичните и ресурсните измерения на съвременните трансформации[22]. В този смисъл архивите не само документират последиците от „въглеродната рутина“ и съпътстващата я „практическа парализа“ (за тях ще стане дума по-долу), но и се превръщат в инструмент за тяхното преосмисляне, като интегрират екологична перспектива както в съдържанието на архивните фондове, така и в собствените си институционални практики. Така те функционират едновременно като пространства на памет, като посредници в социалния диалог и като участници в по-широката логика на зеления преход, в която устойчивостта се превръща в основен принцип на управление и интерпретация на миналото.

Значими документални свидетелства, отнасящи се до дейността и институционалния контекст на въгледобивната и енергийна промишленост в България, се съхраняват и в ЦДА в

[20] Вж. Пенджекова-Христева, 2016: 78–86.

[21] Следващият етап от изследването ни ще включва събирането на данни и прилагане на методите на устната история, с цел запълване на празноти, породени от отсъствието на лични архивни фондове. Интервютата и разказите на бивши работници, техните семейства и представители на местната общност имат потенциала да допринесат съществено за изграждането на по-пълна и многопластова картина на социалните и икономическите трансформации в региона, обхващаща както индустриалните процеси, така и тяхното човешко измерение.

[22] Вж. Пенджекова-Христева, 2025: 7–17.

архивните фондове на редица ключови държавни, партийни, проектантски и научноизследователски институции. Сред тях се открояват фондовете на: Министерски съвет[23]; Народно събрание[24]; Министерство на енергетиката и горивата[25]; Управление „Въглища“[26]; Комитет за партиен и държавен контрол (КПДК)[27]; Проектантски институт за енергийно строителство „Енергопроект“[28]; Управление „Енергийно“[29]; Научноизследователски проектопроучвателен институт за енергийно строителство (НИППИЕС) „Енергопроект“[30]; Министерство на земеделието[31]; Български младежки земеделски съюз[32]; Централен комитет на Българската комунистическа партия[33]; Централен съвет на професионалните съюзи в България[34]; Дирекция „Научни изследвания“ при Комплексен научноизследователски и проектантски институт по благоустройство и комунално стопанство[35]. Документацията в тези фондове е разнообразна по своя характер и включва постановления, разпореждания, официални информации, протоколи от заседания, докладни записки, сигнални документи, служебна кореспонденция, научноизследователски разработки и други материали с нормативен, аналитичен и експертен характер. Част от тези документи дублират или допълват съдържанието на материалите, запазени в архивните фондове на ДА-Стара Загора, което свидетелства за институционалното преплитане и мултидисциплинарния характер на управлението и проектирането в сферата на енергетиката и ресурсната икономика.

С оглед изложеното дотук изглежда несъмнено, че изследването на архивните материали около комплекса „Мини Марица-изток“ и институционалната рамка на българската енергийна промишленост изисква прилагането на интердисциплинарен подход, който съчетава методи от архивистиката, историята на институциите, социалната и икономическата история, социологията и философията. Използването на такъв многопластов подход предполага прилагането на няколко взаимнодопълващи се аналитични стратегии, ориентирани към различни типове документи и равнища на институционална динамика. На първо място, анализът

[23] ЦДА, ф. 36, оп. 19, а.е. 89; оп. 22, а.е. 45; оп. 27, а.е. 17; оп. 29, а.е. 84; оп. 35, а.е. 8; оп. 38, а.е. 7; оп. 39, а.е. 22, и 58; оп. 41, а.е. 56; оп. 50, а.е. 61; оп. 73, а.е. 23.
[24] Пак там, ф. 117, оп. 33, а.е. 35.
[25] Пак там, ф. 521, оп. 9, а.е. 31, 33–34, 40.
[26] Пак там, ф. 185, оп. 2, а.е. 68; оп. 3, а.е. 96.
[27] Пак там, ф. 375, оп. 14, а.е. 65; оп. 18, а.е. 59, оп. 19, а.е. 40–41.
[28] Пак там, ф. 312, оп.2, а.е. 48.
[29] Пак там, ф. 313, оп. 10, а.е. 43.
[30] Пак там, ф. 6А, оп. 2, а.е. 6, 17, 20, 36, 65; оп. 21Н, а.е. 36.
[31] Пак там, ф. 89, оп. 68, а.е. 28.
[32] Пак там, ф. 289, оп. 7, а.е. 26.
[33] Пак там, ф. 1Б, оп. 20, а.е. 50; оп. 87, а.е. 107.
[34] Пак там, ф. 55, оп. 17, а.е. 6.
[35] Пак там, ф. 79А, оп. 1Н, а.е. 25.

следва да отчита контекстуалния характер на административната документация. Документите като заповеди, разпореждания, отчети и протоколи трябва да се интерпретират не само като носители на информация, но и като израз на специфични управленски практики, нормативни режими и идеологически модели. Това изисква внимателно реконструиране на контекста на тяхното създаване – политически, икономически, технологичен и културен. На второ място, необходимо е да се прилага извороведски анализ, който да класифицира документите по техния произход, функция, степен на достоверност и ниво на репрезентативност. Особено внимание трябва да се отдели на дублираните документи в ЦДА и в ДА-Стара Загора, които могат да предложат различни версии или допълващи се перспективи към едно и също събитие или процес.

От методологична гледна точка особено продуктивно е използването на анализа на институционалната мрежа – проследяване на връзките между отделни ведомства, проектантски и контролни органи чрез служебната кореспонденция, преписки, решения на колективни органи и пр. Това позволява да се очертае реалното функциониране на държавната администрация и индустриалната координация в условията на централизирано планиране. Не на последно място, количественият анализ на серийната документация (напр. планове, отчети, трудови злополуки, щатни разписания и др.) дава възможност за проследяване на динамични процеси в развитието на предприятието, в структурата на заетостта, производствения капацитет и социалните практики. Той може да бъде съчетан с качествено съдържателно изследване на докладни записки, сигнални бележки и научни експертизи, в които се отразяват вътрешни конфликти, управленски дефицити или идеологически акценти.

Особено внимание заслужава критичното четене на източниците, което да отчита възможните тенденциозности, пропуски или идеологически интерпретации, характерни за документацията от периода на държавен социализъм. Чрез комбинирано използване на архивни свидетелства от различни фондообразуватели може да се постигне по-балансирана и многопластова картина на историческата реалност. Предвид обема, разнообразието и значението на наличните архивни свидетелства в ЦДА и ДА-Стара Загора, следва да се подчертае, че те формират изключително богата и релевантна изворова база за бъдещи научни изследвания. Задълбоченият преглед, систематизация и интерпретация на тези документи ще позволи реконструкция на административните, политико-икономическите и технологичните процеси, свързани с развитието на комплекса „Мини Марица-изток“. Това ще предостави нови перспективи за изследванията, касаещи трансформациите в българския енергиен и индустриален сектор през втората половина на XX век.

Понеже вече бяха пространно обсъдени (вж. Аспарухов, Пенджекова-Христева, 2025: 92–93), накрая само ще спомена за архивните документи на Държавна сигурност (ДС), свързани с комплекса „Мини Марица-изток“ през 60-те и 70-те години на XX век. Като анализирахме материали от литерни дела, ние отчасти осветлихме влиянието на агентурно-оперативната и контраразузнавателната дейност върху организационно-управленските и технико-инженерните решения и предизвикателства в стратегическия енергиен сектор. Поставихме на фокус конкретни примери, които илюстрират механизмите на наблюдение, контрол и институционална намеса на ДС. Тук следва да кажем, че не бива да се подминава и подценява едно обстоятелство, което характеризира режима на държавен социализъм. А именно, че органите на Държавна сигурност паралелно документират и архивират – чрез секретни и негласни средства – не само институционалната история, но и социалната динамика, включително дейността на маргинални групи и процесите в цялото общество. Всичко това, разбира се, е удостоверимо от наличните свидетелства в Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА)[36]. Основните видове документи, съхранявани в споменатите литерни дела, включват постановления за откриване на делата, разпореждания, рапорти, справки, информации, агентурни сведения, планове, отчети, бюлетини, кореспонденция и др. Налице е значителен документален масив, който дава възможност за проследяване на развитието на енергийния сектор по времето на комунистическия режим, през призмата на наблюденията и анализите на Държавна сигурност (ДС). Безспорно енергетиката е имала стратегическо политическо значение, като устойчивото функциониране на енергийната система е основа за икономическата стабилност на страната и за осигуряването на жизнените потребности на населението. Тези документи представляват ценен източник на ретроспективна информация, особено когато се сравняват с материалите от другите архивни фондове, споменати по-горе, тъй като представят друг пласт от информация. Целесъобразно е да бъдат представени конкретни примери от литерните дела, които илюстрират механизмите на наблюдение, контрол и институционална намеса на ДС в енергийния сектор, включително дейността на ключови подразделения и структури, свързани с комплекса „Мини Марица-изток“. Тези документи не просто фиксират събития – те са свидетелства за логиката на властта и за начина, по който тя „архивира“ реалността. Именно това прави от архивите на ДС философски ресурс – не като носители на „истината“, а като прозорец към историческото формиране на

[36] Някои документи са публикувани в сборника „Държавна сигурност и българската енергетика (1944-1991)”, София, 2016.

определени структури на чувствителност, норми и идентичности. Този архивен ресурс позволява философско размишление върху теми като труд, идентичност, власт, наблюдение и трансформация на обществото. Подобен аналитичен ракурс позволява да се премине към по-конкретни тематични пластове в рамките на същия документален корпус.

Такъв подтематичен пласт е свързан с отношенията между човека и техниката, ясно откроим в делото „Въглища“. Документите съдържат справки и анализи за аварии, технически пропуски и реакциите към тях. Така например, в справка от 3 януари 1969 г., за свлачище в рудник „Трояново-2“ и предходни такива случаи в другите рудници, се посочва:

„[…] Мнението на специалистите е, че характерът на свлачището на „Трояново-2“ е безпрецедентен в световната практика по открита експлоатация […] досега не се получиха данни за извършване на вражески акт и небрежно изпълнение на служебни задължения, а има много неизяснени обстоятелства по проучването, проектирането и експлоатацията на рудника, които не са от нашата компетентност […]“[37].

Тук се откроява начинът, по който службите концептуализират риска, отговорността и човешката грешка в рамките на мащабни техносистеми. Катастрофи и инциденти се интерпретират не само през технически, но и през идеологически критерии, което разкрива напрежението между „техническа рационалност“ и „политическа надеждност“. В същата логика следва да се разглеждат и установените случаи на спекулативни практики при изпълнението на държавните планове. През 1973 г. е разкрито умишлено завишаване на производствените квоти в рудник „Трояново-2“. Целта е била да се създаде впечатление, че рудникът се намира в лошо техническо състояние и че поставените планови задачи са обективно неизпълними. Наред с това се документират и случаи на умишлено смесване на изкопаните въглища с пепел, негодна за гориво – практика, която компрометира качеството на добива. Съществуват подозрения, че тези действия са не само толерирани, но и насърчавани от лица на ръководни длъжности, които се облагодетелстват от формалното изпълнение на плана чрез получаване на премии. Тези факти поставят въпроса за отговорността на контролните органи и за системните деформации, които позволяват прикриването на неуспехи зад фасадата на „планово изпълнение“. Така анализът на архивите на ДС постепенно прераства от описание на отделни случаи към разбиране на по-дълбоки системни процеси.

Именно този преход има значение и за нашата собствена изследователска перспектива. Първоначално работата ни с документите започна сякаш с очакването, че от тях следва да бъдат търсени и приоритетно извличани данни с негативна историческа конотация (разломи, засечки,

[37] АКРДОПБГДСРСБНА – М, VI-Л-628, л. 116.

кризисни ситуации и др. под.), защото допускахме, че те указват към по-запомнящи се и значими обстоятелства, че *разкриват* повече. Грешките, неблагополучията и въобще негативното сякаш бяха ключ към разбиране на слабостите на една система, която претендира за тотален контрол. Днес обаче сме склонни да оценим тези първоначални очаквания като отчасти подвеждащи.

Това наблюдение ни отвежда към необходимостта да се анализират не само архивни документи, но и формираните в практиката на различни изследователски полета езикови структури, чрез които системата се възпроизвежда. Оттук, вторият акцент на настоящия текст се отнася до възможностите през езика за интерпретация на паметта, която удържа онези индустриални остатъци от държавния социализъм, поставящи в своето оцеляване днес и екологични въпроси. По-конкретно, търси се фокус върху нейните проявления и значения, уловени в разнородни езикови употреби. Как езикът днес пази въглищното минало? С оглед конкретната даденост на случая „Марица-изток“ и доколкото днес въпросните употреби са неотделими от темите за „климатични промени“ и „зелени трансформации“, следва да заявим, че те удълбочават и без това значимите политико-икономически, социални и културни разломи. Подобни езикови употреби нямат терапевтична функция, напротив – те оголват, втвърдяват и в крайна сметка рушат социалната тъкан и в плана на приватното подхранват емоционално напрежение.

Официалният политически и институционален дискурс, чрез който споменатите по-горе теми се обсъждат, е напълно непригоден да убеди днес гражданите на България в релевантността на провежданите политики. Доминантната терминология, облечена в потенциалите на научния и експертен език, не притежава убеждаваща сила. Понятия като „въглероден отпечатък“, „климатична неутралност“, „декарбонизация“ и много други вероятно са напълно пригодни за това да бъдат легитимирани трансформации на ниво регламенти и законодателство. Те вероятно служат добре и за това да се трасират инвестиционни траектории, да се формират адекватни икономически (а също и климатични) модели и прогнози, чрез които обективно да се измерват състоянията на икономиката (а също и на околната среда, в това число и на рисковете от екстремни явления). Споменатите понятия обаче се провалят напълно в случаите, когато политиката и икономиката интервенират обществени нагласи и нахлуват в териториите на личното. Нека дадем два примера. Първият е свързан с конкретна инициатива на ЕС, от която се очаква да превърне намеренията за декарбонизация на съюза в реални действия – т. нар. *Европейския зелен пакт*. Ако следваме внимателните обяснения на Димитър Събев по темата (вж. Събев, 2026: 54–55), ще си дадем сметка, че повечето европейски граждани разпознават зад подобна инициатива *par excellence* екологична политика. Макар и с недвусмислена „зелена“ съставка, тази политика – твърди Събев – „е много по-комплексна и

включва икономически, външнотърговски и геополитически съображения“. Сложното често обърква. Дори педантични анализатори, а какво остава за обикновени потребители на новини, често са склонни да критикуват еко-политиките на съюза като „фриволни“ и да остават слепи за далеч по-невидимите „икономически и геополитически“ залози. Залогът е в това, че „зелените политики на ЕС могат да се обяснят с три главни целеви области на въздействие: постигане на допълнителен икономически растеж, издигане на немитнически външнотърговски бариери и запазване на съотношението между център и периферия между регионите в ЕС“ (Събев, 2026: 55–56). Така в публичния разговор нахлуват „разходи за климата“ и „климатични цели“, постижими на цената на огромни инвестиции, без да се разбира, че става дума за преди всичко „търсещи доходност инвестиции“, т.е. за „здрав стопански разум“. Става дума за „овладяване на социалното напрежение с финансиране на социални мерки“. Гражданите не разбират последното. В индивидуалните радари „зеленото“ е агресор, срещу когото е дължим отпор – отпор, захранен първо с наративи от типа на „борба срещу деиндустриализацията“ (влиятелни напоследък и у нас), а впоследствие вероятно и с политически и стопански безумия (действия).

Вторият пример, който донякъде разширява и променя съдържанията на понятията, се отнася до злоупотребите с тях в дискурса на медийната сензация и дезинформация. Ако въпросният медийно-сензационен език има някакви цели и специфика, то те вероятно биха се изразявали освен с кратковременно привличане на публичното внимание и с радикална поляризация на общественото мнение. Една типична технология на противопоставянето е свързана с опозицията екологични политики – икономически растеж. Полемиките около цените на енергията и храните (това, че зелената енергия ни приближава към стопански колапс) или пък призивите за неотложни действия по въздаване на „климатична справедливост“ и отговорност към бъдещето на децата ни (това, че не сме в състояние да управляваме „климатичната криза“ и чрез „екоцид“ се приближаваме към климатичен апокалипсис) са примери за споменатата поляризация. Макар те да мобилизират граждански активизъм и донякъде да притискат икономическите сили и техните политически застъпници, с полемики или пък с призиви чрез самобанализиращи се чрез употребата си клишета промяната е малко вероятна. Същото може да се каже и за употребата на онзи език, който откровено рекламира и така преувеличава екологичната „тежест“ на стоки и процеси, свързани с производството им. Нито се променят бизнес практиките, нито се постига конкурентно предимство, нито изискванията за устойчивост стават стандарт при употребата на изрази като „въглеродно неутрален“, „биосъобразен“, „екологично чист“ и пр. Напротив, свръхупотребата на последните произвежда скептични ефекти. Обществеността се държи в латентен дезинформационен сомнамбулизъм. Генерират се съмнения в изследователски данни, които подриват и без това крехкия научен консенсус по

темата. Има ли как да променим тази картина и като минимум поне да достигнем до правилното разбиране на споменатите езикови употреби? Има ли гаранция, че ако си добре образован например, имаш шанс да не попаднеш в мрежите на дезинформацията? Днес разполагаме с достатъчно убедителни данни, че аналитичните способности, критичното мислене и по-общо казано образоваността, не може да прегради експанзията на манипулираща информация и откровена пропаганда[38].

Освен тях, имаме и достатъчно надеждна методология, чрез която можем да идентифицираме отложилите се в езика „навици“, укрепващи структурните стопански отломки на държавния социализъм. Привикнали да се самовъзпроизвеждат и самоутвърждават като единствени и незаменими – как?; преди всичко чрез езика, който конструират и говорят – те, на първо място, се ограждат с „имунен“ пласт „срещу индукция“ (срещу индуктивни разширения). Като възприема стратегията от Саксовите анализи на разговори (Sacks, 1995: 180), Мартина Минева убедително демонстрира това, че в езиковите практики могат да се открият определени социално заквасени конструкти, които са напълно „безразлични към изключенията и контрапримерите“ (Минева, 2025: 7–8; Минева, 2026: 148). Те моделират всекидневието на хората от въглищния регион сякаш е предопределено и неизменно. Фиксират го като „въглеродната съдба“. „Антимодифициращи модификатори“ и „всекидневни квантификации“, като правило блокират потенциалите за промяна. Както настоява колегата Минева, макар и незаявени експлицитно, те установяват граници на мислимото, при които бъдещето се проектира единствено като механично продължение на въглеродното минало (Минева, 2025: 21).

Тъкмо тук обаче идва ред на едно допълнително не-аналитично прецизиране, свързано с езиковите форми, чрез които подобни процеси се описват и символно натоварват. Нека спекулираме чрез две езикови уточнения.

Първото, по-разточителното, отнасяме към звучни структури от типа на „енергийният гръбнак на социалистическата икономика“ или „енергийното сърце на републиката“. Около такива ударни клишета по правило обраства систематичен градеж от думи, превръщайки ги в лозунги, издигнати чрез педантична пропагандна работа както над езика, така и над паметта. Функцията им е двояка. Не бихме искали да ги оценяваме във връзка с „там и тогава“, но днес те сякаш се използват, за да се казва нещо напълно различно от онова, което се иносказва. Казва се: „копайте, изгаряйте, правете ток, пазете създаденото, не променяйте“; иносказва се: „само

[38] Вж. текста на Марина Юнг от DW, в който се казва, че „Германският институт "Макс Планк" е провел изследване по темата, в рамките на което са били анализирани данните от 31 експеримента, осъществени в САЩ между 2006 и 2023 година с 11 500 участници. Най-неочакваният извод – казва Юнг – направен от учените, е следният: че хората с по-високо образование са точно толкова податливи на фалшиви новини, колкото и останалите“.

така е възможен грабежът: на ресурси – природни и обществени – на чиста природа, на здраве и достоен живот… на бъдеще“. От друга страна, как бихме могли да оценим ситуацията около повсеместната днес употреба на „справедлив“ и „справедливост“? Какво е онова, което изрично уточняваме с прилагателното? Най-често справедлив се нарича преходът, който или е свързан с, или е под условието на: „фискална политика“; „пакети“, „планове“ и „механизми“; „съображения за устойчивост“ и „ефективно разпределение на ресурсите“; „зелената модернизация и дигитализация“; „фондове“, „схеми“ и „национални планове“; на какво ли още не. А къде е човекът? Има ли място за гражданина и неговия *οίκος* отвъд очакванията за приходи, печалби и пазарна целесъобразност? Не следва ли думата да влече след себе си товара на обещанието, на задължаването, че ще бъдат удържани желанията и разтоварени тревогите на всички по отделно засегнати и на общността им. Още у Платоновия Тразимах, чиято теза[39] е обезсилена от Сократ[40], справедливото е въпрос на партиципация, на причастност, която обвързва отделния човек, управника или тирана с абстрактната идея. Напротив, използването на прилагателното и всичките му производни днес (кой знае дали някъде не се среща и като глагол?) по-скоро насочва към употребата на „дума-куршум“, дума, с която освен промяната, „убиваме съдържанието на всички останали думи“. За думите-куршуми Георги Марков (Вж. Марков, 1990: 508) иронично говори в есето „Безкрайният парад“, като взема повод от неконтролируемия потоп от думи, производни на името Георги Димитров („димитровска правда, димитровска партия, димитровска вярност, димитровски героизъм, димитровски устрем, димитровска мъдрост, димитровска политика, димитровска грижа, димитровско отношение, димитровска младеж, димитровска армия, димитровски успехи, димитровско съзнание, димитровски дълг, димитровско прозрение“).

Второто е кратко. Вече сме го обсъждали (Вж. Asparuhov, Pendzhekova-Hristeva, 2026: 71) като опит за гастрономическо заиграване с темата. Повод е наименованието на прочутата *Pasta alla Carbonara* (паста по въглищарски), получило се заради преизобилното съдържание на черен пипер в нея (все едно е приготвяна в мина за въглища). Както вече казахме, въпросният опит се оглежда в мотивациите и реалните действия на ангажираните с буламача, опакован днес с лъскавите, но повсеместно подозирани като подвеждащи езикови конструкции „нискоемисионна икономика“, „зелена сделка“, „справедлив преход“ и др. под. У нас всички те отдавна значат тъй както и отзвучават след свръхупотреба в езика – значат и отзвучават като отчайващо банални фрази, обилно подправени „на софра“ и указващи за нещо дълбоко фалшиво

[39] Тезата на Тразимах е: „Справедливото е полезното за по-силния“.
[40] Платон, *Държавата* (Платон, 1981: 24–25).

и непонятно. Ще го заявим още веднъж и тук – вместо да отмахнат бремето от всекидневието на хората, мотивации, думи и действия само претоплят обещаните им надежди.

Изследването – нека кажем вместо заключение – показва, че архивното наследство на „Мини Марица-изток“ не е просто източник на историческа информация, а активен посредник в разбирането на дълбоки социални, икономически и културни трансформации. Чрез съчетаването на институционални архиви, устна история и критически анализ на езика се разкрива сложната динамика между памет, идентичност и индустриално развитие, както и механизмите, чрез които се възпроизвеждат устойчиви модели на мислене и действие. Поставен в контекста на съвременните „зелени“ политики и процесите на декарбонизация, този казус откроява напрежението между наследените индустриални структури и новите стратегически визии, които все по-ясно се оформят като част от по-широка индустриална политика на Европейския съюз. Това напрежение не е само икономическо, а и социално и културно, тъй като засяга идентичности, професионални общности и утвърдени представи за развитие.

В този смисъл архивите – включително в своята „зелена“ трансформация – могат да бъдат мислени като ключов посредник в процеса на прехода: не само като средство за неговото документиране, но и като пространство за критическо осмисляне, в което се срещат индивидуалният опит, институционалната памет и стратегическите визии за бъдещето. Това поставя архивната практика в центъра на един по-широк дебат за начина, по който обществата разбират, преживяват и управляват неизбежните трансформации, свързани със зеления преход.

Литература

Asparuhov, V., Pendzhekova-Hristeva, R. (2025). Po sledite na pametta: „Mini Maritsa-Iztok“ v arhivite na darzhavna sigurnost. *Καιρός*, 7, 92–106 [Аспарухов, В., Пенджекова-Христева, Р. (2025). По следите на паметта: „Мини Марица-изток“ в архивите на държавна сигурност. *Καιρός*, 7, 92–106]. https://doi.org/10.69085/kairos20257092.

Asparuhov, V., Pendzhekova-Hristeva, R. (2026). Memoria carbonara (Archival memory as a philosophical resource: The Mini Maritsa Iztok case). *Filosofiya – Philosophy*, *35*(1), 60–71. https://doi.org/10.53656/phil2026-01-06.

Avramov, R. (2001). *Stopanskiyat HH vek na Bulgaria*. Sofia: TsLS. [Аврамов, Р. (2001). *Стопанският XX век на България*. София: ЦЛС].

Avramov, R. (2007). *Komunalniyat kapitalizam. Iz balgarskoto stopansko minalo.* T. 1–3. Sofia: FBNI, TsLS. [Аврамов, Р. (2007). *Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало*. Т. 1–3. София: ФБНИ, ЦЛС].

Dokumentalen sbornik, (2016). *Darzhavna sigurnost i balgarskata energetika (1944–1991)*: razshiren variant, T. 33. [Документален сборник, 2016. *Държавна сигурност и българската енергетика (1944–1991*), разширен вариант, Т. 33].

Georgiev, A., Spirov, M., Tsonev, M. (1998). *Energetikata v Bulgaria. Letopis.* Izdanie na Energoproekt EAD, Sofia. [Георгиев, А., Спиров, М., Цонев, М. (1998). *Енергетиката в България. Летопис*. Издание на Енергопроект ЕАД, София].

Markov, G. (1990). *Zadochni reportazhi za Bulgaria.* Sofia: Profizdat. [Марков, Г. (1990). *Задочни репортажи за България*. София: Профиздат].

Mineva, M. (2025). Ustoiychivost na vsekidnevnite kategorizatsii sreshtu obnovyavane chrez induktsiya. *Καιρός*, 7, 6–23. [Минева, М. (2025). Устойчивост на всекидневните категоризации срещу обновяване чрез индукция. *Καιρός, 7,* 6–23]. https://doi.uni-plovdiv.bg/handle/store/824.

Mineva, M. (2026). Praktikologicheski izmerenia za ustoychivost, obnovyavane, legitimatsia: protivorechia na nastoyashteto. *Καιρός*, 8, 146–155. [Минева, М. (2026). Практикологически измерения за устойчивост, обновяване, легитимация: противоречия на настоящето. *Καιρός*, 8, 146–155].

Pendzhekova-Hristeva, R. (2016). Teoriyata za totalnite arhivi i ustnata istoria. *Arhiven pregled*, 2, 78–86. [Пенджекова-Христева, Р. (2016). Теорията за тоталните архиви и устната история. *Архивен преглед*, 2, 78–86].

Pendzhekova-Hristeva, R. (2025). „Zeleni arhivi“: vazmozhnosti za ekologichna transformatsia na balgarskite darzhavni arhivi. *Arhiven pregled*, 2, 7–17. [Пенджекова-Христева, Р. (2025). „Зелени архиви“: възможности за екологична трансформация на българските държавни архиви. В: *Архивен преглед*, 2, 7–17].

Platon. (1981). Darzhavata. In: *Izbrani dialogi*. T. 3. Sofia: Nauka i izkustvo [Платон. (1981). Държавата. В: *Избрани диалози*. Т. 3. София: Наука и изкуство].

Sabev, D. (2026). Energien prehod chrez industrialna politika. *Καιρός*, 8, 54–64. [Събев, Д. (2026). Енергиен преход чрез индустриална политика. *Καιρός*, 8, 54–64].

Sacks, H. (1995). *Lectures on Conversation*. Oxford: Blackwell.

Tchalakov, I., Hristov, I., Mitev, T. (2011). *Chernite dupki na balgarskata energetika.* Sofia: Iztok-Zapad. [Чалъков, И., Христов, И., Митев, Т. (2011). *Черните дупки на българската енергетика*. София: Изток-Запад].

Tchalakov, I., Mitev, T., Hristov, I. (2014). Bulgarian Power Relations: The Making of a Balkan Power Hub. In: Per Högselius, A. Hommels, A. Kaijser, E. van der Vleuten (eds), *The Making of*

Europe's Critical Infrastructure: Common Connections and Shared Vulnerabilities. London: Palgrave-MacMillan.

Tchalakov, I., Hristov, I. (2019). The Bulgarian nuclear sector in transition: Adopted Russian technology, state sovereignty and accession to the EU. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 32, 107–121. https://doi.org/10.1016/j.eist.2019.03.008.

Yung, M. (2025). I visshistite se podvezhdat ot falshivi novini. *DW*. Available at: https://www.dw.com/bg/i-vissisti-se-podvezdat-ot-falsivi-novini/a-71641046 (accessed: 13.07.2026). [Юнг, М. (2025). И висшистите се подвеждат от фалшиви новини. *DW*. Достъпно на: https://www.dw.com/bg/i-vissisti-se-podvezdat-ot-falsivi-novini/a-71641046 (посетено на 13.07.2026 г.)].

Dessislav Valkanov, Assist. Prof. PhD
Reformation of the image:
religious utopia and aesthetics in 17th century art
dessislav_valkanov@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268172

Десислав Вълканов[1]

РЕФОРМАЦИЯ НА ОБРАЗА:

РЕЛИГИОЗНА УТОПИЯ И ЕСТЕТИКА В ИЗКУСТВОТО НА XVII В.

Keywords: religious faith, collapse of utopias, Reformation, grace, metaphysical constraint, secularization, aesthetics of absence, Dutch art
Abstract: The article is a philosophical reflection on European art of the 16th–17th centuries in the context of a broader, recurring pattern in the development of human utopias. Its object of analysis is the failure of the utopia of faith in the last great movement within Christianity: the protestant Reformation. The great surge of enthusiasm for returning to the Word and moral renewal was followed by disappointment, disintegration, and a loss of spiritual force. The efforts to realize the religious ideal exposed hidden metaphysical constraints. Human weakness transformed the promise of infinite divine grace, accessible through a new type of worship, preaching, and action, into a torrent of words, disputes, and conflicts, without the expected transformation of life. This collapse is reflected in art, which gradually withdrew from the divine into the sphere of the material, individual experience, and everyday life, marked by the absence of the great ideas of faith and spirit.

Историята на религиозния провал, на краха на голямата утопия на вярата, може би е по-депресираща от тази на провала на утопиите от социален тип, с която сме по-запознати. Търсенето на Новия Йерусалим веднага – когато паднеш в честна молитва и обърнеш лицето си към Бога, когато цялата ти общност извършва покаяние, когато правилното учение (твоето) е наложено с желязна ръка – винаги е привличало странни характери и е водило до още по-странни резултати. Някои от тях налудничави, други трогателни или тъжни, и аз не съм съвсем сигурен кое определение приляга на набора от обичайни примери: Флоренция на Савонарола от 1494-1498 г., анабаптисткия Мюнстер от 1534 г. или кръстоносните походи на Луи IX на Франция през тринадесети век.

Можем да прикрепим различни етикети към всяко събитие и всеки нов декор в Италия, Франция, Германия, Холандия и т.н., но общият модел е еднакво депресиращ. Първо, фойерверки от вяра, любов и очакване, приписване на вина за настоящите злини и формулиране на програми за незабавни действия за връщане на Божията благодат на земята. Второ, героична борба за спечелване на възможността да се приложи програмата за морална реформа и

[1] Катедра „Философия и история”, Факултет по обществени науки в Бургаски държавен университет „Проф. Асен Златарски”, жк. Петко Р. Славейков, 8000 Бургас. Хоноруван преподавател в Катедра „Философия" на Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”, ул. „Цар Асен” 24, 4000 Пловдив.

изкореняване на злото, насред нестихващо вълнение от безкрайните възможности на бъдещето. Трето, победа и продължителен период на усилия със смесени резултати и чувства относно истинността на доктрината, когато нейната практическа програма става част от реалния живот. Именно тогава се появява раздразнението и се правят стъпки към реформиране на вече реформираната вяра или направо преминаване към нова: към нови думи на нови проповедници, изречени с познатия тон на абсолютна убеденост. Детайлите варират, но кривата остава същата: пикът се постига в навечерието на реалните действия, краят е рязко потапяне в разединение, кавги и безразличие.

Не е необходимо подобни неуспехи да се разгръщат в голям мащаб. Те могат да се случат и насаме, зад затворени врати, очи и уши, в душата на човек, независимо от убедителния външен вид. Католическата църква в Рим преминава през подобни цикли много пъти. Нейната практика е изградена върху неуспехи и разочарования. И все пак тя се е научила да събира разпадналите се парчета и да намира причини да продължи.

Радикалните протестантски лидери след Мартин Лутер нямат лесен път назад. Те не могат да се оттеглят в рамките на монашески орден или далечна мисия. Работата им е твърде директна и твърде лична, тъй като тяхната религиозна общност обикновено започва самостоятелен живот с тях. Те не могат да спрат да проповядват и да я разпуснат, нито да препоръчат доктрината на някой друг. Това би навредило на много повече хора, отколкото на самите тях. Протестантският пастор може да бъде истински верен на създаденото от него или изобщо да не бъде християнин. Извън пространството на вярата има вакуум или поне огромни участъци от непозната територия, в която никой не смее да отиде сам.

Когато религиозният провал се появява в изкуството, той се усеща като отсъствие и празнота, оставена от това, което вече липсва. В католическото изкуство тя се изразява в маниеризъм, сладникави образи или преувеличена страст. В протестантското, поради рестриктивните нагласи към култовата образност в различните деноминации, нещата са по-сложни. Умът може да потисне образите от стария духовен свят, за да извади успокояващите черти на новия. Например: натюрморт с неясната алегория на кашкавал и кухненска покривка,[2] комбинации от плодове, цветя, раци, риба, или по-сложни съчетания с готварски принадлежности и храни, всички оглушително материални, празни, мъртви. Но тя може да произведе и различно, ново изкуство: носталгично, скрито, нежно. Изображение на малка уличка в Делфт, момиче, което чете писмо до прозорец, галено от златна светлина, или

[2] Флорис Клаес ван Дайк, *Натюрморт с кашкавал*, ок. 1615 г., Държавен музей Амстердам. За анализ на по-ранна религиозна версия на сцените на маса с храна виж Luttikhuizen, 2017: 16–21, и Walker Bynum, 1987. Но според мен Саймън Шама дава по-добрия набор от интерпретативни възможности, нито една от които не е религиозна – виж Schama, 1997: 161–164.

прислужница, която налива мляко с посветеността на религиозен ритуал. Това са полукартините на Йоханес Вермеер: изящни в образите и усещането си за пространство и свят, изпразнен от божественост.[3] Или илюзии.

Всичко това е в контраст със словото, думите, звуците на проповед и молитва. Европейската християнска общност винаги е била опиянена от думите и ѝ е трудно да излезе извън техните предели. Това е общество, обучавано от проповедници. Изключителният фокус върху една единствена книга и един набор от истории за толкова дълго време има странния ефект на всеобщо доверие към истинността на само един възможен сюжет и начин за спасение.

Двойствената природа на Христос означава, че неговата човешка страна и земен живот се разглеждат като слети с нашия. Някога той е бил сред нас и ни е оставил уроци как да живеем истински. Следователно, безкрайното обещание за изкупление е отворено за всички на земята, ако има истински стремеж. Той е оставил думи, Слово, което наистина може да бъде следвано и точно това е, което прави поколения от вярващи толкова объркани. „Казваме молитвите си и въпреки това близките ни умират; покайваме се и страдаме. Животът продължава без да се влияе от нашите желания и молитви, смъртта взима тези, които иска. Защо има толкова много безпомощно лутане сред вярващите хора? Забравете за позива на Христос да ходим по вода, ние едва успяваме да се задържим върху земята, когато ни връхлети скръб и болка“. В тези моменти вярващите отново се осланят на думи, които да могат да се повторят, чуят, прочетат. Не на безкрайната сила, която внушават, а на копнежа, молитвата, въпроса, чукането по затворени врати.

„Защо нашите думи, повтарящи Христовите, нямат сила?“ Отговорът винаги е бил един и същ: „защото ви липсва чистота и вяра“. Човешкият носител е твърде слаб, за да задържи могъщите енергии на благодатта, Църквата е твърде покварена и вместо да помага на вярващите, им пречи да се спасят. Така от много рано фиксацията върху даденото слово на Писанието се превръща във фиксация върху хората, които трябва да го живеят истински и да го предават на всички останали.

Християнството винаги е било лична, интимна вяра. Тя докосва сърцевината на индивидуалния живот и затова работа на личността е да води останалите по пътя към общото спасение. Подобно на статуите от кралския портал на катедралата в Шартър, Църквата се изправя пред света с телата на най-праведните си представители и със своите лица, думи, пример, те многократно я обновяват. Няколко чисти, свети, хора са достатъчни, за да изпълнят цялото с дух. Когато Мартин Лутер излиза на сцената на историята, той следва тази традиция. Един силен

[3] Вж. Roelofs, 2023: 45.

човек с чиста душа и морална смелост проговаря. Словото – Словото на Христос – прозвучава, огласено още веднъж, събуждайки хиляди. И това, което е лесно потушавано преди в безброй други случаи на протест, се превръща в крепост и мощно движение. То вярва, че Словото е намерило своята обетована северна земя, от която да действа върху света. Около него бързо се издига защитна стена и работата започва.

Скоро материалната част от програмата е изпълнена: папската власт е заличена, църковната йерархия е реформирана и църковното учение е изчистено от стари злоупотреби. Нов дух на искрено благочестие се провъзгласява с голям ентусиазъм във все повече триумфиращи общности. Католическият отговор с война е блокиран и Божието слово е свободно отпечатвано, споделяно и четено на всички езици от всички, които правят усилие да се научат да четат. Човешката част от духовното тяло на Църквата се очиства, за да направи място за идването на божествената. И тогава се случва какво? Какви знаци на благословение доказват Божията подкрепа?

Отгоре идват проповеди, памфлети, речи и книги. Думи, не благодат, а думи за благодатта и как тя да бъде правилно дадена и приета. Думи за броя на тези, които са предназначени за спасение, и все пак малко примери за някой истински възроден, прогледнал, изцелен. Новото християнство прави това, което старото е правило преди: предлага речи, спорове и претенции за върховна власт, които да бъдат наложени с желязна воля. То донася по-строго спазване на нормите за благочестие и морал, повече загриженост за общността като цяло и по-решително пастирско ръководство, но това не е резултатът, който е обещан. Това, което трябва да се случи чрез силата на Словото, е повече, много повече.

И така, там, където някога е имало един-единствен източник на християнска доктрина идват разделения и нововъведения. Словото се превръща в поток от печатни текстове с все нови и нови автори, конкуриращи се за публика и доверие. Отначало им се дава време да разяснят редактираните си доктрини и да ги приложат на практика. Когато те не успяват да задоволят хората напълно, вълната продължава с нови ревизии в Германия, Англия, Швейцария, Дания. Проповедници, брошури и всякакви формати от печатни произведения продължават да излизат и в това море от човешки гласове и уверения, големите надежди на Реформацията от нейното начало мълчаливо отстъпват. Старата църква се бори с новата, докато крале и благородници от всички страни правят това, което умеят най-добре: воюват. *Cuius regio, eius religio*[4] и плячката от него.

Това е предсказано от Еразъм Ротердамски в неговата великолепна *Възхвала на*

[4] *„Чиято е властта, неговата е и религията“* е исторически и политически принцип, установен в Европа през XVI век. Той определя, че религията на владетеля диктува религията на неговите поданици (бел. ред.).

глупостта, но преди него има много други, които виждат накъде отива Църквата далеч преди проблемите ѝ да излязат на повърхността. Тези, които се въвличат най-дълбоко в разделението, също го разбират, но в хаоса от противоречиви възгледи на сменящи се папи, принцове, проповедници, градове, събитията се развиват твърде бързо. И изведнъж се оказва, че вече е късно противоположните страни да опитат да последват Христовото послание и да се обърнат един към друг със смирение, разбиране и прошка.

Следва цял век борба, за да илюстрира думите на Еразъм и да въплъти кошмарите на Йеронимус Бош. Еразъм не храни никакви илюзии за характера на своите учени колеги и истинския заряд на много от техните твърдения. Той предупреждава всички за тяхната самонадеяност, невежество и егоизъм. Тези теолози са бунтовници без идеал, без отговорност, без смирение и любов. Те са готови да бълват фрустрациите си в интелектуални конструкции и да провокират шумни сблъсъци с по-известните си опоненти, за да привлекат вниманието към себе си. Това се е случвало много пъти преди в Париж, Падуа или Оксфорд сред учените доктори на Църквата, техните монашески ордени и студенти, но сега, с разпространението на образованието и печатната преса, тези спорове придобиват много по-широка аудитория.

Еразъм става известен по същия начин, но опитва всичко, за да покаже надвисналата опасност. Той разкрива блъфа на тези богослови, философи и духовници и ги прави обекти на своя опустошителен смях.[5] Обществото първо се смее с него, но после забравя. Свикнало с магията на големите думи, очакващо чудеса от всеки нов проповедник, то упорито вярва.[6]

Ханс Холбайн скицира тези интелектуалци като самодоволни шутове в своето копие на *Възхвала на глупостта*, но масата от хора иска да чува обещания и страстни уверения. Сега Библията е в ръцете на всички и всеки може да бъде като надменните католически свещеници: да чете Христовите думи на собствения си език[7], да задава въпроси, да мисли, да предлага, да ревизира. Не е изненадващо, че тази самоевангелизация на европейския ум довежда до появата на десетки нови църкви и подразделения. Няма никой, който да ги спре. На теория всеки е свой собствен папа и конклав, непогрешим и твърд в учението си. Всичко, което е необходимо, е проповедник, амвон и някой, който да му вярва, а във всички епохи има много хора, готови да играят тази роля, поне за известно време.

Голяма част от точките на недоволство на протестиращите пастори отдавна са били известни като истинни. Стъпките на необходимата църковна реформа са можели да бъдат

[5] Еразъм Ротердамски, 2013, глави LII–LIII.
[6] Хьойзинха, 2002: 10–11, 192–193.
[7] Виж Reston, 2015, 177–179.

рецитирани от всеки образован човек в Европа най-малко три века преди Лутер.[8] Проблемът е с вълната от промени след това: какво ще се случи, след като се докосне най-дълбокото учение на Църквата и нейната древна организация, кристализирали след толкова много турбуленции? Католиците отговарят на реформаторските искания с обосновани предупреждения за опасност, но са щастливи да продължат потока на богатства към себе си, без намек за истинска промяна. Протестантите продължават смело напред и след първоначалния устрем бързо стигат до предсказаната фаза от проблеми с ръководството на общества и хора, внезапно освободени от изисквания и надзор. Работата по реформирането на църквата става съвсем конкретна, битова и лична, и се съсредоточава върху напредъка на общността в рамките на новоприетата доктрина. Това налага непрекъснати уточнения и промени, несъгласия, неудовлетворения, увещания. И точно тук вдъхновението се изтощава. Вълнуващите новости спират и конгрегациите се оказват в стария си обикновен живот на труд, лични отговорности и проблеми. Те все още се стремят да се пречистят, да подкрепят своите общности и църкви, но големите думи, красивите думи, лесните обещания за чудеса и бързо заличаване на човешкия разрив с Бог са оставени настрана.[9]

Продължителните процеси имат успокояващ ефект върху масовите движения и рядко предлагат примери за драматични сгромолясвания на духа. Травмата се абсорбира постепенно от следващите поколения в намаляващи дози. Промените настъпват почти неусетно и все пак в определен момент трансформацията е пълна. Това е, което прави изкуството от двете страни на голямото разделение на Европа след средата на шестнадесети век толкова интересно. Католическата страна продължава да подкрепя индивидуалното художествено майсторство и масовото производство на изображения със стандартни сюжети с различно качество и сила на внушение. Протестантската се оттегля от религиозната тематика, доколкото изобщо се е смятала за допустима, в сигурните сюжети на морални поучения, битови сцени от всекидневни и кухни,

[8] „Не е ли алчността, тази форма на идолопоклонство, отговорна за всичко това? Парите са пръснати по такъв начин, че да се умножават. Харчат се, за да се увеличат…. Изправени пред скъпи, но чудесни суети, хората са вдъхновявани да дадат своя принос вместо да се молят. Така богатството привлича богатство и парите произвеждат повече пари. Не знам защо, но колкото по-богато е едно място, толкова по-склонни са хората да допринасят за него. Насладете очите им с покрити със злато реликви и кесиите им се отварят. Покажете им красива картина на някой светец и колкото по-ярки са цветовете, толкова по-свят ще изглежда той за тях“. Думите са на Бернар от Клерво от 1127 г., но могат да бъдат част от реформаторски памфлет от шестнадесети век. Виж Rudolph, 1990, 57–62.

[9] „Холандските регенти през 1587 г.,“ пише Джонатан Израел, „работят при предположението, че ‚около една десета от населението на провинцията принадлежи към Реформираната църква‘…. В края на шестнадесети век по-голямата част от холандското население, както и по-голямата част от населението в съседните Вестфалия и северната част на Райнланд, не може недвусмислено да бъде описано като протестантско или католическо. Защото мнозинството представлява неконфесионализиран или едва конфесионализиран блок, нерешително и неоформено, привличащо яростното неодобрение на силно ангажираните мъже и от двете страни. Все пак потискането на католицизма остава силно и до известна степен засяга и други реформирани групи като лутераните и менонитите“. Виж Israel, 1995, 364–365.

домашни пейзажи и най-вече към портрети на самите себе си. Вниманието се обръща към личността, където всичко някога е започнало с толкова много надежда, но сега без целия този странен багаж от гняв и развълнувани пророчества.

Словото?! Какво слово? Ние вече сме тихи. По-тихи от необятен морски пейзаж или натюрморт с кашкавал.

Литература

Erazmus Roterdamus, (2013). *Vazhvala na glupostta*, prev. Aleksandar Milev, Sofia: Rata. [Еразъм Ротердамски. (2013). *Възхвала на глупостта*, прев. Александър Милев, София: Рата].

Huizinga, Y. (2002). *Zalezat na Srednovekovieto*, prevod Sonya Okhayzen i Atanas Sugarev, Sofia: Panorama. [Хьойзинха, Й. (2002). *Залезът на Средновековието*, превод Соня Охайзен и Атанас Сугарев, София: Панорама.].

Israel, J. (1995). *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford: Oxford University Press.

Luttikhuizen, H. (2017). 'Those Who are Sinful Starve: An Interpretation of the Master of the Brunswick Diptych's Holy Family at Meal,' в Debra Taylor Cashion and Ashley D. West, eds., *The Primacy of the Image in Northern European Art, 1400-1700: Essays in Honour of Larry Silver*, Leiden, Boston: Brill, 16–21.

Reston Jr., J. (2015). *Luther's Fortress: Martin Luther and His Reformation Under Siege.* New York: Basic Books.

Roelofs, P. (2023). Closer to Vermeer: A Look Inside the Family Home of the Delft Painter. In: P. Roelofs, G. J. M. Weber (Eds.), *Vermeer*. Amsterdam: Hannibal Books.

Rudolph, C. (Ed.). (1990). *The "Things of Greater Importance": Bernard of Clairvaux's Apologia and the Medieval Attitude toward Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Schama, S. (1997). *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture of the Golden Age.* London: Vintage.

Walker Bynum, C. (1987). *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Importance of Food to Medieval Women.* Berkeley: University of California Press.

Stanimir Panayotov, Lecturer, PhD
Microfascism of suffering
s.panayotov@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268179

Станимир Панайотов[1]

МИКРОФАШИЗЪМ НА СТРАДАНИЕТО

Keywords: fascism, microfascism, ideology, suffering, ideological suffering
Abstract: What does it mean to suffer socially due to ideology? Can we understand the social and ideological suffering associated with contemporary forms of fascism? This text aims to answer these questions in the following ways. First, I introduce and question the current circulation of concepts of "fascism" in order to diagnose whether "fascism" is an operationally and reflectively adequate concept reflecting ideology. Second, I consider the so-called "ideological suffering" (Deyan Deyanov) and "suffering by society" (Svetlana Sabeva) as socioanalytic tools for thinking and investigating potentially fascist forms of ideological suffering. Third, to support the socioanalytic analysis of ideological suffering and the understanding of fascism-as-suffering, I turn retroactively to the concepts of "micropolitics" and "microfascism" (Félix Guattari), arguing that they lead to a substantial explanation of many everyday manifestations of "fascism." My main thesis is that the ideological suffering of phenomena that we today think of as extremist is, in essence, microfascist practices of social suffering. Fascism as an "extremity", however, cannot socioanalytically explain this suffering, but rather the socioanalysis of microfascism can do so.

Фашизъм, идеология, страдание

Какво е да страдаш социално заради „идеология" днес? По всичко изглежда, че връзка между идеология и страдание има: явления като „поляризация" – явление, за което знаем все повече чрез данни, но което изглежда все по-неуправляемо – изваждат наяве политически афекти, чийто извор може да бъде социално и идеологически посочен като „идеология" и „идеологическа позиция". Но можем ли да разберем социалното и идеологическо страдание, свързано със съвременни форми на *фашизма*? И защо фашизмът да е една привилегирована идеология в изследването на социалното и идеологическо страдание? Фашизмът не е ли по-скоро агресивна афективност на колектива, отколкото страдание на индивида?

Преди да се насоча по-конкретно към тези въпроси, най-ключово е да въведем и поставим под въпрос днешното обращение на „фашизъм" с цел да се диагностицира дали „фашизъм" е оперативно и рефлективно адекватно понятие, отразяващо „идеология". През

[1] Авторът е постдокторант в катедра „Логика, етика и естетика" в Софийски университет „Св. Климент Охридски", както и преподавател в катедра „Социология и науки за човека" в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски".

последните три години, от началото на израелския геноцид в Газа, политологът Норман Финкълстийн неколкократно отбелязва, че квалифицирането на военна агресия, геноцид, апартейд и т.н. серии от потъпквания на правото на живот и човешко достойнство са некоректно назовавани като „фашизъм“. В същото време все по-често чуваме, че вододелни събития като Брекзит и първия мандат на Тръмп след 2016 г. са причинили някакъв (нов) фашизъм: „вече не живеем след фашизма, а внезапно сме посред него“ (Herzog, 2025: 1). Нещо повече, една позната междувоенна аналогия се завръща: райхианската теза за обръщането на масите срещу собствените им права и демократични устои. Дагмар Херцог в *Новото фашистко тяло* пита: „Защо уж по-прогресивните или умерено настроените говорители изведнъж са толкова склонни да се поддават на по-десни позиции? Много наблюдатели бяха озарени от това, че успехът на новите десни движения трябва да има нещо общо не само със страх или ярост, но – съвсем недвусмислено – с удоволствията от агресията, подлостта и насилието“ (пак там: 2). Говоренето за фашизъм днес не е просто призоваване на нещо отминало, но в същото време концептуалните контури на явлението са, от една страна, изключително импресионистични, а от друга страна тезата за удоволствието и желанието към (авто)репресия има сериозни основания – даже и трансисторически такива. В най-крайния си вид идеята, че живеем в един безостатъчен фашизъм беше наскоро формулирана от поразяващия анализ на Наоми Клайн и Астра Тейлър в статията им „Възходът на апокалиптичния фашизъм“ (2025). Тяхното определение е следното: „Апокалиптичният фашизъм е фаталистичен, но и по мрачен начин тържествен – последно убежище за хора, които предпочитат да празнуват разрухата, отколкото да си представят живот без несправедливи йерархии“ (пак там). Те виждат три големи събития, довели до него и „фаталистката [му] привлекателност“: климатичната криза, Ковид-19 и бързият напредък и усвояване на ИИ. Според техния анализ богатите държави на благосъстоянието са се превърнали в некрополитически проекти на „стартъп държави“ и „държави-бункери“. Корпоративната държава на най-богатите, които де факто я управляват, и нацията-бункер на масовия пазар, открито смазващ всякакво противоборство срещу себе си, водят до това, че „не се борим с противници, каквито по-рано сме виждали. Борим се с апокалиптичен фашизъм. [...] Водещата идеология на крайнодесните в днешната епоха на ескалиращи катастрофи вече е един чудовищен проект за оцеляване на малцината“ (пак там). Клайн и Тейлър не твърдят, че критическата диагноза е самият „фашизъм“, а по-скоро, че той е оставен на произвола на един проект за свят без бъдеще, на цената на бъдеще, което е такова само за най-богатите приватизатори. Едва ли може да се спаси социален проект, който е охраняван от частни армии.

В същото време конкретни антифашистки практики (а не толкова политики) биват развивани като ефективно и ситуативно политическо действие. Макар и да е трудно да се

установи някаква сравнително нормативна визия за антифашизъм днес, тъй като в глобален план местните практики и особености често правят формите на антифашизъм трудно съизмерими, все пак има опити да се мисли днес по един предписателен начин за антифашизма в контекста на света след Тръмп. Такава визия е артикулирана например от Марк Брей (Bray, 2017) в неговото понятие за „всекидневен антифашизъм“:

> Трябва да съчетаем фокуса си върху организирания антифашизъм с разбирането за един по-дълбок ежедневен антифашизъм. [...] Ежедневният антифашизъм прилага антифашистка перспектива към всякакъв вид взаимодействие с фашисти, ежедневно или не. [...] Ако целта на нормалната антифашистка политика е да направи така, че нацистите да не могат да се появяват необезпокоявани публично, тогава целта на ежедневния антифашизъм е да увеличи социалната цена на потисническото поведение до такава степен, че тези, които го насърчават, да не виждат друг избор, освен да скрият възгледите си.
>
> (пак там: 203; 205)

Макар и да твърди, че този вид ежедневна борба е въпрос на политика, а не просто на тактика, Брей не прави разграничение между всекидневен фашизъм и антифашизъм. Изпъстрена с множество уместни примери, книгата му *Антифа* завършва с колективни призовавания към микропрактики на антифашизма, но като цяло не става ясно що за нормативно разбиране на фашизма ни е нужно, за да практикуваме ежедневния антифашизъм.

В този контекст и при такива диагнози бих искал да разгледам като увод в проблема за страданието и неговия микрополитически произход една интуиция на Норман Финкълстийн, изразена в контекста на последните не по-малко апокалиптични три години. В най-простия си вид тезата на Финкълстийн е следната: днес е трудно да говорим за фашизъм, защото няма организирана опозиция, която можем да наречем антифашистка съпротива. За да разберем по-добре това изходно твърдение на Финкълстийн, обаче, в самото начало предлагам конструктивно да го противопоставим на нещо повече от тази диагностика, а именно, твърдението на Джак З. Братич от неговата книга *За микрофашизма* (Bratich, 2023: 13), че днес „[в]секи антифашизъм трябва да бъде и антимикрофашизъм“. Между двете твърдения предлагам да разположим понятието за микрофашизъм на Феликс Гатари (и свързаното понятие за микрополитика), което ще разгледам обстойно по-долу, с цел да предложа една теория на идеологическото страдание през социоаналитична оптика. Накратко, ако днес е трудно да говорим за фашизъм като адекватно рефлективно понятие на политически и социални практики, водещи до страдание, и които ни напомнят на историческия феномен фашизъм, то това не значи, че няма и не може да има дейно-адекватни практики на микрофашизъм. Вакуумът между двете обаче не може просто да остане: затова и понятието за микрофашизъм ще запълни този вакуум, в който можем да разберем идеологическото страдание, и по-конкретно онова страдание, което

извира от и движи микрофашизма, което води до страдание *от* обществото, именно като микрофашизъм на идеологическото страдание. Целта на предложената теза и теория не е да назове „фашисти“ всички онези практики и индивидуации, които ни напомнят структурно на фашизма, а да посочи като микрофашизъм по един разбиращ начин страданието зад идеологиите на регреса, които желаят и изпитват удоволствие от страданието – страдание, чието друго име със сигурност не е сякаш твърде лесният за ползване днес етикет „фашизъм“. Както прозорливо поставя въпроса Брей: „Прави ли са либералите, че конфронтацията с фашистите само ги прави по-силни? Трябва ли просто да ги игнорираме? Ако през 30-те и 40-те години на миналия век толкова много хора славят борбата с нацистите, то защо омаловажават конфронтацията с тях днес?“ (Bray, 2017: 170).

Може би отговорът се крие в проблема за нормативните основания на опозицията фашизъм/антифашизъм. Интуитивното твърдение на Финкълстийн поне на този етап е медийна опорна точка и той все още не го е разработил теоретично. Най-близките му артикулации са в една кратка статия от неговия сайт от 2023 г. и в интервю с журналиста Мохамед Хасан от 2024 г. В кратка своя статия, посветена на две явления – на опасността от „фашистки преврат“, провиждан от американската Демократическа партия и на „тръмпистки фашизъм“ като опасност пред президентските избори в САЩ от 2023 г. – авторът се опира на анализа на Троцки на фашизма непосредствено след борсовата криза от 1929 г. и на колаборацията между капитализъм и фашизъм – в ситуация, в която пролетариатът не е успял да постигне изцяло своите цели, в която лумпенпролетаризацията на работническата класа я води директно до избирателните урни на демократично избрания фашизъм-нацизъм, които на свой ред водят европейското еврейство до газовите камери. Опитвайки се да извлече някои исторически аналогии и поуки, политологът отправя едно по-историческо и едно съвременно твърдение. Първото по-съществено твърдение относно опасенията от фашизъм при втори мандат на Тръмп – към онзи момент все още неслучил се – е следното:

> В политическия дискурс фашизмът е сведен до слюноотделящ епитет. По мое време всеки, с когото не беше съгласен, беше „фашистка свиня“. Днес фашизмът се ползва като политическа тояга, детински метод за сплашване, колебливите демократи да бъдат принудени да подкрепят президента Байдън. Някога обаче фашизмът не е бил озлочестен термин – макар ужасяващата опасност, която представлява, да е била ясно осъзнавана – а напротив, бил е фино аналитично понятие, което е обозначавало специфична политическа конюнктура и което същевременно е предписвало конкретна политическа стратегия за борба с нея.
>
> (Finkelstein, 2023)[2]

[2] В тази статия всички преводи от английски на български са мои, освен ако не е указано друго.

В противопоставка на това оперативно и политически дейно разбиране за фашизма Финкълстийн наративизира обедненото и изнудвачески мобилизиране на фашизма за целите на един превантивен капиталистически антифашизъм, който свежда липсата на съпротива срещу Тръмп и тръмпизма до афективно електорално изнудване, кулминиращо до експлицитно обвинение във фашизъм. Ето как авторът подсказва идеята, че е трудно да говорим за тръмпистки фашизъм, като неговите основания са следните:

> Нищите са равномерно разпределени между страните в корпоративния дуопол. Няма партии, представляващи работническата класа; всъщност почти няма и профсъюзи. От гледна точка на управляващия елит, работническата класа е безопасно затворена в партиите, които той контролира. Следователно фашистки преврат би бил излишен: тъжната реалност е, че няма какво да бъде смачкано. Ако Доналд Тръмп бъде преизбран, то управлението му вероятно би било версия на десния авторитаризъм, покълващ навсякъде в индустриализирания (и неиндустриализирания) свят. Колкото и злонамерени да са импулсите му, маневреното пространство на Тръмп въпреки това ще бъде препънато и стеснено от институциите на буржоазната демокрация, които капиталистическият елит не е готов напълно да бракува, за да предаде властта на толкова непостоянна фигура. Перспективата не е розова, и със сигурност не е основание за самодоволство, но също така не е и фашизъм.
>
> (пак там)

Обвиненията в класово сътрудничество между репресия и капитал на революционери срещу социалдемократи не са нова аналогия за никого. В същото време аналогията е само частично подета наново за целите на демонстрацията на Финкълстийн и неговото внушение: класово сътрудничество отново има, но фашизъм – по-скоро не. Да, има съчетание на политически дуопол и капиталистически фашизъм (теза, защитавана и от Феликс Гатари относно микрофашизма, вж. по-долу), но той не е прерогатив на тръмпизма, нито е точно фашизъм. Какво *по-точно* има предвид политологът чуваме много по-ясно в интервюто на Мохамед Хасан с него от 2024 г., вече след началото на втория президентски мандат на Тръмп. В този разговор Финкълстийн, в отговор на въпрос относно опасността от фашизъм при Тръмп, споделя следното:

> Ако взимаме думите насериозно, тази дума фашизъм. Тук няма опасност от фашизъм. Знаете ли защо? Защото няма опозиция. В исторически план фашистките елементи идват на власт, когато е имало силна левица. Институциите на наричаната някога буржоазна демокрация бяха в опасност и управляващите елити се съгласиха с това, да дойде на власт силовик, за да потисне елементите отляво, които представляват истински гняв за тяхната система. Искаха социалистическо общество. Някои искаха комунистическо общество. Всички те отхвърлят капиталистическото общество. Ние тук нямаме левица. [...] Та тази постоянна заплаха от Тръмпов фашизъм, мисля, че е невярна по две причини. Първо, тя е ненужна заплаха, защото няма левица,

> срещу която [тръмпистите] да се борят. И второ, в нашата система те вече могат да получат всичко, което искат. [...] Тогава за какво ви е нужен фашизъм? [...] Мисля, че тези причини са а) всяване на паника, но от друга страна б) трябва да кажа, че феноменът Тръмп представлява разрушаване фасадата на цивилизацията.
>
> (Hassan, 2024: 00:30:09–00:31:03; 00:32:26–00:33:42)

В един по-обобщен вид аргументът на Финкълстийн може да се представи така: понеже господстваща класа на корпоративно-политическия американски дуопол вече контролира изцяло всичко в легалната си система, нито една страна в дуопола няма необходимостта да се осланя на „фашизъм“. Доколкото фашизмът исторически се появява като реакция, чиято цел е да съкруши и смаже левицата, и доколкото днес (в САЩ, но не само) няма представителна левица с власт, легитимният въпрос „Каква е нуждата от позоваване на фашизъм?“ придобива особено охладителен ефект при осъзнаването, че няма и кой да бъде смазан. В тази схема работническата класа *вече* е смазана от дуопола; процесът на лумпенпролетаризация вече е осъществен *преди* „тръмписткия фашизъм“ от неговите, внушава ни се, антифашистки противоборници. Да се погледне на този фашизъм като *реакция* е почти невъзможно. Това обаче не значи, че в него не гъмжи от явления на социалното и идеологически преживявано страдание на електорати, които проактивно желаят една предварителна контрареволюция[3].

Особено важно е този аргумент да не бъде смесван с антиантифашистки аргумент. Това, което Финкълстийн поставя като теза и диагноза не означава, че няма и не може да има политическа съпротива. Въпросът е как да се съпротивляваш на нещо, чието съществуване идва от съпротивата му към причината му за съществуване – левицата? Ако няма силна левица, прибягването до „фашизъм“ не среща необходим праг на позоваване – фашизмът се разбира като авторитарен режим, който реагира на силно ляво представителство на работническата класа. За Финкълстийн изходната предпоставка е погрешна: не става дума за реакция, а за корпоративно-фашистки *establishment*. При това логическо следване реакцията по-скоро принадлежи на антифашизма, който се явява реакция на реакцията. Тъй като подобна опозиция днес няма, феноменът на „тръмпизма“ и сливането му с „фашизъм“ има репрезентативно-

[3] Тезата за превантивна контрареволюция в момента е силно застъпвана. Херцог я застъпва в анализа си на електоралното поведение на „Алтернатива за Германия“, като например твърди по отношение на немските образователни политики за включване, че „атаката на ‚Алтернатива за Германия‘ срещу приобщаването *не* е това, което се преструва, че е. Можем да кажем, че е *превантивна контрареволюция*. Не е ‚обратна реакция‘ [backlash], а по-скоро това, което би могло да се нарече фронтална реакция [frontlash] – по-скоро като предварителна враждебност към нещо, което едва ли е било изпробвано в широк мащаб“ (Herzog, 2025: 6). Братич отправя подобно послание: „Това е превантивна контрареволюция. Тя има различна логика от това просто да реагира на нещо, което съществува. Тя реагира на потенциално бъдеще“ (Lukes, 2025). Подобно на Херцог, Братич също подсказва един терминологичен обрат: вместо въстание (insurgency), той предлага да мислим за низ-стание (downsurgency) (пак там).

декоративна и електорално-мобилизационна стойност на афективно призоваване на нещо като прогресивен електорат срещу политическата институционализация на фашистки реминисценции. Минималната дефиниция на оголения проблем е ситуация на електорален авторитаризъм с елементи на направлявана демокрация. Именно в сферата на една такава афективна ранимост, подхвърляна в пространствата на понятийна ирелевантност, попада и анализът на „фашизъм“ от гледна точка на социоанализата: фашизмът се „призовава“, сякаш е една „сфера на ранимост“, която е „винаги партикуларна“ (Събева, 2023: 26; 35), но тази партикуларност на опитност няма опозиция.

Отново: нищо от този аргумент не призовава към отказ от антифашизъм, антиавторитаризъм и т.н. Тезата на Финкълстийн проблематизира не просто как да наричаме какво има във вакуума между репрезентация и репресия, а как този вакуум се използва за допълнителна репресия на субектите-жертви на този вакуум. Дали те ще са „работническа класа“, „лумпенпролетариат“, „прекариат“ и т.н. в случая няма голямо значение, защото в описваната следелекторална ситуация в САЩ не съществува нито модел на класова мобилност, нито пък гаранции за промяна в класовия състав. Приемайки проблематизацията на фашизма от страна на Финкълстийн като сериозна позиция, откриваща въпроса за безпосочната репресия на един зашеметяващ бриколаж между микрофашизъм и клептокрация, остава да се насоча към въпроса: как точно да наричаме това, което не можем да наречем „фашизъм“, но въпреки всичко сме постоянно принуждавани и призовавани от всички страни на политическия спектър – включително често и от открити фашисти – да назоваваме като фашизъм?

Идеологическо страдание

Ако живеем в нещо като прословутото Грамшиево междуцарствие, но ако в това поле на противоречия не можем да назовем репресивно-регресивните политики пряко като фашизъм заради липсата на организирана опозиция, заради това, че реакцията е станала правителственост, то има смисъл да се вгледаме и *да разберем вакуума* като нещо сходно, подобно, но не и тъждествено, а именно като т.нар. микрофашизъм. Преди обаче да разгледаме понятието на Гатари, ще представя какво се разбира под идеологията, която сме исторически изкушени и най-често медийно призвани да наричаме фашизъм. Има някакво изосновно объркване в диагнозата фашизъм, ако нейните носители не срещат опозиция. Нещо повече, електорално-дискурсивният призив – често под формата на афективно изнудване – от страна на прогресивни сили да припознаем като фашизъм всеки антихуманен политически акт носи със себе си идеологическа обида. От една страна, постоянно ни се казва от всички страни, че фашизмът се възражда; от друга страна, неговите предполагаеми носители сами отказват да се

наричат така (вж. напр. Bray, 2017: 208–209). В последващите редове вниманието ми ще се насочи към призованите фашистко-електорални субекти да се индивидуират чрез интерпелацията на либералния процедурализъм към механизъм на фашистка идентификация – нещо, на което тези субекти дълбоко се съпротивляват днес. За да предложа разбиране на този отказ от идентификация с фашизма на регресивните сили ще се обърна към социоаналитичната работа и понятия: от една страна, към т.нар. „идеологическо страдание“ (Деян Деянов), от друга страна, към „страдание от обществото“ (Светлана Събева) – като социоаналитични инструменти за мислене и изследване на потенциално фашистки, или *подобни на* фашизма, *форми на идеологическо страдание*. Допускам, че става дума за несъзнавани форми на страдание, а не непременно на репресивно желание, насочено срещу самия субект. Защо страдание? В какъв смисъл отказът от идентификация с фашизма е форма на идеологическо страдание, която в крайна сметка все така наричаме фашизъм?

В своя непубликуван ръкопис „Социоанализа на психопатологиите на политическото всекидневие (към проект за изследване)“ (Деянов, 2025) Деян Деянов се опитва да предложи разбираща социоаналитична рамка на преживяванията на идентификационни фрустрации на идеологическата интерпелация. В текста си той се опитва да предложи слабо определена методология на основата на наблюдения на идеологически противоречия, политическа поляризация и последващо афективно страдание в *потоците* на социалните мрежи. Това той нарича „удължен Фейсбук“ или опит към социоанализа и профилиране на страданието на субектите в мрежова ситуация. Ключовият въпрос е: „Как *психопатологиите на политическото всекидневие* биват проблематизирани от нашата – *след*бурдийовистка – *социоанализа*?“ (Деянов, 2025: 1). Особеният фокус е върху „освобождаване“ от идеологическото страдание: използването на мрежите като вентилационна система за отпускане и задържане на идеологически напрежения, но и тяхното използване като мрежи, изплетени *от* и *за* обида, страдание, низвержение – комплекс от сфери на ранимости, кристализиращи в своята поляризация. В теоретизацията си Деянов предлага да мислим за „двойници (на решението)“: субектът като удвоена форма на интерпелация в ситуация на постоянна нерешителност, която не търпи идеологическа амбивалентност, а изисква поляризация като манифест на идеологическите координати. Деянов ни приканва да мислим за „*наследени азови идентичности, делегитимирани от официалната идеология* – тъкмо те са двойниците, които се завръщат“ (пак там: 1–2). Тук внушението е, че субектът страда, не защото няма идеология, а защото има дефицит на легитимация на официози на идеологията: например един субект може да се идентифицира като фашист както личностно, така и електорално, но привижданите от него фашистки партии не извършват никаква подобна интерпелация на субекта. Субектът е оставен в

самотата на собствената си автоинтерпелация, в търсене на идентификационни механизми. Оттук и страданието на идеологическия субект – например, един такъв субект може да разпознае себе си и своя фашизъм в неочаквана за него по близост партия, но тъй като тя може да има формални официални координати в идеологията на либералната демокрация, автоинтерпелацията се проваля на основата на една субективна автоцензура на идентификационното желание. За Деянов търсенето на свобода е тъкмо такова към освобождение „*от легитимационния дисонанс*, от идеологическото му страдание. […] Само че решава *не той, а неговият двойник в него*“ (пак там: 2). Идеологическото страдание е страданието на завръщащия се двойник, тоест на двойника на субекта, скрит в самия него: тази фигура е нещо като алтюсерианска версия на фройдисткото завръщане на потиснатото. Разположеният субект на идеологическото страдание и противоречие се завръща, доколкото неговата разположеност се връща като изстрадал от делегитимация двойник, лишен от интерпелационен механизъм и представителство. Затова и Деянов заявява: „В нашия проект (а и в социоанализата на самонаследяването изобщо) се интересуваме от профилите на двойниците, избиращи вместо нас – за да се освободят от ‚социалното страдание‘“ (пак там: 3–4).

Ако добре разбирам тази теория, субектите в мрежата работят с два ресурса: „житейски теории“ и „запас от идеологеми“ (на страдащия): „всеки от тях – чрез своя изтласкан двойник – има своите житейски теории, свой ‚подръчен запас‘ от идеологеми, които *са били реактивирани* при идеологическата интерпелация“ (пак там: 5). Но тази интерпелация е по-скоро автоинтерпелация в търсене на идентификационна идеологическа траектория, която избавя субекта от страданието на непредставеността и от мъките на автоинтерпелацията. При все това резултатът е непредставеност. Житейските теории са индивидуални обясняващи рационализации на страдащия субект в позиция на идеологическа решителност и постоянно самоопределяне. Запасът от идеологеми са съкратените силогизми, които често експлицират житейските теории, особено чрез опосредстващи авторитети (репостване, харесвания, коментарна дейност) и тяхната (мрежова) легитимация на тези теории. Внушението на Деяновата теория е, че страдащите субекти страдат до голяма степен защото са субекти на *авто*интерпелация: те са в нова ситуация на автомобилизационна дейност и на идеологическа захвърленост, която следва да ги позиционира идеологически, за да ги облекчи от теоретичните противоречия на жизнените практики, работещи срещу логиката на собствената им блуждаеща идентификация и електорална изолация в грандиозната безформеност на политическото. Етикети като „фашизъм“ са просто експерименти върху безформеното. В точно този смисъл теорията има за цел да покаже как страдащият субект изпитва идеологическо страдание, как

целѝ своето освобождение от една „нелегитимна свобода“ (например позициониране спрямо Украйна, Палестина, Иран; зелената сделка; ЛГБТИ+ равноправие и т.н.).

Анализираните и предпоставени субекти в тази теория все пак са мрежови играчи, чертаещи писмено и визуално своите идеологически координати. Суровият материал на анализирания е негово артикулирано наследство в социалната мрежа. В своите наблюдения върху поляризацията между определени и вероятно представителни агенти на противоположни позиции Деянов вижда примери, в които „анализираният *се е оказал податлив* на ‚идеологията на Тръмп‘, която, интерпелирайки го, го *е освободила от легитимационния дисонанс*, тоест от идеологическото му страдание (заменяйки разтревожеността с обнадеждаване)“ (пак там: 4). Ролята на освобождението е, от една страна, свобода от непредставеност (фашист, който иска да бъде открито и представено фашист), а от друга е замяната на автоинтерпелацията с интерпелация – но на базата на ресурси, които „двойникът“ постоянно търси в мрежата и някак успява да намери като легитимиращи посредници. В този процес на търсене се говори и за „следи“, които ще ни доведат до самото освобождение от идеологическо страдание (пак там: 5). Тук социоанализата е в двойната роля на изследване на интерпелацията и идеологическата ѝ запуснатост: субектът няма какво да наследи идеологически, затова трябва не само да се самонаследи, но и сам да намери и произведе това си наследство. В този смисъл въпросът за самоинтерпелацията е и въпросът за едно подтикване (тригер) към фашизъм на азовата идентичност. Разбира се, описваният механизъм не се ограничава само до крайнодесни идеологеми. Точно защото субектът е респонсибилизиран сам да създаде това наследство може и съвсем сам и легитимно да се самовербува в освобождението от своето си страдание „само от идеологемите, които ги освобождават [субектите] от ‚нелегитимните свободи‘“ (пак там: 6).

Описваният от Деянов процес по освобождаване от идеологическото страдание на субекта до голяма степен отговаря на въпроса не просто как да назоваваме, а как да се отнасяме към вакуума между „фашизъм“ и липсата на опозиция срещу него. Ако субектът на страданието е такъв на самоинтерпелацията, то равна ли е тя на фашизъм? Донякъде изглежда, че самото „разтоварване“ от идеологическо страдание е вече не просто свобода от страдание, а освобождение *за* изразяването на това страдание. Как точно ще го наричаме е отворен въпрос и в моята теза по-долу отговорът е, че този преход от „свобода от“ страдание към „освобождение за“ това изразително страдание се нарича микрофашизъм, а не фашизъм. Предлагам да мислим за това освобождение като *микрофашизъм на страданието*, зад което стои една афективна процедура по принудително самопричиняване на страданието, което ретроактивно сме изкушени да наричаме фашизъм – особено защото политическите табута върху откритата жестокост днес са силно релаксирани. Субектът на идеологическото страдание

отприщва своята действеност в своя полза в бъдещо предварително време – в една превантивна контрареакция, която е акция на страданието в микрополитически измерения. Той притежава, в условията на едно автоинтерпелационно освобождение, осъзнато желание за репресия, но то не е чист фашизъм без опозиция и съпротива, а микрофашизъм, срещу който днес можем да видим редица съпротиви. *Да наричаме микро/фашизмът и откритата жестокост страдание не е въпрос на оправдаване на политическото насилие, а въпрос на политически адекватен анализ и действие.* Но желанието на микрофашиста интерпелирано ли е? Ако е, каква е точно действеността на този субект в ситуацията на дейно и политическо страдание? Той желае ли собствено, или е подтикнат, социално асистиран от кръжащи социални желания в една непредставена идеологическа ранимост?

Българската социоаналитична школа разполага с изключително полезни и озаряващи анализи в светлината на настоящото изследване, като едно от тях е сериозно и солидно представено в Първа част от книгата *Надживявания* на Светлана Събева (2023). Паралелно с теорията на Деянов за идеологическото страдание, тук ще се фокусирам основно върху нейното разбиране на „страданието от обществото“. За отбелязване е, че в своята теоретизация на сферите на ранимостта основният ѝ концептуален интерес произтича от едно социално „от“, много по-вкоренено в „свобода от“ страдание, а не телеологично „към“ освобождението му по принцип. Събева започва с едно оставане „при“ на страдащия субект, и оставането при това „при“ ни го показва като нещо, което „формулира прикованост към чуждото, към онова, което надхвърля хабитуализирания опит“ (пак там: 13). За да се изследва страдащият субект е необходимо „намирането на себе си чрез *себе*разказване и *себе*разбиране, а оттук и една частична автономия на страдащия субект” (пак там: 25), както и „особен вид екзистенциално знание“ (пак там: 21), което едновременно привлича и се оттегля „от“ (съпричастността с) чуждото страдание. Без да отклонява вниманието от изследването на ранимостта и самото страдание, Събева описва нормативни социоаналитични координати, чрез които да изследваме – от едно самонаблюдаващо се наблюдаване – самите субекти на страдание, претърпяно *от* обществото:

> Активният слушател на разказите за страданието, който акушира себеразбирането, не е фигура от региона на афективното сливане чрез състрадание; не и неутрален наблюдател, за когото страдащия е само случай на „структурна жертва на обществото“, на историческите или природните процеси; не и традиционният разказвач, който под формата на мъдрост пази за поколенията дълбоко хабитуализирано и проверено знание за живота. Майевтическият слушател е съпричастен на чуждото страдание всеки път по уникален начин…
>
> (пак там: 25)

Социоаналитичният ум в този смисъл следва да бъде настроен за едно оставане „при“ ранимостта като обобществено явление, ранимост, която при това идва от едно споделено „от“ на обществото. Самата сфера на ранимост „обозначава празния хоризонт на социалния свят, схващан чрез отношения на нараняване“ (пак там: 57). При все това социоанализата на страданието притежава интензивна функционалност именно защото – подобно на съкратените идеологически силогизми у Деянов – отношенията на ранимост и нараняване са прикрити от субектите, участващи в сферата на ранимостта и оттук в дебрите на страданието. Майевтическият социоаналитик, който Събева емулира, трябва да разкрие самото страдание в неговата идеологическа оголеност. В цялата си изолация страданието от обществото е несводимо до едно неутрално оставане „при“ сферата на ранимостта и преките преживелищности на страданието. За да се изследват социоаналитично последните по един участващо-майевтичен начин социоаналитикът следва да води анализа до „*феноменализиране* на ранима среда“ (пак там: 40), чак до афективното пространство на страданието – което самото е *интер*субективно, *интер*телесно и споделимо (пак там: 57). Едва ли в противен случай социоаналитикът би могъл „да разколебае илюзията за винаги-вече-разбраното и ‚неавтентично‘ изказано социално страдание“ (пак там: 43), защото то ще бъде афективно и феноменално изкривено и патологизирано множество пъти, преди въобще да достигне до социоаналитичното око – при това далеч от един връхлитащ начин, както е пожелано при метода на патосния обрат у Събева. Самото *разбиране* на страданието, от една страна, функционира по „логиката на ‚онеобходимостяването‘ и изявяването на ‚обективния смисъл‘“ (пак там: 44), но, от друга страна, то не може да бъде обективно социоанализирано без унаследяването на неговото патологизиране. За социалното страдание функцията на необходимостта е аргумент срещу неговата невъзможност: неговото обобществено преживяване е самото то разбиране на отритваната му значимост именно като общо място на обективността. Ако мислим тогава за идеологическо страдание, значи преживяването му следва да е патологизирано място на опитност по подразбиране. В този смисъл каквито и идеологически координати да бъдат приписвани на това общо място, те винаги ще бъдат зашивани „за“ ранимостта като патологично преживяване на страданието, но и зашивани „от“ самото социално тяло за самото него.

В крайна сметка, както отбелязва Събева в общия случай, „[в]секидневното страдание от обществото може да приеме модалността на ‚психопатология на всекидневния живот‘“ (пак там: 47) – едно отклонение от нормата на преживяването на всекидневието, което се завръща упорито и постоянно като патологична нараненост. Ако екстраполираме това наблюдение към идеологическото страдание, то резултатът е по-скоро една нормализирана и обобществена психопатология на всекидневието, която няма никакви нормативни основания да оправдава

вакуумното си съществуване на непредставеност: точно такъв е случаят с тенденциозната и силогистично ленива употреба на „фашизъм“ в една среда (в най-висша степен – социална мрежа), в която всеки опит на ранимост се представя като нормативен опит за ненормативност, и в която всяка социална рана се е превърнала във въпрос на показно потребление. В точно такъв смисъл и „[п]сихопатологията на всекидневния живот е ефект от патогенното спрягане на хабитуализираните афективности на личностите, въвлечени в социалните срещи. Така се стига до социално страдание, което не е ситуационно, а трайно […] позиционно“ (пак там). От тази позиционност до т.нар. поляризация, зад която често се крие сякаш и духа на фашизма, стъпката е по-скоро въпрос на методологическо наблюдение.

Ако у Деянов откриваме една диагностична среда за припознаване на проблема на идеологическото страдание, среда, в която сякаш можем да видим механизми, способстващи „освобождение за“ социалното страдание и идеологическата му конверсия, то при разбирането на Събева за социално страдание можем да видим един по-общ проект към „свобода от“ страданието (в смисъла на негативна свобода) като оставане при страданието, оставане, което не целѝ да изличи самата ранимост, доколкото това е и социоанализиране вътре в самото наблюдение на ранимостта като психопатология на всекидневието. Между двата проекта се разполагат преходи и мобилност между „свобода от“ страдание (Събева) и „освобождение за“ (Деянов) това изразително, идеологическо страдание, което при все това се откроява със своята позиционна амбивалентност спрямо идеологията. Тези социоаналитични теории и инструменти сами по себе си подготвят възможността за една изследователска траектория на майевтичното съпреживяване на раната на фашизма ту като идентификация, ту като антиидентичност. Тези теории подготвят терена за едно феноменно връхлитане върху ни на идеологическото страдание: ту като фашизъм, ту като демокрация, ту като репресия, ту като чисто желание.

Микрофашизъм и страдание

Дотук беше необходимо едно определено концептуално настройване на изследването, за да подготвя по-солидно изложената по-горе теза относно доста импресионистичната употреба на фашизъм – по-скоро като дума, отколкото като понятие – в съвременния патологично нормализиран лексикон на една често безпоследствена поляризация, чиито координати служат като маркери за афективно-идеологическа идентификация. Отново, тезата ми е, че идеологическото страдание на явления, които днес мислим като екстремистки, са в същността си *микрофашистки практики* на социалното страдание. Те не са просто спонтанни изражения на (авто)репресия; те са направлявана афективност и мобилизирана спонтанност. Това не са солидни фашистки житейски теории за справяне със страданието, а са именно мобилизационни

и превантивни практики срещу собственото страдание, практики, съществуващи най-често в своята спонтанна изолираност. Те не са някакви специални знания, а ситуативни концептуални острови на идентификационното спасение от потоци информация и позиции, спасение именно „от“ тях и през тях. Разбиращото оставане „при“ тях ни помага да ги разберем в регистъра на дельозогатарианските микрополитически афекти. Това са микрофашистки практики, които не изискват стройни форми на репрезентация; практики, които някак си очакват мащаба на своята незабележителност – независимо от степента си на патологичност, която често е погубващо ефимерна.

Преди да разгледам понятието за микрофашизъм, с което оприличавам идеологическото страдание на „фашистите“, нека разгледаме един илюстративен скорошен пример, който породи редица изказвания за „фашизъм“ от всякакви позиционни убежни точки, всички те – сякаш позиции на страданието, доколкото всички те имаха за убежна точка фигурата на детето: промените в Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) от август 2024 г. Набързо приетите промени в ЗПУО, създали дискриминационен и противоконституционен феномен, гласят следното:

> Чл. 11 ал. 2 се изменя така: „[...] извършване на пропаганда, популяризиране или подстрекаване по какъвто и да е начин, пряко или косвено, на идеи и възгледи, свързани с нетрадиционна сексуална ориентация и/или определяне на полова идентичност, различна от биологичната.“ В §1 от допълнителните разпоредби се правят следните изменения и допълнения: 1. Създава се нова т. 16: „16. ‚Нетрадиционна сексуална ориентация‘ са различни от общоприетите и заложените в българската правна традиция схващания за емоционално, романтично, сексуално или чувствено привличане между лица от противоположни полове“
>
> (ЗПУО 2024)

В този нов текст няма никакво определение на „пропаганда“, но пък има такова за „нетрадиционна сексуална ориентация“ (пропагандирана сред деца)[4]. *Липсата* на дефиниция на „пропаганда“ до голяма степен определи и обществените нагласи срещу измененията в ЗПУО като фашистки. Забележително е, че именно неопределеността определя вече определеното. Определеното (развращението на децата) е схващано като превантивна мярка срещу неслучили се (тоест неопределими) събития. Подобна логика на превантивна контрареволюция до голяма степен доведе и до заклеймяването на измененията като профашистки и дискриминационен почин. Но в допълнение към тази неопределена определеност самият етикет „фашизъм“ изглеждаше едновременно крайно детерминиран и недетерминиран именно защото беше използван като биполярна категория – не толкова като идентификация, а като принудителна

[4] За обща критическа о/позиция към измененията, вж. Панайотов, Тетевенски 2024.

форма на автоидентификация. В един репортаж виждаме как и двете полярности изразяват позициите си чрез идентификация с идеологическо страдание:

> „Днес е срамен ден за България. Вместо да вървим напред, правим крачки назад. Това е чист фашизъм. Джендър пропаганда в училищата ни няма и това го знае всеки, който има капацитет за критично мислене. Има много деца, които ще бъдат засегнати от този закон по начини, които политиците, които допуснаха това да се случи няма да могат да поправят“, заяви Камелия Ценева, присъстваща на протеста.

(Венкова, Керемедчийска, 2024)

На контрапротест, организиран от партия „Възраждане“, се виждат плакати „Оставете децата ни на мира“: „‚Нашите деца трябва да бъдат оставени на мира. Не трябва да има влияние в училищата. Децата са наивни, може лесно да бъдат манипулирани‘, заяви присъстващ на контрапротеста“ (пак там). Поддръжниците на измененията в ЗПУО открито обясняваха собственото си разбиране за репресия върху децата като превантивна мярка. Забележително е, че обвинението във фашизъм се чу и от тогавашната вицепрезидентка, а сега и президентка Илияна Йотова. Квалификацията ѝ се отнася до инцидент, свързан с издирването на адреси на учители от Варна с цел физическа саморазправа с тях, защото са се подписали в подписка срещу измененията в ЗПУО. „Вицепрезидентката Илияна Йотова оприличи с фашизъм тиражирането на списъци, в които се изброяват учители, изразили своя позиция. […] Часове по-рано подобна позиция зае и КНСБ. Синдикатът определи разпространението на списъци като ‚скандален лов на вещици‘“ (Свободна Европа, 2024). Това афективно призоваване срещу нецивилизовани практики на заглушаване и изразяване на свободна гражданска позиция е обърнато с краката нагоре от политически говорители, подкрепили самите промени: „‚Ние всъщност създаваме европейска практика‘, контрира лидерът на „Възраждане“ Костадин Костадинов и добави, че между двете четения е имало ‚обаждания от американското посолство‘“ (Митов, 2024).

Между фашизъм и нормалност, случаят със ЗПУО показва идеологическата лекота, с която страхът се превръща в афективен политически капитал и превантивна форма на дискриминация, който *сякаш* няма вътрешноприсъща идеология: докато етикетът циркулираше безпосочно, *никой не пожела да се идентифицира като репресивен фашист*. Тази позиция остана изцяло празна; идеологическата ѝ празнота детерминира целия обществен дебат. Ако активистите срещу измененията наричат случая фашизъм, то причините вицепрезидентката на президента Радев (който самият одобри закона без да наложи вето) да нарича фашизъм издирването на учители с цел саморазправа със сигурност са далеч от активистките аргументи. В един и същ момент президентът може да бъде обвиняван в административен фашизъм, а неговата заместничка – да гради образ на нещо като антифашистка боркиня, на изобличителка

на маккартизма, бранеща честта на българския учител, именно срещу чиято работа са насочени самите промени в ЗПУО.

Думата „фашизъм“ се появяваше многократно и в социалните медии и във всякакъв тип коментаторска дейност. Те до голяма степен бяха свързани с обвиненията срещу правителството и президента, че имитират законодателни изменения от руската и унгарската реалности. Образува се масив от дискурсивни идеологически идентификации и строги поляризации, които не регистрираха противоречивото подхвърляне на етикета фашизъм и от двете страни на идеологическата празнота. Ето един пример с коментар на потребител под тематична новина в сайта news.bg:

> *Опако на 12.08.2024 в 23:36:31 #3*: Цялата работа идва от съветските фашизирани кукуриговци, които разправяха, че педе.растите били педофили. Днешните руски солташаци се крият зад консерватизма на българските семейства, но никой не си задава въпроса на какво се дължи този консерватизъм. Истината е, че изостанахме социално-икономически от Европа. Първо, заради турското робство; второ, заради руския фашизъм. Приехме новите технологии и напредъка, свързан с икономическото развитие, защото всеки иска да печели и да бъде успешен, но отхвърляме социалното развитие на Запада, защото не можем да го проумеем!
>
> (News.bg, 2024)[5]

Коментарът е знаменателен със своето силогистично богатство: той има претенцията да разкрива, като обвинява (фашистите са патологични субекти); обяснява, като патологизира (фашизмът е равен на съвременна военна Русия); руснаците и поддръжниците на Русия в България са идеологически нестабилни и комплексирани субекти („солташаци“, тоест комплексари – игра на думи с „войник“ и „тестиси“), лесно податливи на идеологически манипулации; потребителят изобличава и за да нормативизира: консерватизмът е неясно, но някак свързан с фашизъм, коренящ се у „традиционното българско семейство“; но коментира и противоречивите сили на капитализма – България е фашизирана и проявява симптоми на назадничавост, защото имитира западния капитализъм без социалната му база, която, внушава коментарът, е неразривно свързана с икономическите и следователно с идеологическите устои на капитализма като нещо подразбиращо се напредничаво.

Именно тази недоизказана същност на подразбиращото се – на определяното от неопределеното – се явява обща сфера на ранимост, превърната в агресия, която на свой ред бива четена като фашизъм – ранимост, в която изригва идеологическото страдание – при това и от двете страни на фашизма и на антифашизма. Случаят със ЗПУО илюстрира трудно податлив на анализ момент на концептуално-идеологически разгул в употребата на „фашизъм“, обвинение,

[5] Оригиналният правопис е запазен.

което сякаш беше *твърде* автентично преживявано и от двете страни на Закона. Общото и в двете употреби на фашизъм беше, че *социалното страдание бе буквално стратегически желано като позиционно такова*. От една страна, противниците на промените правдиво виждаха в тях политически инженеринг на социално страдание върху една вече социално страдаща от идеология (хомофобия) група: нещо повече, то бе разглеждано като допълнителна, вторична форма на фашизъм (противоконституционност) върху една първична форма на фашизъм (дискриминация), кореняща се ту в законодателя (народните представители и президента), ту в народа (семейството в неговия „традиционен“ вид). От друга страна, поддръжниците на промените ги преживяваха като *облекчение от* едно ненастъпило социално страдание, чийто източник е нещо като въобразен социосексуален тормоз и издевателства над децата, тормоз, който в евангелските и традиционалистки среди често се нарича „розов фашизъм“. Конкретният случай илюстрира свирепо позиционна борба именно *към* едно *идеологически позиционно* страдание: ако противниците виждат съпротивата си към промените като свобода *от* идеологическо страдание, то поддръжниците открито конструират освобождение *за* собственото си страдание. Примерът показва една афективна асиметрия на ранимостта, която работи чрез празнотата на идеологическото означаващо: *идеологическото страдание от фашизма сякаш е пряко отражение на идеологическо страдание за (в името на) фашизма*. Двете позиции създават странното усещане, че се води идеологически дискурсивна борба около фашизъм и антифашизъм. Но не изглежда много вероятно нито двете страни да се смятат за антифашисти, нито за фашисти; нито пък антифашистката страна – която и да е тя в този объркващ спор на съпротива и потисничество – да вижда консолидирано себе си *като опозиция* на фашистка сила: по-скоро активистите разглеждаха и представяха себе си като афективни ситуационисти на ранимостта. Обвиненията във фашизъм извираха и от двете страни. И двете страни заемаха критическата позиция на прогресивност. Нито исторически, нито концептуално това може да е правдоподобно, защото асиметрията на ранимостта и страданието не е същото като самата позиционност на страданието.

Как тогава да си обясним тази свирепа игра по автоинтерпелация на фашизма? Как едновременно да мислим и двете страни като легитимно или нелегитимно страдащи от идеология, в случая – фашизмът като обвинение, фашизмът като сфера на афективна несправедливост? Предлагам да разберем подобни объркващи практики през понятията за микрополитика и микрофашизъм на Феликс Гатари, като твърдя, че те водят до същностно обяснение на множество *всекидневни* прояви на „фашизма“, като инструмент, който да ни послужи да изследваме социоаналитично „обективния смисъл“ и на идеологическото страдание, и на страданието от обществото в ситуация на един опозиционен вакуум. Предлагам

по-конкретно понятието за микрофашизъм и неговата история като *понятие за практика*, което описва *не „самия“* фашизъм, а минорни практики на фашизма, заключени в една сравнително осъзната и съвременна ситуация на *дискурсивна, идеологическа и най-често непредставена безпомощност, която представлява форма на страдание* – както от номинално фашистката позиция (ако такава въобще съществува открито), така и от номинално антифашистката позиция (ако някой днес въобще смята себе си за такъв по един открит и систематичен начин в смисъла на опозиция към фашизъм).

Понятието за микрофашизъм на Гатари е практическо именно в смисъл, че ситуира фашизма като всекидневна психопатология на идеологическо страдание, породено в своята ситуация на ежедневна изолация и мрежова непредставеност. Точно в този практически смисъл то има релевантност до голяма степен като инструмент за социоанализа на хипермедиирано идеологическо страдание, прикривано зад форми на желана репресия, особено в средата на социалните медии и медийния коментариат. Микрофашизмът и микрофашистките практики[6], а не понятие за фашизъм, подпомага социоаналитичния анализ на идеологическото страдание и разбирането на фашизма-като-страдание. Тук не става дума просто за преднамерена афективност и разбиране към агентите на „фашизма“, а по-скоро за умишлено снижаване на прага на това идеологическо обвинение и довеждането му до мислене на практическата логика на микрофашисткото. Както подчертах, основната ми теза е, че идеологическото страдание на явления, които днес мислим като екстремистки и поляризационни, са в същността си микрофашистки практики на социалното страдание. Фашизмът като „крайност“ обаче не може социоаналитично да обясни това страдание, което може твърде лесно да видим като източник на едно завръщащо се (или неотишло си) потиснато, а по-скоро това може да направи социоанализата на микрофашизма – като нещо, което не разбира собственото си саморазбиране.

Понятието микрофашизъм погрешно се приписва на тандема Жил Дельоз и Феликс Гатари и техния двутомник *Капитализъм и шизофрения* (Дельоз, Гатари, 2004; Дельоз, Гатари, 2009), за който ще стане дума по-късно в този текст (вж. Bratich, 2023: 1–25). В действителност то е осмислено и най-ярко учленено в работата на самия Феликс Гатари, но самата популяризация на идеи на Гатари е продукт на популярността на късния Дельоз, а оттам до голяма степен и на самия двутомник. Неприятно последствие на тази траектория на популяризацията е, че

[6] Един удачен пример за такива практики са т.нар. мемове. Както отбелязва Братич, „[м]емовете са важни, не толкова заради съдържанието, колкото заради фòрмата си. [...] Съществува странен фетиш, според който някои критици биха видели фашизма само когато той се появи в тази форма: масовата културна версия на фашизма, идеята за струпване на хора в пространство…“; при все това самият автор признава централността на сферата на „популярното“ като мястото, където се формира самият народ (Lukes, 2025).

множество идеи на Гатари биват претопени – макар това да изглежда доста желано сякаш от авторите – като Дельозови постижения, чийто орнаментален изразител се явява и неговият съавтор. Това се отнася до редица идеи и понятия, но в най-интензивна степен до идеите за микрополитика и микрофашизъм. В настоящите редове ще представя неговия произход и основните му артикулации в самостоятелната работа на Гатари хронологично, преди и след работата му с Дельоз, а пътьом ще отбележа и някои значими места от *Хиляда плоскости* (1980), където се среща по значим начин микрофашизъм.

В творчеството на Гатари понятието микрофашизъм се среща по различни начини в няколко ясно разпознаваеми и свързани текста и транскрипции на лекции основно от 1970-те години, като някои от тях предшестват, а някои последват появата на *Анти-Едип* през 1972 г. В някои от тези текстове самият термин не се появява, но други понятия са пряко и непряко свързани – като например опозицията микро/макро и молекулярно/моларно. Из тези текстове може да се различи една ясна програма за освобождаване на желанието от институциите без оглед на идеологическата им определеност (например, институцията на психоанализата като ляв интелектуален феномен срещу институцията на Urstaat като десен/фашистки феномен). Тези опозиции у Гатари имат експлицитна посока към освобождение от страданието (това се има предвид, когато основно използва думата репресия). Тази идеологическа гъвкавост не е продукт на неясни политически координати при Гатари, а резултат на хладнокръвен анализ на резултатите от социалните бунтове от май 1968 г. в Париж и овладяването на революционните желания от нови форми на организираща и микрофашистка форма на властта с нейната присъща и нова разпръснатост. В този смисъл, за пръв път и най-ярко разбирането за микрофашизъм е изразено в един текст с неясна датировка (ок. 1969–1972 г.) със заглавие „Класов интерес и групово желание“. В него Гатари заявява, че „[п]роблемът е да се отнеме от структурите на инвестиране в класовия интерес тяхната смъртоносна фашизираща субстанция“ (Guattari, 2006: 196); появява се въпросът за блокажа на „декодираните принадени стойности“ (пак там); тук изразява и идеята, че революционните организации следва да са „трансверсални“ (пак там: 197); както и нуждата желанието (в смисъла на „желаещо подкопаване“) да намери своите форми или „единици“ (пак там). Най-ярката позиция в този текст е идеята, че *„[н]е съществува ‚политика на желанието‘ на макросоциално ниво* (или пък на микросоциално ниво!)“ (пак там). Желанието е основна суровина на социалната революция без институционална организация – *самото желание* е тази изначална организация, но освободено от институциите си (психиатрия, кушетка и т.н.). Желанието е „депрограматор“. Негов основен опонент е Urstaat, или прадържавата (по-късно кулминираща до понятието за военна машина от *Хиляда плоскости*).

В друг близък текст от 1970 г. на име „Всички сме групускули“ Гатари говори за една повсеместна инфилтрация на институциите вътре в желанието – „държавен монополен капитализъм“ и „бюрократичен социализъм“ – в които действат „вътрешни ченгета и съдии, които са даже по-ефективни от тези на Министерството на вътрешните работи и на справедливостта“ (Guattari, 2015: 362; 363). Тук Гатари се опитва да осъвремени следвоенното разбиране за атомизация и отчуждение на индивида през институциите за неговото усъвършенстване и лечение, като ги разобличава като интернализирани агенти на социалния контрол: „Желанието е смазано“ (пак там: 364). В прогностичен пристъп французинът вещае всякакви идни обществени разместванията: „революции, но и ужаси като фашизма и от тоя сорт“ (пак там: 365). Първата стъпка към противодействие на превърналите се в групускули индивиди е революционните организации да преразгледат своите програми, тъй като са затънали в репресивен бюрократизъм, който не успява да види интернализацията на един микрофашистки автоматизиран контрол вътре в самия индивид. „Класовата борба“ е проникната от капиталистическите експлоатации не просто на труда, а на качествата на човека, обърнати срещу самия него. Нужна е „програма на антиавторитарна революция срещу малките шефчета и тем подобни“ (пак там: 366), настанили се вътре в структурата на самото желание. Дори самокритиката на революционера се е обърнала срещу него и е антиреволюционна. Нужна е, отново, „единица на желаещо подкопаване“ (пак там: 386). „Революционното движение следователно трябва да изгради нова форма на субектност, която вече не се осланя на индивида и съпружеското семейство“ (пак там: 368–369).

Безспорно понятието за микрофашизъм е най-силно подплатено в лекцията с предизвикателно заглавие „Всеки иска да бъде фашист“ (Милано, колоквиум „Психоанализа и политика“, декември 1973 г.) (Guattari, 2009a) и тя заслужава най-много внимание за разбирането на микрофашизма като явление, което пряко съчетава в себе си вече споменатите критики на атомизацията и обръщането на желанието на индивида срещу себе си като „вътрешно ченге“. В дискусията към лекцията Гатари споменава микрофашизма едва към края: „Що за детериториализация е тази, която поражда, на свой ред, възкачването на микрофашизма?“ (пак там: 175). За да адресира своите опасения относно един нов феномен, който ще нарича микрофашизъм, понятието тук е предшествано от две разбирания на Гатари: за желанието[7] и за микрополитиката, като от самото начало той заявява, че „истинският полити-

[7] В по-късна дискусия, озаглавена „Микрофизика на властта/микрополитика на желанието“ Гатари ретроспективно отчита интелектуалните паралели на идеите си с някои идеи на Фуко, като казва, че желанието при Фуко е „далеч по-ограничено от начина, по който Дельоз и аз разгръщаме този термин“ (Guattari, 2009b: 285). Гатари вижда в творчеството на Фуко и аналогия на неговото разбиране за

чески проблем“ е фашизмът (пак там: 154), но очевидно за него вече не може да се говори чрез фройдомарксизма, например. Той изрично казва, че под желание няма предвид нищо, свързано с Лакан, нито пък с институциите на психоанализата и марксизма.[8] Гатари разграничава „удоволствие от“ и „желание за“ революция, като второто е свързано с освобождение на микрополитическата маса в смисъла на молекулярна маса, практикуваща желания-уредби. Желанието не е форма на индивидуация на либидото, от което да произтичат социалните процеси под организацията на партократски структури: няма нито желание, нито репресия „в себе си“. Желанието е само продукт на микрополитическа маса, но микрополитиката на желанието не репрезентира масите и борбите им. Микрополитиката на желанието е по-скоро „връзка на множественост на молекулярни желания“ (пак там: 158; 159), способни на широкомащабна катализа. Тя е и „единогласна множественост на желанията“ – тази единогласност на желанието на масите съставя микрополитиката. Разграничението между микрополитика и макрополитика на желанието цели да доведе до ликвидирането на универсалните интерпретативни психоаналитични модели, чиято важност замества самите желания с репресивни подривания на желанията. Микрополитиката отнася себе си едновременно до „желанието на индивида“ и до желанието в един най-широк социален смисъл и има две форми: макрополитика, адресираща индивидуални и социални проблеми и микрополитика, адресираща същите сфери (индивид, семейство, партийни въпроси, държавни въпроси и т.н.). Според Гатари „деспотизмът“ в съпружеските и семейните отношения „произтича от същия вид либидно предразположение, съществуващо в най-широкото социално поле“ и затова не е абсурдно да се твърди, че много от големите социални проблеми (бюрократизъм и фашизъм) могат да се адресират в светлината на микрополитиката на желанието (пак там: 155–156). Микрополитиката не е „тотализираща единица“ (пак там: 159). Теоретичното изражение „микрополитика“ не застава между социалния обект и праксиса: „Социалният обект може да говори без репрезентативни инстанции. […] Анализът става незабавно политически“ (пак там: 159, 160). Анализът на самите нови форми на фашизъм се движи към молекуляризацията на неговия обект[9]. Гатари все пак твърди, че това е същият онзи

микрополитика: перспективата на Фуко е „микрополитика на екзистенцията и желанието. […] от крайността последва екзистенциално утвърждаване и посветеност“ (пак там: 289).

8 И в този пункт Гатари успоредява работата си с Фуко посмъртно: неговите изследвания допринасят към мисълта за субективацията тъй, сякаш тя наподобява една „микрополитика, освобождаваща ни от псевдоуниверсалиите на фройдизма или лаканианските матеми на несъзнаваното“ (Guattari, 2009b: 290).

9 В своята интерпретация на микрофашизма Братич отстоява позицията, че всъщност подобен вид молекулярност може да бъде аналитично разширена, ако разглеждаме микрофашизма едновременно като предшестващ модерността и като инкорпориращ части от нея, но при все това трябва да бъде търсен в елементите на конституираната държава (Bratich, 2023: 7). Така микрофашизмът е и ресурс на модерността и не бива да се свежда до завръщане към пред- или антимодерни форми (пак там: 8).

фашизъм, който можем да открием в семейството, училището, синдиката и т.н. Борбата срещу микрофашизма може да се проведе при анализа на новите му условия, но в континуитет спрямо социалната машина, която го възпроизвежда; вчерашният фашизъм е и днешният, но разпрострян на микрополитическо ниво (пак там: 162–163). Гатари заявява, че днес сме свидетели на „други фашизиращи микрокристализации, изникващи от филума на тоталитарната машина“ (пак там: 166). Микрополитиката на желанието означава отказът да се допусне всмукването на фашистки формули в живота. В най-знаменателните редове от лекцията Гатари заявява:

> …развиват се нови форми на молекулярен фашизъм: бавно горящ фашизъм в семействеността, в училище, в расизма [...] Навсякъде тоталитарната машина търси подходящи структури, тоест структури, способни да адаптират желанието към икономиката на печалбата. Трябва веднъж завинаги да се откажем от бързата и лесна формула: „Фашизмът няма пак да успее“. Фашизмът вече „е успял“. [...] Фашизмът сякаш идва отвън, но намира енергията си точно в сърцевината на желанието на всеки. [...] Фашизмът, подобно на желанието, е разпръснат навсякъде [...] За фашизма може да се каже, че е всемогъщ и същевременно нелепо слаб.
>
> (пак там: 169)

Новото условие на микрофашизма всъщност е фашизирането на капиталистическия начин на производство, но сякаш изместен вътре в структурата на личността като стока. Микрополитиката на желанието може да приеме фашистки форми, когато, за разлика от индустриалния фашизъм и неговите грандомански проекти на Прадържавата и военната машина (винаги за сметка на индивида), капиталистическите тоталитарни машини „разделят, партикуларизират и молекуляризират работниците“, извличайки ресурс от потенциала на желанието им (пак там). Доколкото обаче капитализмът се бои от масите, една микрополитика на желанието е изцяло реалистична за организация на микрополитическата маса[10].

В друга публикувана версия на тази лекция под заглавие „Микрополитика на фашизма“ срещаме още няколко важни твърдения (Guattari, 1977a). Гатари говори за „фашизъм на свръх-аза“ (пак там: 223), обзел политическото поле, като в същото време предписва микрополитиката на желанието да не се центрира върху един конкретен проблем (пак там: 220). Нещо повече, тази микрополитика изисква „радикална нова критика на масовите движения. […] свързването на много и различни молекулярни желания […] води до широкомащабни конфронтации“ (пак там). Микрополитическата борба срещу фашизма изисква предварителен и попътен анализ на „машинно-семиотичния състав на различни властови образувания“. Продуктът е „молекулярен

[10] Вж. и Guattari, 1997: 228–229 относно капиталистическото „налагане модели на желание“ и за капитализма като нова „формула на тоталитаризма“.

анализ“,[11] който изразява съчетаването на теория и действие у „молекулярните сили“ (пак там: 223–224). На едно последващо ниво „функцията“ на микрополитиката на желанието ще е да блокира *всяко* едно изражение на фашизма на *всяко* ниво (пак там: 225)[12].

В двутомника *Капитализъм и шизофрения* микрофашизмът се появява доста по-учленено. Дотук беше важно да разгледам как и чрез какви основания Гатари достига до микрофашизма чрез понятието за микрополитика на желанието/фашизма: и двете са в близка връзка с капиталистическия начин на производство на индивида. Някои от прозренията на Гатари за микрофашизма са много по-изразително представени в *Хиляда плоскости* – с уговорката, че това е съвместен текст, както и с уточнението, че това сътрудничество стъпва до голяма степен върху собствената активистка и организационно-политическа работа на Гатари още преди да започне да работи с Дельоз. Опозицията микро/макрополитика, както и понятието за молекулярно, са най-конкретно и плътно разиграни в девета плоскост „Микрополитика и сегмент“ (Дельоз, Гатари, 2009: 213–214). Но е за отбелязване, че дори преди опозицията да се учлени, още в първите страници авторите ни сблъскват с микрофашизма: „Групите и индивидите съдържат микрофашизми, чието желание е единствено да кристализират“ (пак там: 16; срв. по-горе „микрокристализациите“ у Гатари). В девета плоскост французите говорят за „две политики […] една макрополитика и една микрополитика, които изобщо не възприемат по еднакъв начин класите, половете, личностите, чувствата“ (пак там: 269) – внушавайки, че индивидуалните

[11] В дискусията си върху Фуко Гатари в крайна сметка почти слага знак на равенство между фукоянската микрофизика на властта и неговата микрополитика: „молекулярен анализ, позволяващ ни да се отместим от формите на власт към инвестициите на желанието“ (Guattari, 2009b: 284).

[12] Изследванията на Гатари на желанието на микрополитическо ниво го отвеждат – след публикуването на *Анти-Едип* – до много по-задълбочен лингвистично-семиотичен анализ на микрополитиката и микрофашизма като нейна екстензия. В този текст е безпредметно да демонстрирам последващите му занимания, свързващи микрополитика/микрофашизъм и лингвистика, но все пак си заслужават да се отбележат две знаменателни заключения, до които Гатари достига в своята нюйоркска лекция „Към една микрополитика на желанието“ от 1975 г. (Guattari, 1977b). Според французина всяко „съдържание“ е винаги вече заложник на отношението между форма и самото него (пак там: 82); преди въобще да бъде структурирано като език, то има структуроподобно изражение на едно множество от микрополитически нива: това е неговият начин да търси изход от предварително заварените „господстващи означавания“ и да неутрализира „формите на указване и регулация, издигнати от структуралистите“ и тяхното наследство у психоаналитично обсебените съвременници на Гатари (пак там). На езиковедско ниво Гатари теоретизира, че е нужно да бъдат търсени и изнамирани всички „точки на микрополитически антагонизъм на всяко ниво“ (пак там: 83), но предусловието за това е да се отървем от опозицията между съдържание и форма в нейния „постезиков“ инвариант. Той се застъпва за една „изразителност“ на желанието, което да бъде субективирано в двойката изразяване/съдържание (пак там: 88). Постезиковото означаване, заедно с отказа от една „несемиотична семиология“ преди опозицията форма/съдържание, води до тъжното последствие, че „субектът на съобщаваното се е превърнал в ехото на субекта на изказването […] Това е програмата на лингвистичната едипализация“ (пак там: 93). Микрополитиката, с други думи, следва да бъде допълнително освободена чрез едно лингвистично обръщане към предезикови субекти, които не са нито предварително семиотизирани, нито пък са лингвистично-психоаналитично институирани като инстанции на желанието.

особености са предмет на идеологическа работа. Така или инак, за двамата „всичко е политическо, но всяка политика е едновременно *макрополитика и микрополитика*“ (пак там: 292), тоест политическото е нерешимост.[13] Голямото заключение тук е спрямо макрополитиката: че тя, „голямата политика“, „никога не може да борави със своите моларни съвкупности“, които са нейния суров и основен ресурс и двигател – „а и колкото по-големи са съвкупностите, толкова повече се молекуляризират онези инстанции, които биват задействани“ (пак там: 280), сиреч макрополитическото има тенденцията да се свива до микрополитическите си итерации. В този смисъл и когато Дельоз и Гатари говорят за „масата“ като понятие, те я разграничават от класата като макросоциално явление съвсем съзнателно, защото за тях масата е „*молекулярно понятие*, действащо чрез тип сегментиране, който е несводим към моларната класова сегментарност“ (пак там: 292). Масата е молекулярност, резистентна на класата-като-маса; масата е маса-сегмент. Тя е и по-късен отглас на опита да се изобрети субект на една нерепресивна революция в руините на май ‘68 и неговите поданици, погнати от хитростта на един огъвкавен и иманентизиран контрол. Следният най-изразителен пасаж заслужава цялото ни аналитично внимание, тъй като доизостря диагнозата на Гатари от „Всеки иска да бъде фашист“ от 1973 г.:

> Ще кажем също така, че фашизмът включва един молекулярен режим, който не се слива нито с моларните сегменти, нито с тяхната централизация. Няма съмнение, че фашизмът е изобретил понятието тоталитарна държава, но няма основание да се определя той чрез понятие, което сам изобретява; има тоталитарни държави без фашизъм, от сталинистки тип или от типа военна диктатура. Понятието тоталитарна държава важи единствено в макро-политически мащаб, за една твърда сегментарност и за един специален начин на тотализиране и централизиране. Но фашизмът е неотделим от молекулярни огнища, които гъмжат и скачат от точка в точка, взаимодействат си, *преди* да започнат да резонират всички заедно в националсоциалистическата държава. Селски фашизъм и градски фашизъм или квартален фашизъм, фашизъм на младежи и фашизъм на някогашни военни ветерани, фашизъм на левицата и фашизъм на десницата, фашизъм на двойката, на семейството, на училището или на канцеларията: всеки фашизъм се определя от една черна микро-дупка, която важи сама за себе си и комуникира с другите, преди да започне да резонира в една генерализирана черна дупка. Фашизъм има, когато във всяка дупка, във всяка ниша е инсталирана *военна машина*.
>
> (пак там: 293)

В тази мрачна диагноза първоначално не се говори за микрофашизъм пряко, но той се мисли микрополитически, защото „[и]менно микрополитическата, или молекулярната, мощ,

[13] Сравнително банално шмитианско наблюдение, което обаче има за своя открита мишена фашизма, а не ляво промотиране на фашистката теория за решението, така модна през 70-те и 80-те години на миналия век в лявото хайдегерианство.

прави фашизма опасен, защото той е масово движение: по-скоро раково тяло, отколкото тоталитарен организъм“ (пак там: 294). Но се появява малко по-късно и в много пряка връзка с критиката на Дельоз и Гатари към Вилхелм Райх и фройдомарксизма от въведението към *Анти-Едип*: въпросът за авторепресията е големият въпрос и на фашизма, и на микрофашизма[14]. Променил се е механизмът на инфилтрация и разпръскването на самата авторепресия в институирането на желанието. Те продължават: „Единствено микрофашизмът дава отговор на всеобхватния въпрос: защо желанието желае собственото си потискане, как можеш да желаеш собственото си потискане? […] Прекалено лесно е да си антифашист на моларно ниво, без да виждаш онзи фашист, какъвто си ти самият, какъвто поддържаш и подхранваш, какъвто сам обичаш, с лични и колективни молекули“ (пак там). Фашизмът става предмет на едно атомизиращо самонаблюдение, в името на освободителния потенциал на микрополитическата маса. Желанието, насочено срещу самото себе си – това, което е същинският корен на фашизма – подлежи на микрополитическа революция в структурата на личността, но при условието да се изправиш пред микрополитиката на желанието към репресия в самия себе си. Това обърнато и вгъващо се в себе си желание е именно самото явление на страданието, изригващо и прихващано в своите превърнати форми, ескалирало до микрофашизъм. Микрополитическият анализ на желанието *за* микрофашизъм е в крайна сметка траекторията за освобождение *от* страданието; тук не сме в сферата на негативната свобода. Какво да се прави с него тогава, когато няма политически проект за освобождаването и разрешаването му, обаче, едва ли е въпрос на политическа регулация, *ако фашизмът е самата политика*, а не реакция на противопоставен политически проект за равенство и благосъстояние. При такова условие се изправяме пред ситуация, в която *наричаме самата политика фашизъм*.

Микрофашизъм на Последния ден

Нищо не гарантира, че страданието няма да се превърне в и мащабизира като една класическа и регресивна форма на фашизма на военната машина. Вероятно можем да наречем тази машина такава, която произвежда апокалиптичен капиталистически фашизъм. Но също така и днес вероятно е по-добре да се отървем от идеята, че фашизмът е стил на лидер/ство, въпрос на строга организация, икономически контекст и т.н. Както отбелязва Братич, „някои писатели и

[14] Въпросът се появява периодически в нови форми и с нови данни. Например, Ищван Деак в една рецензия от 1983 г. отбелязва, че „[ф]ашизмът не е просто политическа проява на недоволството на дребната буржоазия. […] с течение на времето социалният състав на фашистката членска маса се е променял, като обикновено се е измествал от електорат от по-нисшата класа към всички социални класи“ (Deák, 1983). Мащабизирането на фашизма е тенденцията му към микрофашизация. Емпиричните наблюдения върху класовия състав на фашизма имат пряко отношение към тенденцията за генерализиране на микрофашизма.

читатели никога няма да се откажат от идеята, че фашизмът е необикновено, а не обикновено нещо“ (Bratich, 2013: 2). По-скоро има хиляди малки фашистки машини, които произвеждат културализацията на (микро)фашизма: мемове, гифове, онлайн кампании и т.н. Ако съдим по безкрайния поток от предупреждения срещу фашизъм, потенциалът на микрополитиката на желанието си остава по-скоро пожелателна форма на хоризонталност в един свят на брутално вертикално подчинение, което Клайн и Тейлър (2025) наричат „апокалиптичен фашизъм“ (*end times fascism*). Според този възглед днешният фашизъм няма в себе си „правдоподобна визия за обнадеждаващо бъдеще“, каквато например е имал „европейският фашизъм от 1930-те и 1940-те[, който] все пак е имал хоризонт: очаквал е бъдеща златна епоха след кръвопролитията, която за висшите народи ще бъде мирна, пасторална и пречистена. Днес вече не“ (пак там). В това разбиране е интегрирано едно схващане за ускорение без остатък: не благоденствие след погрома за мнозина, а благоденствие на погрома на малцина. При подобна критическа диагноза бъдещето не е обещание, а приватизация, подплатена с частни армии. В своята основа микрофашистката структура на страданието просто е изкоренена от корпоративно-фашистката програма: микрофашизмът е по-скоро пространство на цифровото страдание, а не на капиталистическата политика-като-фашизъм. Липсата на опозиция между фашизъм и *каквото и да е* не е просто доведена до крайност: тя е самата крайност. Това е крайността на самото политическо. Колебливият и прозорлив възглед на Финкълстийн за фашизма като нещо друго на предлаганото описание лесно може да бъде преформатиран и разбран именно като фашизъм на апокалипсиса или „фашизъм от Последния ден“, при който Силициевата долина и евангелизма на откровението се сблъскват в техноускоренчески фашизъм. При него страданието се е превърнало в ресурс за некрополитика и нищо повече. Страданието *от* остава *при*. В най-мрачните редове от диагнозата си Клайн и Тейлър заключават: „Силициевата долина приключи с алтруизма – ефективен или всякакъв друг“ (пак там). Днес алтруизмът дори не е селективен: претенциите за класова мобилност в редовете на „бролигархията“ са бърз спомен от лумнало в самото си начало увлечение.

Точно тук, в момента на най-яркото изражение на близостта и опасността на микрофашизма е и най-стряскащият и актуален паралел с изначалния проблем, с който започна и този текст – проблемът за фашизма като липса на опозиция. Тази липса се случва днес в контекста на съзнателен отказ от постфашистко бъдеще. Това е проблем на страданието, превърнато в капитал на апокалиптичния фашизъм; но фашизъм, изплетен от хиляди микрофашизми, изтъкани от фантазии без никакво политико-икономическо последствие. В самото изкристализирало понятие за микрофашизъм има интегрирана критика към антифашизма като потенциално-виртуална форма на действеност. В артикулацията на Дельоз и

Гатари да си антифашист не е идентично на това да си не-фашист. Идеологическата разглобеност на желанието към репресия позволява и една идеологическа разнопосочна мобилност на антифашизма към микрофашизма. Сякаш няма никакви останали идеологически гаранти, че опозицията вътре в една идеология може да води до опозиционни/противоположни резултати – и позиции. Молекулярната мощ на микрофашизма да превзема подпрагово не/съзнаваното просто следва да бъде диагностично и иновативно посочена: позицията на (Дельоз и) Гатари не е, че няма разлика между фашизъм и антифашизъм. Това въобще не е проблемът, пред който ни изправя микрофашизма. Проблемът се таи в това, че мобилизацията на желанието към една микрополитическа и молекулярна сегментарност не предпоставя идеологически резултат на партократичен принцип, който може да бъде впоследствие аналогизиран с политическа мобилизация сама по себе си или пък с някаква целерационална процедура по идеологическа интерпелация, намираща основания в организации. Микрофашистът е „вътрешният двойник“ на едно неопределено удължено страдание. Антифашизмът може да бъде изцяло молекулярно пасивен и обратното на собствената си дейностност в капиталистическата апроприация на фашистката доктрина и апокалиптичния фашизъм на военната машина. Микрофашизмът просто не е аналогична опозиция на фашизма: той се отнася със сравнителна интензивност и до фашизма, и до антифашизма, но е изолирана практика на самореференциалното желание за репресия и винаги компенсаторно господство. В този смисъл микрофашизъм не е нова артикулация на фашизъм – това никога не е бил замисълът на Гатари при обсъждането му на „микрополитиката на желанието“. Критическото му предупреждение е, че микрофашизмът е иманентизация на репресия на желанието без никаква остатъчна опозиция. Финкълстийн вижда същия процес по един по-наративизиран начин в една история за гибелта на лявата политика: и може би не на лявото само по себе си, а на опозицията въобще.

Точно в този смисъл когато говорим за фашизъм днес е трудно сами да се ориентираме на какво да го противопоставим. Когато Финкълстийн – безспорно един неочакван интерлокутор на Гатари – говори за липса на опозиция на фашизма, той по-скоро внушава идея, подобна на понятието за микрофашизъм. Най-просто казано, опозицията се е свила, вгънала в самата себе си. Резултатът е една иманентна практика на безпосочен микрофашизъм, който няма ясни идеологически координати – не защото няма опозиция по принцип, а защото няма практика на тази опозиция извън това, което днес тъй лесно наричаме фашизъм. И в самото вгъване на опозицията може да се намери както фашизъм, така и антифашизъм. Но когато днес мобилизираме историческия феномен и идеология, наречена фашизъм в критическия си речник, ние сякаш предварително сме се отказали от опозицията в смисъл, че сме наясно, че борбата е вгъната, вгледана в себе си и дори и собственото ѝ саморазбиране не води до политически деен

резултат. Микрофашизмът е молекулярен, не в смисъл, че е просто атомизиращ, а в смисъл, че желанието се насочва навътре в себе си, без предварително зададена цел и резултат. Страданието зад желанието в микрофашизма е оставане под напрежението на апокалипсиса на целерационалното и некрополитическо управление на масата-като-класа, която не е никакъв биополитически ресурс. Ако микрофашизмът е продукт на някакво идеологическо страдание, както се опитах да покажа, той не манифестира своята изразителност в името на последващо бъдеще с нормативни възгледи за политическо установяване. Той се задоволява с една културализирана автоинтерпелация от Последния ден, той се наслаждава на ускоренчеството и апокалиптичността на корпоративния фашизъм. Възможно е в микрофашисткото желание, намиращо се в страданието на масата като молекулярно явление да има някакъв освободителен потенциал, но днес нищо нито го управлява, нито го гарантира. Идеологическото страдание е микрофашизъм, разпарчетосал фашизма на неговите молекули без никаква идея защо се страда – и дали това ще приключи с някакво облекчение.

Критическата задача при една социоанализа на микрофашизма на страданието пред нас сега не е да анализираме фашизма, а да видим онеобходимостяването му *като самата политика, срещу която няма съпротива в смисъла на опозиция*. Оставането „при“ фашизма единствено ни води до страданието „от“ фашизма в неговите микрофашистки практики, в които има ресурс за освобождение и егалитарност. Но аналитиката на властта е сведена до каталог на фатализма. Политическото движение срещу фашизма-като-политика е сведено на свой ред до квиетизъм. Квиетизмът – до фидеизъм. Опозицията срещу *конкретните* катализатори на „фашизма“ – например екологичните и климатични изменения – не са предмет на предоговаряне, а на асиметрична апроприация и доминация, *превантивно* програмирана, за да работи за малцина. Договорният и властови потенциал на някаква суверенно-молекулярна маса е предмет на корпоративно-превантивна контрареволюция.

В най-мрачния си момент микрофашизмът на страданието е оставен без самата форма на изкупление и облекчение. Микрофашисткото тук е в нещо като осъзнатото желание, че така стоят нещата. Оттук и възгледът на Финкълстийн и този на Клайн и Тейлър са обобщими чрез едно критическо наблюдение на Рей Брасие в една дискусия с него от 2017 г., в която той помества както интуицията на Финкълстийн, така и диагнозата на Клайн и Тейлър:

> Не съм толкова оптимистичен относно неустойчивостта на капитала. Казахте, че трудът е само един от източниците на кризата; вероятно екологичната катастрофа е друг такъв. Но вижте, ако някой е песимист, би могъл да каже: колкото по-лоши стават нещата, толкова повече можем да очакваме по-нататъшни триумфи на неофашисткия популизъм и реакционната политика. Колкото по-лоши стават нещата от материална гледна точка, толкова по-малка е вероятността да видим възраждане на еманципаторна политика, а вместо това да има все по-параноичен и

> расистки ксенофобски популизъм, който се утвърждава отново, фашизъм в Европа и другаде. През 20-те и 30-те години на миналия век имаше сценарий, в който поне имаше организирана работническа класа. Нещата бяха по-добри за левицата, отколкото са сега, и вижте какво се случи. Днес, освен няколко обнадеждаващи активизации като тази на Корбин, има много малко индикации другаде в Европа за население, което отхвърля неолибералната оптика или прави връзка между тази все по-засилваща се криза и неолибералния капитализъм. А това е форма на субективация. В известен смисъл, голямата идеологическа сила на капитализма е, че той винаги може да се обръща към страховете, параноята и несигурността на хората. И колкото по-лоши стават нещата, колкото повече кризите се засилват, колкото по-голяма е несигурността, толкова повече ще се засилва търсенето на сигурност и защита. В този случай човек лесно може да предвиди повече или по-малко дългосрочен сценарий, в който ще има корпоративни фашистки анклави, защитаващи правата и привилегиите на своите граждански клиенти чрез масивни военни сили за сигурност. Не мисля, че екологичната катастрофа е достатъчна, за да подкопае капитализма. Мисля, че това е изключително оптимистично. Хората сякаш мислят, че екологичната катастрофа може най-накрая да постигне това, което организираният труд не можа, а именно да постави капитала на колене. Мисля, че това е пожелателно мислене. Мисля, че капиталистическата класа е придобила ресурсите, от които се нуждае, за да оцелее в предстоящата екологична катастрофа. Те имат частни армии, разполагат с постоянно нарастващи технологични ресурси, за да могат да контролират, манипулират и, ако е необходимо, да унищожат всякакъв вид организирана политическа заплаха. Мисля, че да признаем това трябва да е *sine qua non*, въз основа на което човек се опитва да разбере какво може да се направи.
>
> (Brassier et al., 2017: 113–114)

Какво ли може да се направи, ако това – тоест превантивното и рационално-предварително потушаване на самата форма на опозицията – е *форма на субективация*? Ако еколапасът е самата субективация, чудно ли е, че няма (форма на) опозиция? Може би тази субективация е молекулярното разпръскване и планетаризация на микрофашизма? На такъв микрофашизъм, който субективира страданието в безопозиционна форма на индивидуиращ и овластяващ корпоративно-микрофашистки апокалипсис? „Фашизмът“ днес не е оперативно понятие: то е по-скоро операция, отколкото понятийна работа с *някаква* цел. То отразява идеология, само доколкото е иманентизирано във вече отчуждените форми на страдание без остатък – форми, които не намират опозиция, а са безопозиционна операция на социално страдание, сведено до вътрешно движение на празна ефективност. Тази празнота в стария фашизъм някога е била запълвана с бъдниите на едно политически оправдано страдание. Днес самата празнота – включително и на самата форма на опозиция – замества страданието, но то е все така политически ресурс.

Тази оставена на себе си вътрешност на страданието *без форма* не е имплозивен идеологически фашизъм, а един дълбаещ в себе си микрофашизъм. Страданието на микрофашистите е безформено бъдеще. Липсата на опозиция и съпротива не е липса на идеология, но липсата на идеологическа и дейна опозиция срещу фашизма го свежда до фашизъм-като-страдание, избликващ в микрофашистки афективни проявления. Така днес микрофашизмът владее като психопатология самата сфера на всекидневието, детерминирано от фашизма-като-политика. Освобождаването от страданието, движещо тази психопатологична сфера на ранимост вече не е цел, а ресурс за една вирулентна доминация на очевидното. И сякаш разпознаването на фашиста в нас го призовава не към микрополитика на желанията ни, а към пожелаването на микрофашизма в нас самите, безостатъчно, в един апокалиптичен експеримент: да видим какво ще стане, ако възможното *наистина* е необходимо. Ако за страданието няма утрешен ден, неговият Последен ден е просто този на една безкрайна микрофашистка имплозия.

Литература

Brassier, P. et al., (2017). Pricing Time: Outline and Discussion on Suhail Malik's 'The Ontology of Finance.' *Identities: Journal for Politics, Gender, and Culture*, 14.1 (Winter 2017): 86–122. https://doi.org/10.51151/identities.v14i1-2.320.

Bratich, J. Z., (2022). *On Microfascism: Gender, War, and Death*. New York: Common Notions.

Bray, M., (2017). *Antifa: The Anti-Fascist Handbook*. New York and London: Melville House Publishing.

Deák, I., (1983). What Was Fascism? *The New York Review of Books* (03.03). https://www.nybooks.com/articles/1983/03/03/what-was-fascism.

Deleuze, G., Guattari, F., (2004). *Anti-Edip: Kapitalizam i shizofrenia*, t. 1. Prev. A. Koleva. Sofia: Kritika i humanizam. [Дельоз, Ж., Гатари, Ф., (2004). *Анти-Едип: Капитализъм и шизофрения*, т. 1. Прев. А. Колева. София: Критика и хуманизъм.]

Deleuze, G., Guattari, F., (2009). *Hilyada ploskosti: Kapitalizam i shizofrenia*, t. 2. Prev. A. Koleva. Sofia: Kritika i humanizam. [Дельоз, Ж., Гатари, Ф. (2009). *Хиляда плоскости: Капитализъм и шизофрения*, т. 2. Прев. А. Колева. София: Критика и хуманизъм.]

Deyanov, D., (2025). Sotsioanaliza na psihopatologiite na politicheskoto vsekidnevie (kam proekt za izsledvane). Manuscript, 1–8. [Деянов, Д., (2025). Социоанализа на психопатологиите на политическото всекидневие (към проект за изследване). Ръкопис, 1–8].

Finkelstein, N.G., (2023). The Bidens Who Cried Fascism. *Norman G. Finkelstein's Blog* (26.07). https://www.normanfinkelstein.com/the-bidens-who-cried-fascism.

Guattari, F., (1977a). The Micro-Politics of Fascism. Trans. R. Sheed. In: *Molecular Revolution: Psychiatry and Politics*, London: Penguin, 217–232.

Guattari, F., (1977b). Towards a Micro-Politics of Desire. Trans. R. Sheed. In: *Molecular Revolution: Psychiatry and Politics*, London: Penguin, 82–110.

Guattari, F., (2006). Class Interests and Group Desire. Trans. K. Gotman. In: *The Anti-Œdipus Papers*. Ed. S. Nadaud, Los Angeles: Semiotext(e), 196–198.

Guattari, F., (2009a). Everybody Wants To Be a Fascist. Trans. S. Fletcher and C. Benamou. In: *Chaosophy: Texts and Interviews 1972–1977*. Ed. S. Lotringer, Los Angeles: Semiotext(e), 154–175.

Guattari, F., (2009b). Microphysics of Power/Micropolitics of Desire. Trans. J. Caruan. In: *Soft Subversions: Texts and Interviews 1977–1985*. Ed. S. Lotringer, Los Angeles: Semiotext(e), 278–290.

Guattari, F., (2015). We Are All Groupuscules. Trans. A. Hodges. In: *Psychoanalysis and Transversality: Texts and Interviews 1955–1971.* Los Angeles: Semiotext(e), 362–369.

Hassan, M., (2024). Trump's Intrusive Demons and Israel's "Enlightened Cause" | Norman Finkelstein. *The Big Picture with Mohamed Hassan* (16.11). https://thebigpicture.buzzsprout.com/2116924/episodes/16117312-trump-s-intrusive-demons-and-israel-s-enlightened-cause-norman-finkelstein.

Herzog, D., (2025). The New Fascist Body. *e-flux Journal* #157 (October): 1–9. https://www.e-flux.com/journal/157/6776787/the-new-fascist-body.

Klein, N., Taylor, A. (2025). Vazhodat na apokaliptichnia fashizam. Prev. Georgi Gerdzhikov. *Barikada* (21.07). [Клайн, Н., Тейлър, А. (2025). Възходът на апокалиптичния фашизъм. Прев. Георги Герджиков. *Барикада* (21.07). https://baricada.org/2025/07/21/end-times-fascism].

Lukes, D., (2025). "It's Not Just that the Far Right Is Reactionary, that It Reacts to Something, But It's a Preventive Counter-Revolution": An Interview with Jack Z. Bratich. *minor literature[s]* (04.11). https://minorliteratures.com/2025/11/04/its-not-just-that-the-far-right-is-reactionary-that-it-reacts-to-something-but-its-a-preventive-counter-revolution-an-interview-with-jack-z-bratich-dani.

Mitov, B., (2024). „Evtin populizam". Deputatite zabraniha LGBT „propagandata" sred detsa s „tekstove ot Uikipedia". *Svobodna Evropa* (07.08). [Митов, Б., (2024). „Евтин популизъм". Депутатите забраниха ЛГБТ „пропагандата" сред деца с „текстове от Уикипедия". *Свободна Европа* (07.08). https://www.svobodnaevropa.bg/a/33068949.html].

News.bg, (2024). Evropa prizovava Radev da spre zabranata na LGBTI propagandata v uchilishtata. *News.bg* (12.08). [Нюз.бг, (2024). Европа призовава Радев да спре забраната на ЛГБТИ

пропагандата в училищата. *News.bg* (12.08). https://news.bg/politics/evropa-prizovava-radev-da-spre-zabranata-na-lgbti-propagandata-v-uchilishtata.html].

Panayotov, S., Tetevenski S., (2024). Otvoreno pismo na balgarskata akademichna obshtnost (prepodavateli, ucheni, doktoranti i raboteshti v balgarskoto visshe obrazovanie i nauchna sistema) otnosno izmeneniyata v ZPUO. *dVERSIA* (13.08). [Панайотов, С., Тетевенски С., (2024). Отворено писмо на българската академична общност (преподаватели, учени, докторанти и работещи в българското висше образование и научна система) относно измененията в ЗПУО. *dВЕРСИЯ* (13.08). https://dversia.net/7992/open-letter-zpuo-academia].

Sabeva, S., (2023). *Nadzhivyavania: Fenomenologia i sotsioanaliza na generativnoto vreme*. Sofia: Iztok-Zapad. [Събева, С., (2023). *Надживявания: Феноменология и социоанализа на генеративното време*. София: Изток-Запад].

Svobodna Evropa, (2024). Iliyana Yotova zashtiti uchiteli, napadnati ot „Vazrazhdane“. KNSB kaza, che atakata e lov na veshtitsi. *Svobodna Evropa* (24.08). [Свободна Европа, (2024). Илияна Йотова защити учители, нападнати от „Възраждане“. КНСБ каза, че атаката е лов на вещици. *Свободна Европа* (24.08). https://www.svobodnaevropa.bg/a/iliyana-yotova-zashtiti-uchitelite/33091140.html].

Venkova, G., Keremedchiyska, G., (2024). Protest i kontraprotest v tsentara na Sofia zaradi zabranata na LGBT+ propaganda v uchilishtata. *bTV* (15.08). [Венкова, Г., Керемедчийска, Г., (2024). Протест и контрапротест в центъра на София заради забраната на ЛГБТ+ пропаганда в училищата. *bTV* (15.08). https://btvnovinite.bg/bulgaria/protest-i-kontraprotest-v-centara-na-sofija-zaradi-zabranata-na-lgbt-propaganda-v-uchilishtata.html].

Zakon za izmenenie i dopalnenie na Zakona za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie, (2024). *Darzhaven vestnik*, 69: 2 (16.08). [Закон за изменение и допълнение на Закона за предучилищното и училищното образование, (2024). *Държавен вестник*, 69: 2 (16.08). https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=224947].

Maria Georgieva, PhD student
The epigenetic code of mental illness: from gene to phenomenon
mariageorgieva@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268211

Мария Георгиева[1]

ЕПИГЕНЕТИЧНИЯТ КОД НА ПСИХИЧНОТО ЗАБОЛЯВАНЕ: ОТ ГЕН КЪМ ФЕНОМЕН

Keywords: epigenetic, psychiatry, relation, trace, phenomenology
Abstract: The present text examines the relationship between epigenetics and psychiatry, aiming to outline key points that show that mental illnesses can be explained through analysis of external environmental factors. Epigenetics deals precisely with this – it shows that without a change in DNA, it is possible to observe changes in gene expression, thus giving us the opportunity to trace how certain processes influenced by the environment are related to mental illnesses. If medicine focuses on the biological basis of human, then epigenetics draws attention to how a change in the environment can influence epigenetic processes, unlocked under certain conditions. I will focus on the phenomenological foundations of human, which has the potential to help trace the way in which subjective experience is a biological imprint, having a relation to the meaningful construction of subjective experiences. In this way we will trace ideas that will show that mental illness is not isolated – it can also be explained through analysis of experiences in the context of the environment.

Възможно ли е да разглеждаме епигенетика, психиатрия и феноменология като взаимно допълващи се полета, чрез които бихме имали възможността да преразгледаме традиционните разбирания около психичните заболявания? Фокусът върху разглеждания проблем има за цел да аргументира тезата, че трите полета функционират като взаимно допълващи се области на знанието, които могат да допринесат за по-задълбочено разбиране не толкова на заболяването като нозологична единица, колкото на субективното преживяване на болестта.

Средовите фактори са от ключово значение, защото допринасят за възникването и поддържането на определен дисбаланс. В основата на настоящото изследване стои следният изследователски въпрос: по какъв начин функционира човекът в прехода от биологичното към феноменологичното поле? Отговорът бихме открили в четирите смислови значения на психиатрията – биологично, психологично, социо-културно и, не на последно място – философско (Попов, 2024: 27) [2] . В пресечната точка между тези измерения се открива възможността за по-дълбоко разбиране на взаимодействието между наследственост и среда. В този смисъл обвързването на епигенетиката с феноменология или философия създава условия за разширяване на обяснителния ѝ хоризонт, отвъд фиксираните нозологични рамки.

[1] Мария Георгиева е докторант в катедра „Социология и науки за човека“, Философско-исторически факултет, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив.
[2] Става въпрос за ръководство по консултативна медицина с авторски колектив. Статията, която цитирам е дело на проф. Георги Попов – *Относно границите на психиатрията като теория и практика* (Попов, 2024).

1. Поставяне на проблема: епигенетика и психиатрия

Понятието *епигенетика* се променя във времето, а днес то изпълнява фундаментална функция. Онагледява по какъв начин наследимите промени в генната експресия се натрупват във времето, но без да произтичат от изменения в ДНК. Също така поставя въпроса за механизмите на генна регулация, водещи до определени промени в организма (Allis, Jenuwein, Reinberg, 2015: 2). Въпреки точността на епигенетичните изследвания, трябва да отбележим, че те не се отделят от биологията, но насочват вниманието си към нещо много важно – *средата*. Все по-голям брой изследвания около епигенома разкриват, че съвкупността от митотично наследими изменения е фактор, който е независим от промяната в ДНК (Michels, 2012: 198). Изследванията сочат, че факторите на околната среда имат потенциала да предизвикват епигенетични промени. Основните проучвания са насочени към онкологични заболявания и репродуктивното здраве (пак там), но това не изключва възможността да говорим за връзка между епигенетика и психиатрия.

Има съществена връзка между хранителния режим, отлагането на определени витамини в едновъглеродния метаболизъм или дори ролята на епигенетичните промени в ранното ембрионално развитие (пак там: 199–200), но дали имаме правото да говорим за връзка между факторите на средата и психиатричните заболявания? Като изходим от това, че има осезаема разлика между *нормално* и *патологично*, следва да се опрем на факторите, трансформиращи *нормалното* до състояние на *патологичност*. Епидемиологичните наблюдения в областта на психичните заболявания бележат значителен напредък що се отнася до оценката на наследствените фактори в установяването на връзка между генетичните фактори и тези на средата (пак там: 346). Съвременни изследвания в областта на епигенетиката показват, че съществуват епигенетични механизми, имащи потенциала да стоят в основата на дълготрайни ефекти, повлияни от външната среда, които са фактор в промяната на мозъчната функция[3]. Каква всъщност е ролята на психиатричната епидемиология? Тя стои в основата на изследването на епигенетичните механизми, оказващи влияние върху стареенето на мозъка, оттам и потенциалните нарушения в когнитивната функция (Michels, 2012: 346). Мозъкът е онази част от човека, която функционира под непрестанното взаимодействие с околната среда (Попов, 2024: 27). Този процес позволява адекватно поведенческо реагиране. Мозъчните структури се оказват особено податливи на външни влияния – обект на изследователски интерес в психиатрията. Развитието на мозъчните функции се осъществява благодарение на *взаимодействие* между

[3] Вж. Реña, 2026.

филогенетичните механизми и фактори на околната среда, включително и в критичните периоди на човешкото развитие (детство) (Michels, 2012: 346–347).

По време на своето развитие, човекът претърпява физиологични изменения, които могат да дадат отражение в съзнанието, а това е предпоставка да приемем, че наблюдението на промени в епигенетичните модели, е ключово за опита ни да обясним връзката между епигенетика и психиатрия. Преживяванията и особено влиянията на околната среда имат потенциал да оставят трайни епигенетични изменения[4], които влияят както на невроразвитието, така и на когнитивните способности на човека (пак там: 347)[5]. Прави впечатление, че *времето* играе ключова роля при стареенето на мозъка, оттам и на общото състояние на човека. Епигенетичната регулация е ключов фактор за развитието и функционирането на мозъка. Това води до формиране на индивидуалните особености на индивида, но и на потенциалното възникване на невропсихиатрични състояния (пак там: 348)[6]. Установявано е, че влиянието на околната среда има потенциала да създаде дългосрочни последици и да увеличи риска от развитието на заболявания в по-късен етап от живота на човека (пак там: 352). Такива външни фактори са хранителният режим, травматичните преживявания, употребата на психоактивни вещества и др. (пак там). Съвременната наука доказва, че генетичните фактори и факторите на средата не са независими – те действат заедно, но най-вече се откроява отношението между ген и среда (пак там). Това насочва вниманието към друг вид смислово значение на психиатрията. Досега беше акцентирано върху връзката между биологичната основа на психиатрията и епигенетиката, докато в следващия етап на изложението фокусът ще бъде насочен към психо-феноменологичната перспектива.

2. Епигенетични фактори при психиатрични заболявания: *шизофрения*

Шизофренията спада в групата на т.нар. *ендогенни* психози. Ендогенно в психиатрията означава, че „душата“ може да заболее отвътре, т.е. от само себе си (Ташев, Иванов, Темков, 1973: 190). В модерната психиатрия и особено във физиологичната генетика, терминът се използва за класификация на състояния, които се основават на наследствено-конституционални фактори, т.е. отново забелязваме идеята, че те произлизат вътре в самия организъм и засягат определени функции *директно* (Hinsie, Campbell, 1960: 265). Класическото разбиране за психиатричните заболявания показва, че разстройства от шизофренния спектър са под опеката

[4] Трайните епигенетични изменения представляват стабилни модификации на експресията на гените, които не променят последователността на ДНК.

[5] Вж. Glover, Illyuk, Hill, McGuinness, McKnight, Hunter, 2024.

[6] Вж. Grezenko, Ekhator, Nwabugwu, Ganga, Affaf, Abdelaziz, Rehman, Shehryar, Abbasi, Bellegarde, Khaliq, 2023.

на генетично обусловени фактори, които сякаш елиминират възможността за по-различен поглед над аналогични заболявания. В този контекст се намесва епигенетичното обяснение на психичните заболявания.

Въз основа на анализи изследователи са установили, че епигенетиката насочва към значението на външни фактори – стрес, травми или дори хранене, които действат като основа за възникване на определен дисбаланс в тялото. Тези промени влияят и на мозъка, оттам и на менталното състояние на човека. От това става ясно, че дори т.нар. ендогенни заболявания са подвластни на средата. Прави впечатление, че има съществена разлика между ендогенно (вътрешно) и екзогенно (външно) (Hinsie, Campbell, 1960: 265). В клиничната практика шизофренните психози спадат към понятието *ендогенно*, но при изследване на фамилната анамнеза много често в семейството се наблюдават подобен тип заболявания (Ташев, Иванов, Темков, 1973: 190–191). Обсъждането на шизофренната болест е трудно, защото тя не се вписва директно в концептуална рамка. Това твърдение се основава на факта, че шизофренията е сложна по своите проявления (Михов, 1996: 116). Следва да имаме предвид, че наследствеността играе важна роля за болния, но това не е достатъчно за поставяне на диагноза.

Поради невъзможността да обхванем прецизно патогенезата за подобен тип заболяване, ще акцентираме върху друг белег на шизофренните психози – тяхната предразположеност към житейски събития и психичен стрес. Психичният стрес може да предизвика остър шизофренен пристъп (пак там). Важно е да се подчертае, че това е свързано с определена диспозиция на личността, а не става въпрос за директно изразяване на травмата (пак там). Често се коментира и шизофренната симптоматика – това е проблем, който остава в сянка. Как шизофренно болен човек би отчел своите симптоми? По отношение на симптомите не следва да забравяме, че те се откриват от пациента, а признаците се констатират от лекаря[7]. Неразграничението на понятията би създало сериозен проблем, ако се опитаме да откроим симптомите и признаците на шизофрения. Симптомът е свързан със субективното преживяване на пациента, т.е. пациентът трябва да съобщи за определен симптом[8]. Но какво се случва, когато става въпрос за шизофренно болни, които много често не осъзнават, че са носители на определен дисбаланс?[9] Обективното, наблюдаемо поведение е онова, което следва да ни интересува. Странно поведение, емоционално притъпяване, обедняване на речта и др. (Михов, 1996: 117),

[7] Вж. *Dictionary of Medical Terms*, 2005: 406 – за разликата между симптом и признак.

[8] Вж. Zimmerman, 2024. Важно е да се обърне внимание, че има ограничение по отношение на самостоятелното съобщаване на симптомите на пациентите.

[9] Вж. Lehrer, Lorenz, 2014.

са признаците, които дават по-ясна картина за потенциалната диагноза[10]. Всичко това е важно в контекста на опита ни да обвържем външната среда с подобен тип проблеми. Трудността около поставянето на средата в рамките на шизофренното заболяване е отчетлива, защото пациентите често не осъзнават, че преживяванията им навлизат в сферата на *патологичността*.

Въпросът за нормата и патологичността е проблематичен, тъй като не става въпрос за фиксирани категории. Не може да се говори за непроменлива средина между здрав и болен, поради което е необходимо да се насочим към различните начини на функциониране на човека[11]. Нормалното може да придобие патологичен характер при промяна на средата, в която се проявява. Въз основа на това може да се приеме, че организмът не се фиксира, т.е. нормата не е понятие, което не е подвластно на средата. От една страна, може да говорим за норма и адаптация, но от друга – следва да се запитаме какъв е механизмът, който променя нормата и има потенциала да я превърне в абнормност, дори и в патологичност. Епигенетиката демонстрира, че биологичната реакция е зависима от средата и не е фиксирана, затова подлежи на промяна. Съвременните проучвания свързани с епигенетика, показват, че средата модифицира експресията на гените и има потенциала да промени поведението на човека, както и неговата нервна система[12]. Средовите фактори са важни, защото наличие на травма, стрес или социален дисбаланс е в основата на активиране на патологични епигенетични механизми, които могат да доведат до симптоми или признаци. Подобни твърдения се срещат при опита за преосмисляне на шизофренията и биполярното афективно разстройство. Изследвания показват, че не става въпрос единствено за гени, както първоначално учените са предполагали при търсенето на дефектни гени, които да покажат, че нещо в организма не е в „норма“ (Michels, 2012: 359–360). Психичните заболявания не могат да се свържат единствено с биологичен дефект, защото са резултат от взаимодействие между генетика и среда.

Що се отнася до епидемиологичните изследвания, свързването на средовите фактори с появата на шизофренни разстройства е релевантно. Проучванията показват, че има повишена честота на възникване на шизофренни разстройства в големите градове при хора, преживяли травматично събитие, което показва, че факторите на средата не са без значение (van Os, Rutten, Poulton, 2008). Подходът на взаимодействие между ген и среда е ключов при опита ни да

[10] Вж. Маринов, 2000. Често рисунките отразяват вътрешното състояние на индивида. Те могат да бъдат допълнително свидетелство, което да насочи лекаря към определено състояние. Не може да твърдим, че творбата насочва към определено заболяване, но при анализирането на рисунки на психично болни (шизофренно), ще забележим, че рисунката може да заеме ролята на индикация за вътрешно преживяване – халюцинация. Пациентът изобразява фигури, сцени, персонажи и т.н., което често показва един особен допълнителен поглед към субективните преживявания.

[11] Вж. Кангилем, 1994: 129–147.

[12] Вж. de Sousa Fernandes, Costa, Badicu, Yagin, Santos, da Costa, de Souza, Lagranha, Ardigò, Souto, 2024.

проследим значението на епигенетичните механизми и появата на психичните заболявания. Трудността около откроването на достатъчно ясни маркери, които да са в състояние да обяснят появата на психичните заболявания, провокира възникването на т. нар. *екогенетика*. Тя се занимава с изследване на специфичното взаимодействие на средовите фактори и гените (пак там). Поради невъзможността да извършим подобен анализ, ще се фокусираме върху изходната точка – липсата на субективна перспектива на подобни изследвания.

Въпреки осезаемия напредък на биологичните и епигенетични модели, прави впечатление, че обясненията на психичните разстройства се ограничават до механистично им определение. Важно е да обърнем внимание и на човека *зад* болестта, защото изследването на начина, по който самият субект преживява ситуацията, би установило, че е необходимо да изместим причинно-следствените механизми и да обърнем внимание на структурата на самото преживяване. Именно тук се явява и феноменологичната перспектива, развита в полето на феноменологичната психопатология, като възможност за запълване на пропуските. Те, от друга страна, представляват сериозен проблем, поради прекаленото биологизиране на психичното *преживяване*[13].

3. Ген и феномен

Въз основа на изложеното дотук може да се постави въпросът по какъв начин биологичното се трансформира в смисъл. Човекът остава незавършен животински организъм, който се нуждае от поведенческа отговорност и придаване на смисъл. Неслучайно Жан-Франсоа Перие, реконструира мисълта на Марк Ришир – *човекът е животно, което не е успяло да остане животно* [14] . Човекът не може да бъде изследван единствено чрез биологията, необходимо е нещо повече, което да ни отведе към появата на символни структури и съзнателно осмислени преживявания, които да ни насочат към феномените. Генът не е достатъчен, за да ни даде значението, от което човекът има нужда, за да взаимодейства със света и другите. Човешкото не е подвластно на обяснение единствено чрез биологичен процес, защото всичко човешко е свързано в символни структури[15]. Въпросът е какво е нужно, за да се достигне до символните структури или възможността човекът да разбира/осъзнава своите преживявания?

Преживяването се трансформира във феномен, когато придобие характер на нещо разбираемо – феномен със смисъл. Феноменът, в споменатия контекст, не е нещо, което просто се случва. Той е преживяване, което се явява смислено. Това важи за нормативното поведение

[13] Използвам термина психично преживяване, за да илюстрирам значението на субективния вътрешен свят на индивида.
[14] Срв. Angelova, 2025a.
[15] Вж. пак там.

на индивида, което е подвластно на адаптация и промяна. В контекста на изследваното поле е необходимо да се обърнем към „дефектните“ смислови ориентации на индивида или, по друг начин казано, към полето на патологичното[16]. Нека си представим значението на звука. Звукът е суровото усещане, което не носи смисъл, просто *е*. При навлизането в полето на феноменалното преживяване звукът се проявява като звук от нещо и насочен към друго. Той може да се възприеме като глас, произтичащ от конкретен човек, или дори симптом на патологичното навлизане в полето на несъзнаваното. Оттук следва, че има разбиране и смисъл.

Психиатричната диагноза предполага, че подобни феномени са свързани с нарушена цялост и възприятие. Пациентът не възприема звука като естествен стимул, но може да го интерпретира като опасен, т.е. да твърди, че чува гласове от свръхестествен произход. Както беше казано в началото на тази точка, биологичното не се превръща директно в смисъл, а създава условия смисълът да се появи като преживяване. Биологичната основа на преживяването е условие за възможността за поява на нова смислова конструкция. Човешкият мозък организира опита и провокира възникването на преживяване. В тази връзка неслучайно се отбелязва, че теориите на редица философски традиции могат да вземат отношение към психологичната терапия и психопатологията (Попов, 2024: 28). Такъв пример са теориите на Едмунд Хусерл, Мартин Хайдегер и Лудвиг Бинсвангер.

В контекста на казаното разбираме, че епигенетиката представлява съвкупност от наследими промени в генната експресия и играе ключова роля за немалко изменения в тялото. Тя е от особено значение за развитието на мозъка ни, а нарушения в епигенетичните механизми могат да имат сериозно отношение към възникване на неврологични изменения[17]. Оттук се оформя проблемът за начина на преживяване на болестта. Психичните разстройства не са единствено нарушения на биологично и когнитивно равнище – те са нов начин, по който индивидът възприема света. Субектът е в света, но и конструира смисъл и отношение към социалната среда, която го заобикаля. В тази перспектива е важно да обърнем внимание на възможността субектът да носи смисъл. Той е в свят, в който е носител на потенциал за съществуване в споделен хоризонт на смисъл, въпреки изкривената представа за значението му, за което стана въпрос. Ако изходим от това, психичното разстройство може да се разглежда като смислова конфигурация на преживяване. Следва да се запитаме: по какъв начин смисълът се разпада до безсмислие? Отговорът, навярно, не е учудващ – чрез разпад на *разбирането*.

Основната идея, на която може да се опрем в опита за обяснение на разпадналото се усещане за собственото Аз, е идеята за битие-в-света. В екзистенциално-феноменологичната

[16] Вж. Калинов, 2025.
[17] Вж. Peedicayil, 2024.

перспектива на Мартин Хайдегер, Dasein съществува винаги-вече в свят със *смисъл* (Хайдегер, 2020). Изследването на човешкото битие препраща към възможността за неговата интерпретация и на клинично ниво. Идеята за битие-в-света провокира немския психиатър Лудвиг Бинсвангер да пренесе Хайдегеровата идея за Dasein в психиатрията. Именно Бинсвангер дава нов смисъл на психичните разстройства, като ги отделя от традиционните схващания и ги концептуализира като различни начини на битие-в-света[18]. Според Бинсвангер Хайдегеровата философия предоставя нова методологична рамка, чрез която имаме възможността да изследваме и психичните заболявания отвъд традиционните биологични рамки [19] . Невралгичните пунктове, на които е необходимо да обърнем внимание, са свързани с описването на психопатологичните феномени в тяхната цялост – от биологично към феноменологично ниво. Именно това направихме в първата част.

Хайдегеровата философия се отдръпва от Хусерловия проблем около субекта. Не става въпрос единствено за ограничение от гледна точка на Хайдегеровите идеи, а за фундаментален проблем, който възниква, когато се налага теоретичен слой върху практическото боравене със света, което винаги-вече представлява непосредствено битие-в-света. Както знаем, Хусерл обръща внимание на базовата идея на феноменологията – интенционалността на съзнанието, т.е. съзнанието е винаги съзнание за-нещо[20]. Това забелязва и Бинсвангер, затова той акцентира върху приноса на Хайдегер, извежда интенционалността от *съзнанието* и я насочва към екзистенциалната структура на човека, която е неизменно обвързана с времевостта и конкретното съществуване [21] . Казаното дотук потвърждава ключов извод на Бинсвангер – психиатрията получава възможността да преосмисли собственото си основание за научност, поставя акцент и върху начина, по който изследва собствения си обект на интерес (Binswanger, 1968: 207). Тук се забелязва, че в критиката на Сартр, посочена от Бинсвангер, има своето основание. В *Битие и нищо* Сартр обвинява Хайдегер, че се отдръпва от съзнанието[22], което за Бинсвангер няма основание. Според него съзнанието е разположено в плоскостта на по-фундаментална структура, но това не означава, че Хайдегер се отдръпва от него (Binswanger, 1968: 207). По тази линия твърденията на Бинсвангер са особено точни – интенционалността не трябва да бъде основна структура на съзнанието, а последваща – да бъде производна на фундаменталното човешко битие-в-света (пак там). Навлизането в полето на психиатрията показва, че не трябва да разбираме човека като изолиран субект. Напротив, трябва да го

[18] Вж. Binswanger, 1968; Калинов, 2017.
[19] Вж. Binswanger, 1968: 206.
[20] Вж. Хусерл, 1996.
[21] Срв. Binswanger, 1968: 206; Хайдегер, 2020: §12–18; Тенев, 2023: 94–99.
[22] Срв. Сартр, 1994: 191.

разглеждаме в полето на една екзистенциална отвореност, а неговото преживяване в света е определящо за възможността за психично функциониране. Въпреки убедителната позиция на Бинсвангер, не може да отречем, че Сартр забелязва нещо много важно. Обръщането към битие-в-света и пренебрегването на *cogito*, ни поставя в състояние да не експлицираме достатъчно рефлексивното съзнание[23]. Липсата на съзнание се използва като основание за пренебрегване на идеята, че съзнанието е *pour-soi*, т.е. първично по своя характер. При Хайдегер *Dasein* е основата; оттук кристализира и основанието за критиката на Сартр. Навлизаме в сблъсък между субективно и онтологично. Свързването на субективното с онтологичното би било особен проблем, ако не отчетем факта, че психиатрията е съчетание между субективното и онтологичното. При психичното разстройство бихме забелязали, че светът не се променя като обект, субектът е в света, но се променя начинът, по който съзнанието преобразува света. В екзистенциалния полюс, който разглеждаме, структурата на света не притежава съзнание. Оттук разбираме, че тя обозначава модалността, по която човекът придава смисъл на света. Дестабилизацията е очевидна – при психиатрията липсва стабилен хоризонт. Бинсвангер отбелязва, че различните науки, например биология или физика, имат относително стабилен хоризонт на *разбиране*, който използват, за да градят своите идеи и обяснения (Binswanger, 1968: 208–209). Тук проличава и проблемът за психиатрията – тя сякаш работи на два различни и несъвместими начина на разбиране на своя обект (пак там).

Както видяхме в началото на изследването, често човекът е изследван биологично, което има своите основания, но фокусът върху тялото или мозъка създава ограничения[24]. От една страна, човекът живее в отношение със средата – заобикалящата го среда, другите, вещите и т.н., от друга – той живее в свят, осеян със смисъл и отношения с другите. Биологичната и интерсубективна перспектива очертават проблем – постоянните противоречия в психиатрията, за които Бинсвангер говори. Въпреки казаното, следва да се отчете един съществен факт – в клиничната практика (и не само в нея) лекарят взаимодейства с пациента като човешко същество, но го разглежда и изследва като биологичен субект. Бинсвангер подчертава, че ако човекът бъде изследван единствено биологично, рискуваме да загубим неговата човешка субективност (пак там). Нужно е преосмисляне на психиатричното поле чрез философията. Поради тази причина Бинсвангер насочва вниманието ни към *екзистенциалната аналитика*.

Психиатрията борави със собствен клиничен и понятиен апарат. Това е достатъчен белег за обективност и точност, но трябва да отчетем, че когато една наука работи, тя не само описва факти или болестни състояния, тя *конструира* областта си в поле на обекти, по думите на

[23] Срв. Сартр, 1994: 191.
[24] Срв. Binswanger, 1968: 209.

Бинсвангер (Binswanger, 1968: 210). В екзистенциалната аналитика на Хайдегер има особено предварително разбиране на нещата, тъй като „битието е всеки път предположено“ (Тенев, 2023: 47). Какво означава *предположено*? Винаги-вече дадено предварително. Но какво се случва, когато даденото ни предварително се превърне в нестабилно? На този въпрос е трудно да отговорим еднозначно. В контекста на психичното разстройство битието губи своята естественост и предположеност. Ние като субекти не предполагаме, че очевидният свят, естественият смисъл или разбирането ни може да премине в сферата на патологичното. Предположеното битие е онова битие, което винаги-вече ***е*** дадено. По-рано споменах разбирането, което в този момент придобива повече смисъл. Когато говорим за битието, ние вече *предполагаме*, т.е. имаме някакъв фон за разбиране на битието [25]. По тази линия забелязваме, че разположеността е начин на съществуване в света (Binswanger, 1968: 212). Именно разположеността показва, че съществуването ни не е чисто рационално, а винаги е обградено от настроения, които оформят разбирането ни за света. Ако приемем идеята на Хайдегер за разположеността, ще забележим, че тя ще помогне да схванем, че тялото не е отделен обект, а е начин на съществуване в света[26]. Предложената от Бинсвангер *Daseinsanalyse* се опитва да възприема тялото като екзистенциално дадено – нещо повече от ген и съчетание на невронни мрежи. Човекът не избира начина си на съществуване, нито създава битието си, той е винаги-вече живеещ в определени *условия*[27].

В хода на изложението се акцентира върху Хайдегеровата теза, че Dasein съществува фактически и винаги-вече поставен в ситуация. Това препраща към идеята на Хайдегер, че човешкото съществуване е едновременно дадено и *насочено към възможности*[28]. От гледна точка на последващото разглеждане е важно да имаме предвид, че битие-в-света включва две фундаментални съставки – отношението към нещата и съвместното съществуване с *другите*. Хайдегер твърди, че „ … *усредненатa всекидневност на човешкото битие-тук може да бъде определена като пропадащо-разкритото, захвърлено-проектиращото битие-в-света, което е своето битие при „света“ и в съ-битието си с другите се интересува от най-собственото си можене-да-е“* (Хайдегер, 2020: 174). Експлицирането на тази Хайдегерова теза в контекста на настоящото изследване създава условие за методологическо преразглеждане, което е от особено значение за психиатрията. В тази перспектива човекът не е съвкупност от биологични и психични процеси, а е единна екзистенциална структура. Хвърлеността, отнасянето към възможностите и потапянето в социалния свят са неизменно обвързани. Психичното

[25] Срв. Тенев, 2023: 47.
[26] Срв. Binswanger, 1968: 212.
[27] Срв. Binswanger, 1968: 212–213.
[28] Вж. Хайдегер, 2020: 174–177.

разстройство не следва да се мисли като изолиран разпад на личността, а като промяна или изменение на самата структура на битие-в-света.

През погледа на феноменологичната психиатрия това твърдение е ключ за обяснението на изменената структура на битие-в-света, чийто носител е човекът с психично разстройство. Не става въпрос за разбирането на разпада, а на начина, по който заболяването преобразува битие-в-света. Нека разгледаме споменатата по-рано психиатрична диагноза – шизофренно разстройство[29].

В случая на шизофренията именно споменатото изменение не се изчерпва с невробиологични или когнитивни смущения. Засяга се самото единство на хвърленост, проекция и съ-битие. От една страна имаме наличие на промяна на цялостната структура на битие-в-света, която не би могла да се сведе до невробиологични дефицити, тъй като засяга начина, по който субектът възприема света. При различни форми на шизофрения се забелязват някои отчетливи симптоми. От една страна се наблюдават позитивни симптоми – налудни идеи или промени в мисленето, а от друга – негативни симптоми, включващи емоционално притъпяване, обедняване на емоционалните състояния или невъзможност за емоционално нивелиране (Михов, 1996: 117). Твърди се, че шизофрениите са резултат от биологични и неврохимични смущения (пак там), но следва да се запитаме за *факторите*, които са в основата на поява на изменение на определен ген или група от гени. Психиатрията прави един сериозен пропуск, когато разглежда човека като съчетание на мозък, психика и тяло. Това забелязва и Бинсвангер, когато критикува класическата психиатрия. Под влиянието на Хайдегеровата екзистенциална аналитика Бинсвангер прави нещо фундаментално – защитава идеята, че човекът трябва да се разбира като битие-в-света в контекста на психиатрията. Най-чистото разбиране на човека следва да се търси в съчетанието между единната екзистенциална структура, чийто носител е той, но и да се отдаде значение на това, че всички аспекти на съществуването са взаимообвързани[30]. Ако се ограничим до биологичното разглеждане, т.е. до генетиката на индивида, не бихме стигнали до начина, по който се отлагат определени състояния в преживяването. По-рано беше посочено, че епигенетиката представлява ключов фундамент за преразглеждането на човешката природа. Биологичната пластичност на човека, която ни показва именно епигенетиката, е свързана с възможността ние да разбираме собственото си битие-в-света. В тази връзка епигенетиката е ключов фактор за по-детайлно обяснение, което несъмнено е необходимо, ако искаме да отчетем факторите, които влияят на гените, но и на феномените. Факторите на средата, сред

[29] Срв. Михов, 1996: 115–125. Шизофренията всъщност е съвкупност от различни разстройства, които се проявява по множество начини. За улеснение, използвам термина шизофрения, без да навлизам в подробно обяснение, поради невъзможността да анализирам всеки подтип.
[30] Вж. Binswanger, 1968: 215–216.

които хроничният стрес, травматичните събития или социалната изолация, са в основата на промяната на генната експресия. В резултат настъпва трансформация на невробиологичните условия, но и на начина, по който *осъзнаваме преживяванията.* Биологичната предопределеност на човека не следва да се разглежда като статична величина, а като динамична система, която непрестанно взаимодейства със социалната среда. Процесът на конструиране на реалността е вкоренен в биологичната основа на индивида, но в същото време е и резултат от адаптивните реакции към външни обстоятелства, които от своя страна са свързани пряко с епигенетичните механизми. Съвременните интердисциплинарни изследвания подчертават ролята на епигенетиката като инструмент, чрез който имаме възможността да анализираме сложните взаимодействия между средата и наследствеността. В този контекст психичните разстройства могат да бъдат разглеждани като резултат от динамиката между генетичната предразположеност и епигенетичните модификации. Всичко това е резултат от промяната на парадигмата в разбирането на човешкия мозък и интелигентността – от строго генетичен детерминизъм към епигенетичен и невробиологичен подход (Malabou, 2017: 81–82). Обръща се внимание на епигенетичните фактори, които регулират експресията на гените, но и влияят върху генетичната вариация и подбора ѝ. Това води към идеята, че детерминизмът на гените не се ограничава единствено до непредвидимия характер на индивидуалната интерпретация на фенотипа (пак там). По тази причина е невъзможно да се свърже един ген с конкретна функция, което подсказва за нелинейността на еволюционното развитие (пак там). Съвременната невронаука насочва към преосмисляне на разбиранията около мозъчната функция. В резултат на това се разбира, че нашият мозък не е единствено отражение на гените, а развитието му зависи от сложния синтез между спонтанната неврална активност и взаимодействието със средата (пак там: 88–91). Неслучайно някои теории насочват вниманието ни към интелигентността – тя бива разглеждана не само като биологична функция, но и като резултат от социални и културни фактори (пак там: 86–91). По тази линия е необходимо да направим ясно разграничение между понятието *среда* в биологичен и социално-културен контекст. Когато става въпрос за среда в биологичен смисъл, следва да изключим всички възможни влияния на социалната структура. Биологичната среда е нещо, което директно свързва и предизвиква промените в мозъчните структури. Социалната и културна среда е свързана със света, в който човек действа и живее (пак там). Не е случаен фактът, че епигенезата е от съществено значение за обединяването на интелекта с интелигентността. Когато взаимодействаме с физическата и социалната среда, епигенетичните процеси трансформират невронните структури, което позволява интелектът да се прояви в конкретна форма на

интелигентно поведение. Ако погледнем това от феноменологична перспектива, ще забележим, че мисленето и познанието се проявяват чрез присъствието на човека в света.

Разбирането на когнитивните и интелектуални процеси като резултат от епигенетично взаимодействие между средата и мозъчната пластичност води до преосмисляне на традиционната перспектива, чрез която са разглеждани психичните заболявания. Психичните разстройства не могат да бъдат сведени до една-единствена причина[31]. Поради това сливането на биологични и средови механизми е ключово, ако искаме да говорим за непрекъснатото взаимодействие между биология, психиатрия и феноменология. Границите на нормалното и патологичното са плаващи – абсолютната категоризация на конкретното психично заболяване е на практика невъзможна. От тази гледна точка съчетанието, което Бинсвангер предлага, е ключово – психичното разстройство не е биологичен дефект, а е нов начин, по който човек преживява себе си и другите. Именно епигенетиката доказва, че генната експресия не е просто биологичен термин, а сочи към начина, по който се променя средата под влиянието на външните условия, които ни заобикалят. Следователно биологичната основа на индивида се опира на своята изначална чувствителност към света и средата, в които живее[32]. Въз основа на идеята за феноменологичното преразглеждане на човека, разбираме, че той винаги-вече се намира в конкретен свят – носител на своето тяло, имащ отношение към наследствеността, средата или дори климата[33].

От всичко казано дотук бихме могли да направим един важен извод: човекът не съществува като изолирана биологична единица, той винаги-вече *е*. Ние сме въплътени в социален свят, оформени чрез взаимоотношенията с другите, но и се намираме в конкретни жизнени условия, които имат сериозно влияние на споменатите по-рано отношения. Това означава, че психичната структура никога не е чисто вътрешна, защото е *резултат* от отношението между телесност и преживяване.

4. Темпоралност и съзнание: анализ на клиничен случай

Въпреки убедителността на генетичните и невробиологични механизми, в контекста на психичните разстройства остава един съществен въпрос – по какъв начин тези процеси се проявяват в конкретния субективен опит на пациента? На този въпрос ще отговорим, ако преминем през трите нива, за които стана въпрос до този момент – невробиологично,

[31] Срв. Michels, 2012: 361.
[32] Вж. Michels, 2012: 361. Авторът описва ограниченията и основанията, които показват, че съществува възможност епигенетичните механизми да участват в уязвимостта на психичните разстройства, въпреки че се отчитат и немалко трудности.
[33] Вж. Binswanger, 1968: 212–213.

епигенетично и феноменологично. В съвременната психиатрия се наблюдава стремеж към интеграция на различен тип обяснителни равнища и се обръща внимание на човека зад симптома[34], но сякаш все още това не е честа практика. Съществено предизвикателство представляват начините, по които молекулярно-генетичните механизми се привеждат в конкретни психопатологични феномени. За да се опитам да онагледя това, доколкото е възможно, ще използвам реален случай от психиатричната практика, който съчетава дотук засегнатите проблеми. Случаят, който избрах, се свързва пряко с възможността за съчетание на трите основни момента на настоящия анализ.

Става въпрос за 40-годишен мъж със среден социално-икономически статут, образованието му е до 10. клас[35]. Работи като шофьор, а от 11 години е женен, без деца, употребява значително количество тютюневи изделия от шест месеца. Доведен от съпругата си за преглед със следните *симптоми*: странно усещане, че живее в миналото, по-конкретно – по времето на древни царе. Симптоматиката е краткотрайна. Няма данни за значима фамилна анамнеза, свързана с психични разстройства. Забелязват се нарушения в преживяването на реалността. Случаят е свързан с остро възникване на нарушенията, т.е. в началото симптоматиката се характеризира с епизоди на интензивна дереализация и деперсонализация. Пациентът е подозрителен, дори бяга от дома си без дрехи. Идентифицира се с лица от миналото и усеща, че живее в миналото. Съобщава се за моменти на внезапно чувство, че се намира на място от преди векове, например – времето на конкретен цар. Налични са усещания, че дори самият пациент е този цар. Вижда всичко около себе си, включително сгради от миналото, но не е в състояние да реагира на създалата се ситуация. Пациентът съобщава, че симптомите имат връзка с гледането на филма *Днес, вчера, утре.* Във филма героите преживяват състояния, подобни на сънища, разглеждат и концепции за пътуване във времето, което пряко свързва идеята, че именно филмът в някаква степен „вдъхновява“ преживяванията му. Пациентът информира за ярки, организирани преживявания, които въпреки патологичния си характер, включват частична способност за възстановяване на ориентация към настоящето. Тези епизоди са близки до т.нар. онейроиден синдром, свързан с квази-съновиден характер[36]. В динамиката на развитие на състоянието се наблюдават и последващо формиране на налудни идеи за отношения и преследване, често *провокирани от реална житейска ситуация.* Мъжът твърди, че непозната жена го следи и възнамерява да му навреди, което предполага и повишаване на тревожността и нарушения на съня. Има данни за поведенческа дезорганизация, изразена във

[34] Вж. Stoyanov, Fulford, Stanghellini, Staden, Wong, 2021.
[35] Вж. Chamelee, Selvamani, Nambi, 2019.
[36] Вж. Kaptsan, Miodownick, Lerner, 2000.

внезапно напускане на дома във видимо неадекватно състояние, предвид факта, че пациентът съблича дрехите си. Психичният статус отчита, че той е контактен и спокоен, без нарушение на психомоториката. Впечатление прави отговорът на въпроса, свързан с настроението. Пациентът твърди, че го е страх, но не знае защо. Липсват халюцинации, а неврологичните и образните изследвания не показват, че има увреждания. Повлиява се от антипсихотична терапия, което води до бързо подобрение на състоянието[37].

Случаят свидетелства за едно потенциално преразглеждане на психозите и, общо казано, за психичните разстройства. Както беше споменато, шизофренията е ендогенно заболяване, което не е съвсем точно през призмата на генната уязвимост. Психозата е полигенна[38]. Психичните разстройства са резултат от полигенната уязвимост, която обаче не е достатъчна, за да обясни едно патологично поведение[39]. Шизофренията е резултат от множество гени, по тази причина е важно да отчетем и нейната зависимост към факторите на средата. Генетичната основа е важна, но е необходима специфична комбинация от фактори, които да доведат до заболяване[40].

Поради тази причина трябва да допуснем теорията на епигенетиката, която поддържа тезата, че някои психични разстройства са резултат от взаимодействието между ген и среда. Гените сами по себе си не обясняват определено заболяване, защото има множество гени, които „блуждаят“ без наличие на дефект, но въпреки това е налице психичен дисбаланс[41]. В контекста на представения случай може да кажем, че е резултат от взаимодействието между потенциална биологична уязвимост (макар и да няма фамилна анамнеза) и средовите фактори, при които специфични външни фактори участват във формирането на съдържанието на психопатологичното преживяване. Експозицията на визуално-наративно съдържание, каквото представлява филмът с акцент върху пътуване във времето, предхожда появата на симптоми. Това вероятно предоставя символни и когнитивни материали, които впоследствие провокират онейроидните преживявания. Хипотетично, външните стимули, на които е бил подложен мъжът, могат да структурират и оформят тематиката на психотичните преживявания, които споменахме, но те не са първопричината. Както по-рано отбелязах, изследванията на генетиката не са достатъчни, за да обяснят начина, по който средата създава условия за реален ефект върху психичните разстройства. Градската среда или стресът са условия за по-висок риск от отключване

[37] Вж. Chamelee, Selvamani, Nambi, 2019.
[38] Вж. Gottesman, Shields, 1967.
[39] Вж. Smigielski, Jagannath, Rössler, Walitza, Grünblatt, 2020.
[40] Срв. Мукхърджи, 2017: 383.
[41] Вж. Yang, Sun, Zhang, 2025.

на психичен дисбаланс[42], който може да навлезе в сферата на патологичното. Генетиката не е достатъчна, както потвърждава и описания по-рано реален случай от практиката.

Емпиричните данни показват, че епигенетичните механизми са условие за обосноваване на тезата, че има реална връзка между социалната среда и психиатричните разстройства[43]. Социалната среда е условие за проява на епигенетични следи в човека. Цитираният случай показва, че въпреки напредъка на медицината и биологията не се констатират данни, които да обяснят налудните преживявания[44] на пациента. Затова е необходима линия, която има възможността да обясни преживяванията, като се отдели от определянето на човека като сбор от симптоми или признаци. Описаният случай свидетелства за отличителна промяна в реалността на индивида. Онейроидното състояние е свързано със специфичен психопатологичен синдром, изискващ друг тип анализ, поради което не може да бъде разгледано подробно в настоящия текст.

По тази причина анализът се насочва към други линии, при които прави силно впечатление разпадът на времето и реалността. Пациентът живее в настоящето, но мисли, че пребивава векове назад във времето. Това може да бъде определено като феноменологичен разпад на времевостта. Неслучайно Лудвиг Бинсвангер настоява, че шизофренията не е просто биологично заболяване, а е разстройство на начина на *битие-в-света*[45]. Подобно на описанието на Бинсвангер в *Сън и екзистенция*, когато човек е в силно емоционално състояние и изведнъж то претъпи срив, преживяването на света се променя осезаемо и внезапно[46]. Наличието на очакване или надежда провокира промяната в света. Човекът се чувства като изваден от реалността. Подобно твърдение се забелязва и в *Сън и екзистенция*[47]. Накратко, когато реалността се срине, ние не просто започваме да мислим различно, но и светът става различен.

Цитираният по-горе случай свидетелства именно за това – нормалният свят изчезва и се появява нов – древен свят, управляван от крале. Феноменологичният анализ, изложен по-рано показва, че внезапна промяна или загуба на определено очакване насочва към възможността човешкото съзнание да преживее рязка промяна в структурата на света. Ако сведем това към патологична ситуация, този процес би довел до промяна в равновесието между реалност и абнормност. Пациентът може да попадне в ситуация, в която да живее в сценични светове, в които реалността е силно деформирана. Пациентът живее в свят с временна промяна в

[42] Вж. Toyokawa, Uddin, Koenen, Galea, 2012.
[43] Вж. пак там.
[44] Вж. Stilo, Murray, 2010. Авторите коментират, че няма единна система, която да е в състояние да обяснява всички налудности. Това кореспондира с нуждата от съчетание на биология и феноменология.
[45] Вж. Binswanger, 1968.
[46] Вж. Бинсвангер и Фуко, 2017: 121.
[47] Вж. Бинсвангер и Фуко, 2017: 121–122.

реалността, но това не изключва той да остане в новата реалност, която е провокирана от патологичното състояние. Прави впечатление, че *филмът* е един основен елемент от случая. Той не е причина за психозата, но провокира първите изяви на абнормно поведение. Споменатият филм „*Днес, вчера, утре*“ съдържа теми като време, съноподобни състояния, промяна на реалността и др. Факторите на средата и положението на пациента са основен източник на уязвимост за потенциално развитие на проблем[48]. Филмът предоставя символен материал, който действа като двигател за вече съществуваща уязвимост, потенциално започнала от средовите фактори, в които пациентът живее. Сцените във филма определят преживяването на зрителя. Ако се ограничим до наличието на психотична структура, можем да констатираме, че фактори от външната среда има възможност да участват в конструкцията на преживяването на реалността. При разгледания случай от практиката реалността губи своята пластичност и своите опорни точки.

Разрушаването на нормалното организиране на реалността променя мрежата, която я поддържа в норма. Казано по друг начин, стабилността на реалността се разпада. Пациентът съобщава за нови структури – минали исторически сцени или символни роли (мисли, че е крал). Това са примери за нестабилни части на реалността. Неслучайно Бинсвангер обръща внимание на света като *преживяна* структура, чиято промяна е свързана с промяна в света като цяло.

Бинсвангер заема Хусерловото понятие *жизнен свят* [*Lebenswelt*][49], което е свързано със света, който преживяваме преди науката, т.е. свят на смисъл и опит. Реалността е конструирана в самото преживяване, доколкото ни е дадена. Вмъкването на Хайдегеровата екзистенциална онтология радикализира идеята, че човекът е винаги-вече в свят, т.е. едно единно битие-в-света. Чрез съчетанието на Хусерловата феноменология с Хайдегеровата онтология, Бинсвангер прави своеобразен скок към преразглеждането на психиатрията[50]. Психичните разстройства не са просто симптоми, а са промяна в структурата на битие-в-света. Както видяхме, случаят от практиката не се характеризира с халюцинации, *пациентът живее в нов свят.* По друг начин казано, има два начина на съществуване – общ свят [*Koinón*] и собствен свят [*Idion*][51]. В общия свят всички споделят една реалност и има общ логос (т.е. смисъл разум и т.н.). Това е истинското съществуване. Собственият свят се отнася до затвореността на човека в свой собствен логос, където са индивидуалните представи и най-вече отдръпването ни от общата

[48] Вж. Kirkbride, Anglin, Colman, Dykxhoorn, Jones, Patalay, Pitman, Soneson, Steare, Wright, Griffiths, 2024. Авторите обсъждат социални елементи, които имат потенциала да създадат риск от психични разстройства.
[49] Вж. Хусерл, 2024: 143.
[50] Срв. Binswanger, 1968; Бинсвангер, Фуко, 2017; Хусерл, 2003; Хайдегер, 2020; Хусерл, 1996.
[51] Срв. Бинсвангер, Фуко, 2017: 155. Бинсвангер използва Хераклит, за да направи това разграничение.

реалност или от общия свят. По-късно Бинсвангер развива това, като то става основата за разбирането на състояния като психоза или сън, в които ние напускаме общия свят и започваме да живеем в собствената си смислова реалност.

Изводът е, че психиатрията не е в състояние да обхване цялостното съществуване на човека, ако не го мисли като част от споделения свят. Природо-научните методи сами по себе си са недостатъчни, за да обяснят изначалната връзка между съществуването на човека в контекст и смисъл. По тази причина психиатричното разбиране следва да се насочи към т.нар. трансценденция – онази способност на човека да надхвърли даденото и да конструира собствения си свят[52].

От тази перспектива, когато говорим за психично разстройство, не следва да се ограничаваме до чисто биологичното измерение на болестта, а е необходимо да се обърне внимание на промяната на начина, по който човекът преживява и структурира собствената си реалност. Както споменахме по-рано, механизмите на изследване на човека са отвъд чистата биологична обусловеност. Социалните условия, стресът или житейските събития са също толкова проблематични, колкото и промяната на физиологичното му състояние. Феноменологичната перспектива ни дава нов поглед върху структурната промяна на света като преживяване. Случаят свидетелства за фрагментирано разбиране на света, което ни насочва към извода, че нарушението е в самата структура на преживяване на реалността. Целият анализ сочи към тезата, че „*няма Аз без свят и няма свят без Аз*“ (Ihde, 1986: 62). При разпадане на връзката, реалността на пациента губи своята устойчивост, а Азът своята цялост. При психозата наблюдаваме именно това – споменатата корелация се разпада, когато навлезе в променящите се светове.

Пациентът проектира свят, в който съзнанието се разколебава и се опитва да се защити от опасността чрез *самоизмама.* При пациента не става въпрос за типичното обяснение на самоизмамата, а по-скоро за разпад на структурата, в която самоизмамата е възможна. Патологичната структура предполага разпад на отношението Аз-свят, затова Азът се променя – пациентът ту е самият себе си, ту се преживява като цар в древни времена. Променя се и светът – настоящето преминава в миналото – древни епохи на царе. Както беше споменато по-рано, съзнанието на пациента не поддържа стабилно насочване в света. Това е пример за ясното разграничение между нормално психично състояние, което попада в състояние на лоша вяра (по Сартр). Но тук не става въпрос за съзнание, което променя истината, за да се защити. Преживяванията се превръщат в налудно фиксирани, въпреки приликите, в клиничния случай, изглежда, че патологичният процес е срив в *условията*, които правят възможна самоизмамата.

[52] Вж. Binswanger, 1968: 220–221.

Заблуждението се мисли на две различни нива – то не е просто грешка, а начин на съществуване в света. Съзнанието се заблуждава, но едновременно знае и не знае истината. По този начин съзнанието създава свят, в който се придобива различен смисъл.

Светът на пациента се разпада на множество фрагменти, което води до несъвместими хоризонти. При Хусерл, например, живото тяло [*Leib*] е нулева точка на ориентация, а чрез него се конструира пространственият смисъл на света[53]. По тази причина при клиничния случай се разпада самата основа, върху която пациентът конструира преживяването на света като подреден. Разрушената нулева точка на ориентация свидетелства за нестабилността на тялото му, а пространството се преживява като чужда, сценично и без смислов хоризонт. По този начин критиката срещу психиатричния опит за категоризация на симптомите се превръща в проблем. Симптомите започват като начини на преживяване, а не като грешки. Структурното описание на случая няма да ни даде повече от поставянето на пациента в определени рамки, които да го приковат в конкретен диагностичен критерий. Отдръпването от индивидуалния смисъл е проблем – необходимо е да се запитаме защо точно филмът провокира тези налудни състояния, защо древни царе, а не васали? Именно по тази причина критиката срещу психиатрията, поставена в *Битие и нищо,* е важна. Сартр критикува общите форми на психиатрията, защото не вижда индивидуалния проект на съществуване[54]. Психозата не е единствено диагноза, а радикален начин на съзнанието да организира света, когато нормалната структура на смисъла е разклатена. Въпросът, който се очертава, както видяхме, е: какво в живота на пациента прави възможна такава абстрактна форма на свят? На този въпрос може да бъде отговорено, ако се обърнем към средата, в която живее той. Това ще ни помогне да разберем до някаква степен начина, по който външните фактори влияят, но отново няма да ни даде отговор на въпроса защо точно тези описани състояния на пациента са важни.

Съчетанието между емпиричните начини на изследване, които споменах по-рано, е основата на по-нататъшното разгръщане на феноменологичното описание на случая. Средата има смисъл, ако се вземе предвид начина, по който съзнанието я организира. Докато традиционните изследвания биха разгледали средата като сбор от стресори, екзистенциално-феноменологичният подход обръща внимание на начина, по който факторите променят битието, като превръщат света в източник на онтологична несигурност и тревожност[55]. По тази причина психичните разстройства имат потенциала да бъдат разглеждани като промени в начина, по който човек обитава пространството и времето[56]. Фактор за това е начинът, по който емоциите,

[53] Вж. Хусерл, 1996: 234.
[54] Вж. Сартр, 1999: 515.
[55] Вж. Fischer, 1989: 127–136.
[56] Срв. Angelova, 2025b.

възприятията и смисълът изменят структурата на пространството – именно това се забелязва в клиничния случай, за който стана въпрос по-рано. Екзистенциалните моменти на *грижата*, за които става въпрос в *Битие и време*, са ключови за анализа на случая. Неслучайно „битието на Dasein е грижата“ (Хайдегер, 2020: 264). Няма да се спираме на подробен анализ на трите момента на грижата - настроеност, разбиране и пропадналост[57]. Въпреки това именно тези три момента са в основата на възможността да преразгледаме значението на клиничния случай. Настроеността показва начина, по който светът ни се дава. В контекста на случая, пациентът не живее в дадения му свят, а навлиза в полето на изкривената реалност и патологичността. Структурата на преживяването на пациента е дълбоко променена. Наличен е разпад на единния проект на света, а реалността не е стабилна и се поддава на навлизане във възможни светове. Пациентът е въвлечен в налудна и абнормна реалност. Губи способността си да отчете дистанцията между реалността и преживяването. Изводът е, че случаят свидетелства за разпад в самата структура на битие-в-света.

5. Вместо заключение

Филмите и медийното съдържание имат потенциал да действат като емоционални и символни стимули. Това, от своя страна, предполага възникването на уязвимост към развитие на психотични преживявания [58] . Визуалното съдържание действа като силен когнитивно-емоционален стимул, който създава условия за нарушение в устойчивостта на индивида към външни въздействия. По този начин виждаме, че филмът не е причината за поява на психоза, а е *външен* емоционално-образен стимул, създаващ ярки образи и интензивно емоционално въздействие. Емоциите имат възможността да провокират и дори да ускорят психотични симптоми, но с уговорката, че следва да се има предвид уязвимостта на индивида към подобни състояния[59], които, както видяхме по-рано, са свързани със средата, в която той живее. Стана въпрос, че има съществено напрежение между биологията и феноменологията, което провокира разглеждането на разграничението между биологичното ниво и преживелищното. Това правят и Джовани Стангелини и Рене Росфорт в *Емоции и личност.* Авторите отдават значение на напрежението в съвременната психиатрия и когнитивната наука. Те критикуват идеята, че почувстваната вътрешна празнота е първично свързана с нисък допамин. Нужно е да обясним какво е да преживяваш това, по какъв начин човекът преживява празнотата[60]. Ако изходим от

[57] Вж. Хайдегер, 2020: 174–177; Тенев, 2023: 47–65.
[58] Вж. Bjornestad, Hegelstad, Berg et al., 2019. Авторите обсъждат отношението на социалните медии към психозата.
[59] Вж. Cullen, Labad, Oliver, Al-Diwani, Minichino, Fusar-Poli, 2024.
[60] Вж. Stanghellini, Rosfort, 2013: 9.

това, тезата, която формирахме дотук, би имала сериозни основания по отношение на пренебрегването на преживелищното измерение в психиатрията. Тялото и мозъкът ни влияят непрестанно върху начина, по който възприемаме света[61]. Ето защо има основания да твърдим, че биологията несъмнено има своето място по отношение на опита да разберем преживяването. Но тя не е в състояние да обясни начина, по който ние осмисляме действията си и света. Има три невралгични пункта, без които не бихме били в състояние да разберем емоциите – биология, преживяване и смисъла, който влагаме в живота си[62]. В случая на психотично преживяване, за което стана въпрос по-рано, може да се открои не само биологичната основа и клиничният феномен, но и разпадът на хоризонта, в който винаги-вече човекът преживява. Емоционалният дисбаланс и силният импулс, които се провокират от външните стимули, не създават сами по себе си психично заболяване. Но имат способността да променят начина, по който хоризонтът се структурира. Ако се доверим на Сартр, че емоциите са свързани със структурен начин на модификация на съзнанието и света[63], случаят от практиката свидетелства за радикална промяна на начина, по който съзнанието на човека конструира света. В заключение изводът, който може да се направи, е следният: в разглеждания клиничен случай преживяването е резултат от *взаимодействие* – от една страна на биологичната дисрегулация, а от друга феномено-онтологичната трансформация на световия хоризонт на пациента. Съчетанието между биология, феноменология и психиатрия променя начина, по който имаме възможността да разглеждаме психичните разстройства. Подобно съчетание е важно, защото психичните разстройства не са изолирана единица, а са резултат от биологичен разпад, преминаващ в полето на феноменологичната трансформация на света, в който живеем.

Литература

Allis, C. D., Jenuwein, T., Reinberg, D. (Eds.). (2015). *Epigenetics* (2nd ed.). Cold Spring Harbor Laboratory Press.

Angelova, P. (2025a). Notes phénoménologiques sur l'animalité de l'humain. *Philosophiques, 52*(1), 197–203.

Angelova, P. (2025b). The Existential Spatiality: From Integration of Spaces to Movements of Life. In: Niemann, L., Sitsch, M. (Hg.), *Phänomenalität – Welt – Leib. Gedanken über Grundmotive und*

[61] Вж. пак там: 10–11.
[62] Вж. пак там.
[63] Срв. Sartre, 1948.

Ränder der Phänomenologie. Liber amicorum für Karel Novotný. Nordhausen: Traugott Bautz GmbH, 116–128.

Binswanger, L. (1968). *Being-in-the-World*. New York: Harper Torchbooks.

Binswanger, L., Foucault, M. (2017). *Sun i ekzistentsiya*. Sofia: Kritika i humanizam. [Бинсвангер, Л., Фуко, М. (2017). *Сън и екзистенция*. София: Критика и хуманизъм].

Bjornestad, J., Hegelstad, W. T. V., Berg, H., Davidson, L., Joa, I., Johannessen, J. O., Melle, I., Stain, H. J., Pallesen, S. (2019). Social media and social functioning in psychosis. *Journal of Medical Internet Research, 21*(6), e13957.

Chamelee, A., Selvamani, I., Nambi, S. (2019). Oneroid syndrome: A rare form of psychosis. *International Journal of Research in Medical Sciences, 7*(10), 3938–3940.

Cullen, A. E., Labad, J., Oliver, D., Al-Diwani, A., Minichino, A., Fusar-Poli, P. (2024). The translational future of stress neurobiology and psychosis vulnerability. *Current Neuropharmacology, 22*(3), 350–377.

de Sousa Fernandes, M. S., Costa, M. R., Badicu, G., Yagin, F. H., Santos, G. C. J., da Costa, J. M., de Souza, R. F., Lagranha, C. J., Ardigò, L. P., Souto, F. O. (2024). Environmental enrichment and epigenetic processes. *Cellular and Molecular Neurobiology, 44*(1), 69.

Fischer, W. F. (1989). An empirical-phenomenological investigation of being anxious. In: Valle, R. S., Halling, S. (Eds.), *Existential-Phenomenological Perspectives in Psychology*, New York: Plenum Press, 127–136.

Glover, S., Illyuk, J., Hill, C., McGuinness, B., McKnight, A. J., Hunter, R. F. (2024). Environment, DNA methylation, and cognition. *Environmental Epigenetics, 11*(1), dvae027.

Gottesman, I. I., Shields, J. (1967). A polygenic theory of schizophrenia. *PNAS*, 58(1), 199–205.

Grezenko, H., Ekhator, C., Nwabugwu, N. U., Ganga, H., Affaf, M., Abdelaziz, A. M., Rehman, A., Shehryar, A., Abbasi, F. A., Bellegarde, S. B., Khaliq, A. S. (2023). Epigenetics in neurological and psychiatric disorders. *Cureus, 15*(8), e43960.

Heidegger, M. (2020). *Bitie i vreme*. Sofia: Iztok-Zapad. [Хайдегер, М. (2020). *Битие и време*. София: Изток-Запад].

Hinsie, E. L., Campbell, J. R. (1960). *Psychiatric dictionary* (3rd ed.). New York: Oxford University Press.

Husserl, E. (1996). *Uvod vav fenomenologiata*. Sofia: Evrazia. [Хусерл, Е. (1996). *Увод във феноменологията*. София: Евразия].

Husserl, E. (2003). *Krizata na evropeiskite nauki*. Sofia: Kritika i humanizam. [Хусерл, Е. (2003). *Кризата на европейските науки*. София: Критика и хуманизъм].

Husserl, E. (2024). *Probuzdania*. Sofia: Kritika i humanizam. [Хусерл, Е. (2024). *Пробуждания*. София: Критика и хуманизъм].

Ihde, D. (1986). *Experimental phenomenology: An introduction*. New York: State University of New York Press.

Kalinov, V. (2017). Sanishtata na nashite sanishta. V: Binswanger, L., *Sun i ekzistentsiya*, 169–189. [Калинов, В. (2017). Сънищата на нашите сънища. В: Бинсвангер, Л., *Сън и екзистенция,* стр. 169–189].

Kalinov, V. (2025). Lichnost, deficit i vazmozhnost: varhu poniatiata „norma“ i „patologiya“v poleto na nevropsichologiata. *Balgarsko spisanie za psihiatriya, 10*(1), 45–56. [Калинов, В. (2025). Личност, дефицит и възможност: върху понятията „норма“ и „патология“ в полето на невропсихологията. *Българско списание за психиатрия, 10*(1), 45–56].

Canguilhem, G. (1995). *Normalno i patologichno*. Sofia: SU “St. Kliment Ohridski”. [Кангилем, Ж. (1995). *Нормално и патологично*. София: УИ „Св. Климент Охридски“].

Kaptsan, A., Miodownick, C., Lerner, V. (2000). Oneiroid syndrome: A concept for Western psychiatry. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 37*(4), 278–285.

Kirkbride, J. B., Anglin, D. M., Colman, I., Dykxhoorn, J., Jones, P. B., Patalay, P., Pitman, A., Soneson, E., Steare, T., Wright, T., Griffiths, S. L. (2024). Social determinants of mental health and disorder. *World Psychiatry, 23*(1), 58–90.

Lehrer, D. S., Lorenz, J. (2014). Anosognosia in schizophrenia. *Innovations in Clinical Neuroscience, 11*(5–6), 10–17.

Malabou, C. (2017). *Métamorphoses de l’intelligence. Que faire de leur cerveau bleu?* Paris: Presses Universitaires de France/Humensis.

Marinov, A. (2000). *Ludost i risuvane.* Pleven: Evrazia-Agabar. [Маринов, А. (2000). *Лудост и рисуване*. Плевен: Евразия-Агабар].

Michels, B. K. (2012). *Epigenetic epidemiology*. New York: Springer.

Mihov, V. (1996). Schizophrenia. In M. Achkova (Ed.). *Obshta i klinichna psihiatriya*. Sofia: Znanie. [Михов, В. (1996). Шизофрения. В: М. Ачкова (ред.). *Обща и клинична психиатрия*. София: Знание].

Mukherjee, S. (2017). Genat. Edna intimna istoria. Sofia: Iztok-Zapad. [Мукхърджи, С. (2017). Генът. Една интимна история. София: Изток-Запад].

Natsov, I. (2024). *Psihiatria i somatichna medicina*. Sofia: Kibea. [Нацов, И. (2024). *Психиатрия и соматична медицина*. София: Кибеа].

Peedicayil, J. (2024). Epigenetics and neurodevelopment in psychiatry. *Frontiers in Genetics, 15*, 1473521.

Peña, C. J. (2026). Epigenetic regulation of brain development. *Neuropsychopharmacology, 51*, 5–15.

Popov, G. (2024). Otnosno granitsite na psihiatriyata. V: Natsov, I. (red.), *Psihiatriya i somatichna meditsina.* Sofia: Kibea, 27–33. [Попов, Г. (2024). Относно границите на психиатрията. В: Нацов, И. (ред.), *Психиатрия и соматична медицина*. София: Кибеа, 27–33].

Sartre, J.-P. (1948). *The emotions: Outline of a theory*. New York: Philosophical Library.

Sartre, J.-P. (1994). *Bitie i nishto* (T. 1). Sofia: Nauka i izkustvo. [Сартр, Ж.-П. (1994). *Битие и нищо* (Т. 1). София: Наука и изкуство].

Sartre, J.-P. (1999). *Bitie i nishto* (T. 2). Sofia: Nauka i izkustvo. [Сартр, Ж.-П. (1999). *Битие и нищо* (Т. 2). София: Наука и изкуство].

Smigielski, L., Jagannath, V., Rössler, W., Walitza, S., Grünblatt, E. (2020). Epigenetic mechanisms in schizophrenia. *Molecular Psychiatry, 25*(8), 1718–1748.

Stanghellini, G., Rosfort, R. (2013). *Emotions and personhood*. Oxford: Oxford University Press.

Stilo, S. A., Murray, R. M. (2010). Epidemiology of schizophrenia. *Dialogues in Clinical Neuroscience, 12*(3), 305–315.

Stoyanov, D., Fulford, B., Stanghellini, G., Staden, V. W., Wong, M. (2021). *International perspective in values-based mental health practice*. Cham: Springer.

Tashev, T., Ivanov, Vl., Temkov, Iv. (1973). *Psychiatry*. Sofia: Meditsina i fizkultura. [Ташев, Т., Иванов, Вл., Темков, Ив. (1973). *Психиатрия*. София: Медицина и физкултура].

Tenev, D. (2023). *Three lectures on Heidegger*. Sofia: Iztok-Zapad. [Тенев, Д. (2023). *Три лекции върху Хайдегер*. София: Изток-Запад].

Toyokawa, S., Uddin, M., Koenen, K. C., Galea, S. (2012). Social environment and epigenetics. *Social Science & Medicine, 74*(1), 67–74.

van Os, J., Rutten, B. P., Poulton, R. (2008). Gene-environment interactions in schizophrenia. *Schizophrenia Bulletin, 34*(6), 1066–1082.

Yang, H., Sun, W., Li, J., Zhang, X. (2025). Epigenetic factors in schizophrenia. *Annals of General Psychiatry, 24*(1), 21.

Zimmerman, M. (2024). The value and limitations of self-administered questionnaires in clinical practice and epidemiological studies. *World Psychiatry*, 23(2), 210–212.

Maria Ivanova, Philosophy Student
The concept of intentionality in Paul Grice and Edmund Husserl
stu2403201004@uni-plovdiv.bg
DOI: 10.69085/kairos20268235

Мария Иванова[1]

ПОНЯТИЕТО ЗА ИНТЕНЦИЯ ПРИ ПОЛ ГРАЙС И ЕДМУНД ХУСЕРЛ

Keywords: intention, subject, sense, meaning, world, sedimentation, language.
Abstract: The text explores a possible meeting between intention in Grice's theory of communicative meaning and intentionality in Husserl's phenomenology. Such a meeting can be thought of after the particular "return" of the subject in ordinary language philosophy. With its appearance, the subject overturns referential semantic models, problematizes strict realism, and breaks the ideal unambiguity of language in use. Meaning begins to be measured through intention - in the formation of sense and in the mutuality of conversation. Phenomenological intention, however, is a condition for the constitution of the world. The world is not something already found; it is a transcendental result of the intentional activity of the subject. This sheds light on both concepts as acts of achieving meaning - one linguistic and one ontological.
From this perspective, the figure of the Other is especially important. In phenomenology, intersubjectivity is a condition for the world to gain the status of a shared world, while in language theory, the communicative act becomes empty without mutual orientation toward intentions and their recognition. In both cases, meaning arises not in isolation, but in contact.
In conclusion, although intention in Grice and intentionality in Husserl belong to different methodological fields and traditions, they meet in the idea of active directedness as a constitutive principle of meaning. Through it, the acting subject appears as a bridge between the phenomenology of lived experience and the philosophy of language, and as the place where world and meaning are generated.

Философията на обикновения език преобръща референциалистката обусловеност и строгия реализъм на света като даденост. Този нов поглед на изследване, от полето на случването (социалната практика), неизбежно пренася субекта от субект на границата към субект на фокус. Понеже където има употребяващ носител на езика, има интенция, разбиране и принцип на сътрудничество, които са конструкт на значението.

Интенционалността, разбирана във феноменологическото си измерение, е мащаба на конститутивното смислоформиране на една онтологическа структура. Макар в различни пластове, за двете понятия може да се намери позиционна и съотнасяща точка – като акт на насоченост. При Грайс тя е прагматична и комуникативно предпоставяща, а при Хусерл е трансцендентална и светоконституираща. И в двете си форми смисълът е резултат на тази насоченост, а не е външен на субекта.

Линиите, по които този текст има за цел да очертае съотнесеност между тези две централни, макар разнопластови понятия, предлагащи различни подходи към интенцията, са:

[1] Мария Иванова е студентка в бакалавърска програма „Български език, гражданско образование и философия“ в Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

фокуса върху субекта; редукцията към смисъла; елемента на насоченост; присъствието на "Другия"; погледът върху психологията и езика, като резултат на историческа кумулативност.

Феноменологията не представя готовия свят от привилегирована гледна точка, а субекта в него - една от многото му овещнени съставки. Тя не го открива превъзнесъл се, обективен и идеален - сам по себе си, недокоснат и отграничен. Обратно, жизненият свят е резултативен. Той е трансцендентално постижение на интенционалното съзнание на субекта. Гореспоменатите му качества са заскобени в епохе, понеже като такива те са несъизмерими на субективността. Ъгълът на провиждане, който интересува това изследване, е този на конкретния човек, чието съзнание е стремящо се навън, а тази насоченост в някакъв смисъл полага неговата синкретичност със света. Съзнанието не може да бъде безсъдържателна застиналост, а напротив, то е разнопосочен поток. Този ефект на свиване на мащабите на обектива, който сочи действителността, започва да прокарва съмнението за изконната и вечна общовалидност на високата наука. Тя се оказва образувание от по-висока степен на базата на донаучното узнаване и мислене и изхожда от историческите личностни целеполагания, имащи израз в седиментираната понятийност. Така перспективата „отвътре" дава необходимия реализъм на преживяването, като връща философията и науката обратно при човека, а самият човек обратно към живота. Появата на намерението във философията на езика, което е свидетелство за субективизма, се предшества от няколко основни разрива в късната аналитична философия - антиесенциализъм, антифондационализъм и антирепрезентационизъм. Въпросът, който пояснява темата е: „каква е формата на поява на субекта в зараждащата се *философия на езика*".

Интересът на „ранния" Витгенщайн далеч не натоварва смислово субекта. Центърът на неговите занимания е проблемът за логическата форма, който по същество е отпечатък на борбата за доминация между езика и света: „*Езикът придобива значение, отразявайки възможните подреждания на нещата в света.*"[2]. Така субектът е приравнен със света и не може да си позволи да се изказва за света в цялост, както и да претендира за привилегирована гледна точка във връзка с него.

Езикът при „късния" Витгенщайн, напротив, спира да служи на света и завива стремглаво в различна посока. Първични стават езиковите правила, чрез които самият свят бива класифициран, а социалната практика се оказва мост между тях. Като участник в езиковите игри, субектът е близо до това да попадне във фокуса на изследване, но все още е децентрализиран, разглеждан само като ефимерен елемент. Плътно подражавайки на „късния" Витгенщайн, Остин не увеличава влиянието на субекта. Той е вторичен и фонов по отношение на значението на

[2] Пеърс, 1997: 5.

думите. Затова Остиновите перформативи се ограничават до ръбовете на функционалността и практичността. Човекът не е творец, а участник на колектива. *Приемам, обещавам, моля* са актове на вричането, които имат тежест по силата на институционалното и публичното договореното, доколкото взаимодействието може да бъде такова.

Истинската редукция на значението до намерението (интенцията), респективно на езика до психологическото, се извършва именно от Грайс, поставяйки в ядрото на своята концепция субекта. С Грайс именно се успоредява феноменологическата интенция. За него обаче, в пласта на лингвистичното интенцията е конституираща по отношение на значението в езика. Интенцията на Хусерл от друга страна, е конституираща по отношението на смисловата формация на света, т.е. онтологически. Появата на субекта разклаща фатално завършения характер на значението думите. Значението им започва да нивелира по посока на субективното намерение, в Хусерлов маниер. То, така да се каже, се постига, понеже се извършва специфичен акт на насоченост към Другия, който да го разбере. Другият, от своя страна извършва редукция на казаното, опитвайки да го съблече до намерението, тъй че да разпознае в него някаква обща цел или съвместно възприетата посока.[3]

И за двете понятия е присъщо „забягването навън“ като структурна насоченост. Намерението на Грайс винаги кристализира вън от капсулиралото се съзнание - експлицитно или чрез импликатура, осигурявайки нужното значение, щом се разпознае. Условността на разговора предполага взаимността и споделимото. Намерението по необходимост остава изначално свързано с думите и в тяхната връзка винаги ще е импрегнирана взаимността на кооперативния принцип. И така езикът е само патерица, с която то да се разпознае и да извърши разговора.

Феноменологическото съзнание, подобно, винаги е „съзнание за“ и неговата стремяща се природа на удържане на многообразието на различните дадености прави възможни техния времеви, сетивен и смислов синтез в едно. Тази насоченост е израз на континуалната му активност, а не пасивна рецептивност на реалността.

Движейки се по стените на субективността, и Шифър и Хусерл опитват да опазят психологическото, но със съвсем различен подход спрямо материализма. Шифър, който е последовател на Грайс и теоретик на интенциите залага на обективизъм. Хусерл, заскобявайки обективното с редукция залага на субективизъм. Фундаменталната отлика е положението в ядрата на допусканията им - че при Шифър материалния свят поражда вярване, а при Хусерл, че съзнанието осмисля материята така, че да направи възможно явяването ѝ като свят. Контрастът

[3] Грайс, 1975: 46.

би станал още по-релефен с оглед на съотнасящия ги принцип: при Шифър той е каузалността, а при Хусерл интенционалостта.

Шифър концентрира изследванията си във възможностите да се сведе семантическото до психологическото. Подобно естество на работата стига до неизбежен порочен кръг – тези психологически състояния да се обясняват посредством въпросните семантични свойства.[4] Излизането от такъв кръг изисква прекъсване на връзката на психологията със семантиката. Стратегически пристан за изхода от кръговостта се оказва защититата на възгледа, че мисленето е обяснимо, независимо от значението. Аналогично и вярването, че p съществува само в случай, че някой се намира в състояние от тип, притежаващ F[5] (функционална роля). То изхожда от физикализма, защото търси каузалност, допускайки, че за всяко физическо телесно движение е налично и физическо обяснение, осигуряващо условията за появата му. Следваща предпоставка, която приема, е че вярванията са причина за телесните движения - по този начин са супервениращи върху физическата реалност. Въпросът обаче, който идва наред, е „какво проявление на невроните прави състоянието им да бъде вярване, и то точно вярването p“. Тогава Шифър разширява функционализма си, започвайки да мисли света, защото тесният функционализъм (онзи който не се оглежда навън) не е достатъчен, за да определи за какво се отнася вярването. Сметките показват, че то е невронно състояние с функционална роля, продукт на отражението на физическата реалност върху ума.[6]

Първото очертание на теоретиците на интенциите и феноменологията в рамките на психологическото поле е светът. Хусерл премахва напълно завесата към него, давайки абсолютния примат на субекта. Разчленяването му, започнало още от Декарт, катастрофира до схващането, че душата е нещо реално в същия смисъл, в който реална е и физическата природа, и подлежи на изследване с каузални закони.[7] В този ред на мисли, разбира се, той далеч не би свел психическото до невронни конверзии. Че има невероятен синхрон между психологическото и телесното, Хусерл също засвидетелства във възгледа, че душата изпитва своето тяло като живо тяло, не просто тяло наред с другите вещи, а като система от „органи“ на това тяло, които тя движи като Аз (разпореждайки се в тях).[8] Психофизическата концепция за човека обаче го принизява до вещ. Според Хусерл това е жестоко престъпление и абсурд на модерното природознание, имащо своите корени в последователната абстракция, чрез която то желае да вижда в жизнения свят единствено физическа телесност, а подобно недоразумение се допуска

[4] Стойчева, М., А. Бешкова (съст.), 2021: 246.
[5] Стойчева, М., А. Бешкова (съст.), 2021: 267.
[6] Стойчева, М., А. Бешкова (съст.), 2021: 247-250.
[7] Хусерл, 2005: 247.
[8] Хусерл, 2005: 244.

в естествената нагласа, когато човек е напълно отдаден на полюса на предмета. Психичното, разглеждано чисто откъм същностната му специфика, няма физическа природа, няма пространствено-времева локализация. То подлежи на идеализация и математизация само-по-себе-си, като не е подвластно на закони от вида на законите на природата. За „Аз-а“ пространството и времето не са принципи на индивидуализация[9]. Чистата психология не познава нищо друго освен субективното и щом в нея се допусне нещо обективно като съществуващо, тя вече е пожертвана.

Тогава, когато се мисли света и езика, с необходимост изпъква проблематиката на споделеността и другостта. Във феноменологията другият е наречен Друг Аз, а споделеността е разширена дотолкова, че да се мисли за интерсубективност. Тази „покана“ на другия стопява всяка интерпретация на солипсизъм, мнимост, халюцинация и възможна самота. Теоретиците на интенциите също съсредоточават концептуално „Другия“ в степен на конституиращ разговора. В тяхната философия макар намерението на субекта да е опората на значението, това значение не е еднолично, а се постига в разпознаването.

Хусерл казва, че субективността е това, което е, а именно конституиращ Аз, само в интерсубективността. [10] Универсалната социалност е Ние-синтез, съвкупност от Аз-полюси, тяхното пространство, единствено в което има функционалност. Другият се разгръща като повече от феномен, наред с другите обекти (като всъщност така разгръща не просто себе си, но и мен). Той се разпознава чрез Аза с механизма на вчувстването (разпознавам интенционалния живот на другия, подобен на моя и се ражда онова, което в естествена нагласа се вижда като семейство, човечество или народ), с интенционалната преплетеност (опита на Аза с предмет се потвърждава от други) и със синхронизацията на временеенето (всички Аз са насочени към едно и също времево пространство). Така разпознаването, потвърждаването и взаимността гарантират обективността и хоризонта, в който срещата с другия не е чисто и просто сетивно явяване, а смислова формация.

Също толкова значима е връзката между субектите и при теоретиците на интенциите. Тя обаче е определяща за хода на разговора, за да стане осъществима неговата работа. Връзката изисква една много специфична съгласуваност на интенциите - тяхното взаимно разпознаване, предполагане и насочване, дължащо се на дълбока рефлексия. Употребените думи просто подсказват, но не са същинското мерило за значението, а терминал за два субекта, които взаимно се оглеждат. Когато се казва нещо, се има намерение: да се разбере, че се иска да се съобщи нещо; и чрез това разбиране да възникне ефект - по-скоро този скрит скелет на диалога

[9] Хусерл, 2005: 251.
[10] Хусерл, 2005: 200.

приличащ на размяна на намерения, отколкото на думи. Преносът може да има резултат само с динамично рационален обмен.

Следващ паралел, който може да се направи между двете понятия за интенция е общият им съзидателен заряд и основаност в проектната форма. Този заряд е провиждане не отвън, а отвътре. Феноменологическата интенция е насочена към един самоочевидно преддаден чрез опита свят. От многообразието, чрез синтези се оформя универсално синтетично единство, а благодарение на него се поражда предметният универсум, светът като този и така, както съществува в конкретната си жива даденост (и преддаденост за всяка възможна практика). В това отношение говорим за „интерсубективна конституция“ на света. Така идеята за статичния предмет окончателно се загърбва. Интенцията и в двете традиции деконструира всяка готова форма (при Грайс тя разрушава формата на думите, тяхната семантическа окончателност), затова, както съзидателен заряд, изглежда тя има и деструктивен. За да бъде смислен, предметът се случва чрез временеенето на конституиращо удържане - неговото интенционално и ретенционално постигане. Азът е интенционално насочен именно към този полюс на единството, който осмисля вещите и прави света жизнен.

Отново осмислящо е и участието на интенцията в кооперативният принцип на Грайс. Той критикува каузалната теория за пренебрегването на факта, че значението на един знак трябва да се обяснява с това какво имат (или би трябвало да имат) предвид със знака тези, които го употребяват, в конкретна ситуация; а освен това дори да се приеме такава, каквато е, то анализът, с който снабдява е анализ само на твърденията за *стандартното* значение, или на значението по принцип на един „знак“. Не се дава никаква възможност за занимание с твърдения за това какво има предвид един конкретен говорещ или пишещ човек с даден знак в конкретна ситуация, нито изгледите за подобна адаптация. Така кооперативният принцип и неговите максими, ако не е твърде смело да се каже, се оказват трансцендентални по отношение на значението на думите. Именно защото за да има такова, то трябва да се разчете като импликатура и още повече - „*A* има предвид$_{NN}$ нещо с *x*” е (в общи линии) еквивалентно на „*A* има намерение изказването на *x* да произведе някакъв ефект у дадена аудитория чрез разпознаването на това намерение“[11].

За финал, вземайки предвид извършения анализ може да направи една инференциална хипотеза за конвенциите в езика като историческа седиментация на интенционално фиксирания смисъл на субектите. Нека се огледа по-отблизо. Хусерловата седиментация не е само застинал камък или утайка, тя е натрупала се смислова пластичност.

[11] Грайс, 2021: 101.

Онова, което е оценено от Хусерл като наследство, е акта на ретроспектиране на седимента (а именно чрез просветляване на неговият исторически произход като интенционален). Питането обаче е как седиментът рикошира практически между отделните съзнания, без оглед на неговата операция в целеполагане, а като етикет на договорености за приложение. Конвенционалността я има, но тя е тъкан, която носи исторически смисъл от опита на човечеството и това е най-мащабния интенционален проводник. Този исторически смисъл е утайка на едно минало намерение (по Грайс), което се разпознава поколенически тъй, че събуждайки застиналия смисъл, той отново да е в услуга на актуалната реч. Това е и единственото обяснение на очевидния успех на разговора с изкуствен интелект - техника без намерение, превъзходно усвоила механизма на „сглобяване“. Причината, по която така инертният езиков модел да функционира толкова убедително, че хората да му „дописват“ намерения, е зависимостта му от живия език, който съхранява в себе си морфологични отпечатъци на минали интенционални цели. Така като един архив на смисли, той е структурно пълен с тях, но трудно някой би отрекъл, че подобен симулативен квазиразговор е изпразнен от живот, заради неговото изначално изпразване от намерения.

Анализът няма задача насилствено да направи уравниловка на две понятия от различни равнища, а да ги срещне. Концепциите за интенцията при Грайс и интенционалността при Хусерл представляват пътища към феномена на смислообразуването. Макар и разположени в различни методологически полета, и двете теории постулират насочеността като фундаментален конститутивен принцип. При Грайс интенцията се извежда от полето на прагматиката, където значението е ефект от разпознаването на комуникативното намерение. Същевременно Хусерл полага интенционалността като трансцендентална структура на съзнанието, превръщайки я в условие за самата онтологична закономерност на света. По този начин действащият субект е мост между феноменологията на жизнения опит с логиката на езиковата практика чрез общия корен на активната насоченост.

Литература:

Grays, P. (2021). „Znachenie“. V: *Filosofia na ezika*. M. Stoycheva, A. Beshkova (sast.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. [Грайс, П. (2021). „Значение“. В: *Философия на езика*. М. Стойчева, А. Бешкова (съст.). София: УИ „Св. Климент Охридски“].

Pears, D. (1997). *Svetat i ezikat: Wittgenstein*. Sofia: SIBI. [Пеърс, Д. 1997. *Светът и езикът: Витгенщайн*. София: СИБИ].

Stoycheva, M., Beshkova, A. (sast.) (2021). *Filosofia na ezika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. [Стойчева, М., Бешкова, А. (съст.) (2021). *Философия на езика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“].

Huserl, E. (2005). *Krizata na evropeyskite nauki i transtsendentalnata fenomenologia*. Sofia: IK „Kritika i humanizam“. [Хусерл, Е. (2005). *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. София: ИК „Критика и хуманизъм“].

Grice, H. P. (1975). „Logic and Conversation“. In: Cole, P., Morgan, J. L., (Eds.), *Syntax and Semantics*, vol. 3, Speech Acts. New York: Academic Press, 41–58.

KAIROS
Electronic Journal of the Student Philosophical Seminar
Chair of Philosophy, Faculty of Philosophy and History
The Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Issue 8/2026

Valentin Asparuhov
Opening words

Stoyan Stavru
Climagogy and the "Dorothy" case: the aesthetics of the Emerald City and resistant climatic realism

Keywords: climagogy, climate aesthetics, The Wonderful Wizard of Oz, climate sovereignty
Abstract: The article explores the possibility of substantiating the concept of "climagogy" as a form of guidance and orientation for existing environmental policies within the context of a dynamically evolving relationship to the future of planet Earth. It analyzes specific ecological strategies implemented in the transformation of Sir Bani Yas Island near Abu Dhabi (architectural eschatology) and in the creation of the Dubai Miracle Garden (aesthetic ecology). The study demonstrates why, in the United Arab Emirates, architecture is conceived as part of an emotional economy of admiration, in which each attracted visitor and each photograph shared on social media functions as an act of legitimizing political authority.
The central part of the research is devoted to the "literary" example of Dorothy from The Wonderful Wizard of Oz, whose adventures can be the subject of a "climatic reading". The "Dorothy case" initiated by a sudden cyclone, provides an opportunity to examine the implications of adopting a stance of resistant climatic realism, in which the desire to return home is not an aesthetic gesture of reverence but an act of authentic care. Dorothy's wish to return to Kansas, despite the magnificent and by definition green, Emerald City, is interpreted not as nostalgia but as an expression of attachment to a specific climatic environment. The main thesis of the article is that such attachment should be placed at the heart of climate policies.

Ключови думи: климагогика, климатична естетика, Магьосникът от Оз, климатичен суверенитет
Резюме: Статията разглежда възможността за обосноваване на т.нар. „климагогика" като форма на водене и насочване на съществуващите екологични политики в контекста на динамично променящо се отношение към бъдещето на планетата Земя. Анализирани са специфичните екологически стратегии, реализирани при облагородяването на остров Сир Бани Яс в близост до Абу Даби (архитектурна есхатология) и при създаването на Магическите градини на Дубай (естетическа екология). Показано е защо в Обединените арабски емирства архитектурата се мисли като на част от емоционалната икономика на възхищението, при която всеки привлечен посетител и всяка публикувана в социалните мрежи снимка е акт на легитимиране на властта.
Основната част от изследването е посветена на „литературния" пример на Дороти от „Страната на Оз", чиито приключения могат да бъдат обект на „климатичен прочит". Случаят „Дороти", започнал с изненадващ циклон, ни представя възможност да изследваме последиците от възприемането на позицията на съпротивителния климатичен реализъм, при която стремежът за връщане към дома не е естетическо преклонение, а акт на автентична грижа. Желанието на Дороти да се върне в Канзас, въпреки прекрасния, зелен по дефиниция Изумруден град, не е жест на носталгия, а израз на нейната привързаност към конкретна климатична среда. Основна теза на статията е, че именно тази привързаност следва да бъде поставена в основата на климатичните политики.

Hristo Panchev

Climate disinformation. Narratives, agents, scale, and challenges to information integrity

Keywords: climate disinformation, information integrity, post-truth, disinformation narratives, social media, hybrid warfare, media literacy, decarbonisation.

Abstract: Climate disinformation is not a new phenomenon, but with the rise of digital platforms, its scale is now seriously undermining efforts to address the climate crisis and implement decarbonisation solutions. Energy modernisation in Bulgaria is lagging behind, and entire regions are losing the opportunity for a just transition, blocked by misleading narratives and widespread information with compromised integrity. This paper examines the key aspects and trends of the growing global problem of climate disinformation. Without claiming to be exhaustive, it outlines the main narratives, inductively synthesized through systematic analysis of public discourse, professional practice, and available literature. The analysis examines the role of corporate, political, and state actors in the spread of climate disinformation and attempts to map the scale of the phenomenon - one that has grown from a communicational and social issue into a matter of national security and an element of the hybrid war waged against the community to which Bulgaria belongs. The paper argues that effective countermeasures require simultaneous efforts at the regulatory, educational, and civic levels.

Ключови думи: климатична дезинформация, информационен интегритет, пост-истина, дезинформационни наративи, социални мрежи, хибридна война, медийна грамотност, декарбонизация

Резюме: Климатичната дезинформация е факт отдавна, но с възхода на дигиталните платформи мащабите ѝ вече сериозно подкопават усилията за овладяване на климатичната криза и прилагане на решенията по декарбонизация на икономиката. Модернизацията на енергетиката в България изостава, а цели региони губят възможност за осъществяване на справедлив преход, блокирани от заблуждаващи наративи и масова информация с нарушен интегритет. Текстът разглежда основните положения и тенденции в глобалния проблем с нарастващата климатична дезинформация. Без претенция за изчерпателност очертава основни наративи, индуктивно синтезирани чрез систематичен анализ на публичния дискурс, от професионалната практика и от наличната литература. Анализът разглежда ролята на корпоративни, политически и държавни агенти в разпространението на климатична дезинформация и прави опит да маркира мащабите на явлението, които от комуникационен и социален феномен прерастват до проблем на националната сигурност и елемент от хибридната война, водена срещу общността, към която България принадлежи. Статията излага аргументи, че ефективното противодействие изисква едновременни усилия на регулаторно, образователно и гражданско ниво.

Dimitar Sabev

Energy transition through industrial policy

Keywords: energy transition; industrial policy; coal regions in transition; non-tariff trade barriers

Abstract: The European Union's energy transition should be understood not merely as an environmental objective set apart from the economy, but as a complex industrial policy. Key motives for the EU's energy transition include promoting economic growth, introducing non-tariff trade barriers (such as the Carbon Border Adjustment Mechanism), and enhancing geopolitical competition. While 'green' policies act as instruments for technological renewal, they may also intensify inequality between the EU's center and periphery, with poorer and coal-dependent Eastern European countries facing the greatest burden of the energy transition. In managing the energy transition, Bulgaria must implement an active industrial policy for its coal regions, particularly the Maritsa East complex. Rather than a disorderly phase-out or unjustified support for the coal sector, the state should promote the development of a new industrial ecosystem in its place. Ultimately, the energy transition demands

targeted state intervention to transform declining ‘Malthusian’ sectors into innovative ‘Schumpeterian’ economic activities.

Ключови думи: енергиен преход; индустриална политика; въглищни райони в преход; немитнически търговски бариери
Резюме: Енергийният преход на Европейския съюз не трябва да се разглежда като екологична цел, която противостои на икономиката, а като комплексна индустриална политика. Сред основните мотиви за енергийния преход на ЕС се нареждат стимулиране на икономическия растеж, издигане на немитнически търговски бариери (като Механизма за корекция на въглеродните емисии на границите) и геополитическа конкуренция. Сами по себе си, „зелените“ политики са инструмент за технологично обновление, но те създават и риск от задълбочаване на неравенството между центъра и периферията в ЕС, като по-бедните страни в Източна Европа са едновременно и по-зависими от въглищата и понасят по-голяма тежест в енергийния преход. Управлявайки процеса на енергиен преход, България трябва да възприеме активна индустриална политика за въглищните си райони и особено за комплекса „Марица-изток“. Вместо необоснована подкрепа или хаотично затваряне на въглищния сектор, държавата трябва да съдейства за създаването на негово място на нова индустриална екосистема. Енергийният преход изисква целенасочена държавна намеса за трансформиране на затихващите „Малтусиански“ сектори в иновативни „Шумпетериански“ икономически дейности.

Vesela Nikolaeva, Gavrail Gavrailov
Consequences of coal mining and burning on the health and longevity of people in Bulgaria

Key words: coal mining regions, harmful emissions, premature mortality, citizen science, public information, health consequences
Abstract: The paper presents an example of citizen science in the creation of a mathematical model showing the consequences for the health and lives of people in the so-called "coal regions". The model uses public data and can be applied universally to any area suspected of being affected by factors that increase disease and mortality, whether it is coal, waste burning, mining pollution or other industrial activities. In this particular case, the focus is on municipalities in coal regions, which are in the process of restructuring their economic model through a "just transition". A theoretical framework is presented that interprets this type of policy from the perspective of national priorities and commitments of Bulgaria's EU membership. A methodology for collecting, processing and classifying data on the health status of the population is presented. A critical analysis has been made of the defects in the provision of such data by the competent state authorities to civil activists and researchers.

Ключови думи: въглищни райони, вредни емисии, преждевременна смъртност, гражданска наука, обществена информация, здравни последици
Резюме: В статията е представен пример за гражданска наука при създаването на математически модел, показващ последиците за здравето и живота на хората в т.нар. „въглищни райони“ в България. Моделът използва публични данни и може да се прилага универсално за всеки район, за който има предположение, че е засегнат от фактори, увеличаващи заболяванията и смъртността, независимо дали става въпрос за въглища, горене на отпадъци, минни замърсявания или други промишлени дейности. В конкретния случай са взети на фокус общини във въглищни райони, които са в процес на преструктуриране на икономическия си модел чрез „справедлив преход“. Представена е теоретична рамка, която интерпретира този вид политика от гледна точка на националните приоритети и ангажиментите към членството на България в ЕС. Показана е методология за събиране, обработка и класифициране на данни за здравния статут на населението. Направен е критичен анализ за дефектите при предоставянето на подобни данни от страна на компетентните държавни органи към граждански активисти и изследователи.

Ivan Kolev

Between inertia, stagnation, and transition. A multidisciplinary analysis of key social and environmental challenges and structural barriers in the "Maritsa East" complex

Keywords: *Carbon lock-in, Maritsa East, socio-technical transition, risk society, technical democracy, organized irresponsibility, environmental justice*

Abstract: This paper presents a multidisciplinary analysis of energy transformation, focusing on the structural dependence on coal in the Maritsa Iztok complex. Moving beyond narrow technical paradigms, the framework integrates key concepts from the social sciences and Science and Technology Studies, including "carbon lock-in" (Unruh, 2000), the "risk society" and "organized irresponsibility" (Beck, 1995, 2013), power dynamics in sustainability transitions (Avelino, 2017), the temporality of energy transitions (Sovacool, 2016), the energy justice framework (Jenkins et al., 2016), and the concept of technical democracy (Callon et al., 2009). Drawing on this theoretical synthesis, the paper argues that energy systems are deeply embedded within complex socio-political structures. Carbon lock-in is conceptualized as a co-evolutionary process that reinforces fossil fuel dependence, while institutional frameworks contribute to the diffusion of responsibility for environmental risks. Ultimately, the analysis emphasizes that the energy transition represents a structural conflict between institutional inertia, entrenched networks of influence, and increasingly urgent societal demands for environmental justice and accountability.

Ключови думи: *въглеродно заключване, Марица-изток, социо-технически преход, рисково общество, техническа демокрация, организирана безотговорност, екологична справедливост.*

Резюме: Настоящата статия представя мултидисциплинарен анализ на енергийната трансформация, като се фокусира върху структурната зависимост от въглищата в комплекса „Марица изток". Излизайки извън рамките на тесните технически парадигми, рамката интегрира ключови концепции от социалните науки и Изследванията на науката и технологиите, включително „въглеродно заключване" (Unruh, 2000), „рисковото общество" и „организираната безотговорност" (Beck, 1995, 2013), динамиката на властта при преходите към устойчивост (Avelino, 2017), темпоралността на енергийните преходи (Sovacool, 2016), рамката на енергийната справедливост (Jenkins et al., 2016) и концепцията за техническата демокрация (Callon et al., 2009). Опирайки се на този теоретичен синтез, статията твърди, че енергийните системи са дълбоко вкоренени в сложни социално-политически структури. Въглеродното заключване се концептуализира като ко-еволюционен процес, който затвърждава зависимостта от изкопаемите горива, докато институционалните рамки допринасят за размиването на отговорността за екологичните рискове. Анализът подчертава, че енергийният преход представлява структурен конфликт между институционалната инерция, вкоренените мрежи на влияние и все по-неотложните обществени искания за екологична справедливост и отчетност.

Maria Kissikova

Human resources management systemic deficiencies and propaganda. The miners of "Marbas", Dimitrovgrad

Keywords: miners, recruitment, social benefits, turnover, propaganda, Marbas, communism, Dimitrovgrad

Abstract: This study examines the management of the human factor in an industrial enterprise during the communist era – the state-owned "Marishki Basin" mines in Dimitrovgrad. The research is based on archival materials from the enterprise, held at the State Archives in Haskovo. The focus is on the

process of selecting and recruiting workers, which was supported by the establishment of a number of services providing adequate living conditions and social services to the miners. Difficulties in delivering the promised social benefits and privileges led to constant employee turnover at the enterprise. The analysis examines the problems with personnel management as a consequence of the systemic shortcomings of the planned economy during the communist era. These shortcomings are insurmountable but manageable through the use of propaganda tools. The work of the propaganda organization at Marbas cannot stop worker turnover or ensure the optimal level and scope of social welfare, but it can conceal the problems and present an idealized picture of miners' lives as reality. The case presented here is an example of the implementation of the communist state's personnel policy in an industrial context, with the data interpreted within the conceptual framework defined by the specific characteristics of the historical period (communism) and the characteristics of the location (Dimitrovgrad).

Ключови думи: миньори, кадрови подбор, социални придобивки, текучество, пропаганда, Марбас, комунизъм, Димитровград
Резюме: Представеното изследване се интересува от управлението на човешкия фактор в едно индустриално предприятие в периода на комунизма – държавните мини „Маришки басейн", гр. Димитровград. Изследването се базира на архивни материали от предприятието, депозирани в ДА-Хасково. Вниманието се насочва към процеса по подбор и привличане на работници, който е подпомогнат от изграждането на редица служби, предоставящи подходящи битови условия и социални услуги на миньорите. Трудностите в осигуряването на обещаните социални придобивки и привилегии води до постоянно текучество в предприятието. Анализът разглежда проблемите с управлението на кадрите като ефект от системните дефицити на плановата икономика през комунизма. Дефектите са непреодолими, но управляеми посредством задействането на пропагандния инструментариум. Работата на пропагандната организация в Марбас не може да спре текучеството на работници или да осигури оптималния обем и обхват на социалните грижи, но може да прикрие проблемите и да представи идеалната картина на миньорския живот за реална. Представеният случай е пример за реализирането на кадровата политика на комунистическата държава в индустриален контекст, като данните са интерпретирани в смисловите рамки, зададени от спецификата на историческия период (комунизъм) и характеристиките на мястото (Димитровград).

Elitsa Kapusheva

Entanglements and transformations on the axis of dependence and independence in the Maritsa coal region

Keywords: energopower, energopolitics, decarbonisation, just transition, coal communities
Abstract: The question of energy independence is central to the public debate surrounding the planned closure of Bulgaria's coal-powered energy industry. However, (in)dependence manifests itself at different levels in the personal retellings of workers and dwellers from the Maritsa East region. This contribution examines images and narratives of dependence and independence against the backdrop of the initiated shutdown of the coal industry. Furthermore, it explores how the emerging "dependence-independence" axis interacts with the drive for decarbonisation, the dream of a just transition, and the ways in which shifting energopower shapes life in a coal region in transition.

Ключови думи: енерговласт, енергополитики, декарбонизация, справедлив преход, въглищни общности
Резюме: Въпросът за енергийната независимост е водещ в публичния дебат около спирането на въглищните централи в България. (Не)зависимостта обаче се проявява на различни нива в разказите на живеещите и работещите в района на Маришкия басейн. Този текст разглежда

образи и наративи за зависимост и независимост на фона на плановете за спиране на въглищната индустрия. И търси по какъв начин така оформящата се ос „зависимост-независимост“ си взаимодейства с процеса на декарбонизация, мечтата за справедлив преход и начините, по които трансформиращата се енерговласт определя живота в един въглищен район в преход.

Martina Mineva

Practicological dimensions of persistence, renewal, legitimation: contradictions of the present (“Maritsa-Iztok”)

Keywords: Maritsa-Iztok, protection against induction, legitimation, biographical trajectories.
Abstract: The text proposes a continuation of a practicological reading of transformation processes in the “Maritsa-Iztok” region in early 2026, focusing on an empirical verification of the hypothesis of the “move potential” of language games and practices. The analysis, which takes (Mineva, 2025) as its background, unfolds through a specific synthetic approach inspired by Sacks ("protection against induction"), Lyotard (agonistics of discourse), and Wittgenstein (the concept of language games), but leading to an interpretation that extends beyond their conceptual frameworks and focuses on the field of practical logic. It traces the clash between the legitimized carbon routine – viewed as a series of categorical explanations immune to induction – and emerging inductive practices of renewal. The empirical cases that fall within this theoretical framework are as follows: the conflict surrounding the plans for the construction of an incinerator in Galabovo, analyzed as a clash of legitimation regimes between administrative logic and civic activism; the transformation of community centers (*chitalishta*) into robotics hubs, viewed as a shift in the rules of the language game and the deparalyzing of the biographical horizon; and the strategic speech and ritual moves in the village of Beli briag, through which the community legitimizes its existence as a category despite the physical erasure of the settlement by the coal mine. The examined cases show how the future of the region can be understood as taking shape through a transition from passive belonging and self-marginalization to becoming an active subject.

Ключови думи: Марица-изток, имунизираност срещу индукция, легитимация, биографични траектории
Резюме: Текстът предлага продължение на един практикологически прочит на трансформационни процеси в региона на „Марица-изток“ в началото на 2026 г., като залага на емпирична проверка на хипотезата за „ходовия потенциал“ на езиковите игри и практики. Анализът, който има за фон (Mineva, 2025), се разгръща през специфичен синтетичен подход, вдъхновен от Сакс („имунизираност срещу индукция“), Лиотар (агонистика на речта) и Витгенщайн (концепцията за езиковите игри), но отвеждащ към една интерпретация, излизаща от техните концептуални рамки и фокусирана върху полето на практическата логика. Проследява се сблъсъкът между легитимираната въглеродна „рутина“ – мислена като поредица от категориални обяснения, имунизирани срещу индукция – и зараждащите се индуктивни практики на обновяване. Емпиричните случаи, които попадат в светлината на така очертания теоретичен подход са следните: конфликтът около плановете за изграждане на инсинератор в Гълъбово, анализиран като сблъсък на режими на легитимация между административната логика и гражданския активизъм; трансформацията на читалищата в центрове за роботика, разгледана като смяна на правилата на езиковата игра и депарализиране на биографичния хоризонт; и стратегическите речеви и ритуални ходове в с. Бели бряг, чрез които общността легитимира съществуването си като категория, въпреки физическото заличаване на селището от рудника. Изследваните случаи демонстрират как може бъдещето в региона да се мисли като конституиращо се през прехода от пасивна принадлежност и самомаргинализация към активна субектност.

Valentin Asparuhov, Rusalena Pendzhekova-Hristeva
Tracing the memory (part two)

Keywords: memory, archives, total archives theory, language use, disinformation
Abstract: Drawing on the philosophical discourse on memory, time, and heritage, the present study explores how archives illuminate the structures and dynamics of individual and collective representations of social interactions, cultural conflicts, and identity transformations. Building on this theoretical perspective, the analysis shifts its focus to the empirical case of *Mini Maritsa Iztok*. The study's hypotheses are grounded in archival data and a selection of illustrative examples with indicative value. The research is structured around two main focal points: 1) the characteristics of the archival heritage of *Mini Maritsa Iztok* and its significance as a primary source base for reconstructing institutional, economic, and social processes; and 2) the possibilities for a philosophical interpretation of institutional memory, with particular emphasis on its contemporary manifestations and meanings as reflected in language.

Ключови думи: памет, архиви, теория за тоталните архиви, езикови употреби, дезинформация
Резюме: Като използва философския дискурс за паметта, времето и наследството, настоящото изследване се натъква на специфичното – чрез архивите – осветляване на структурата и динамиките на индивидуалните и колективните представи за социални взаимодействия, културни конфликти и идентичностни трансформации. Въз основа на тази теоретична перспектива, вниманието се измества към конкретната емпирична даденост на казуса „Мини Марица-изток“. Формулирането на хипотезите ни стъпва върху събрани архивни данни и селектирани примери с индикативна стойност. Изследването е структурирано около два основни акцента: 1) параметрите на архивното наследство на „Мини Марица-изток“ и значимостта му като изворова база за реконструкция на институционални, икономически и социални процеси; 2) възможностите за философска интерпретация на институционалната памет, с акцент върху съвременните ѝ проявления и значения, уловени в езика.

Dessislav Valkanov
Reformation of the image: religious utopia and aesthetics in 17th century art

Keywords: religious faith, collapse of utopias, Reformation, grace, metaphysical constraint, secularization, aesthetics of absence, Dutch art
Abstract: The article is a philosophical reflection on European art of the 16th–17th centuries in the context of a broader, recurring pattern in the development of human utopias. Its object of analysis is the failure of the utopia of faith in the last great movement within Christianity: the protestant Reformation. The great surge of enthusiasm for returning to the Word and moral renewal was followed by disappointment, disintegration, and a loss of spiritual force. The efforts to realize the religious ideal exposed hidden metaphysical constraints. Human weakness transformed the promise of infinite divine grace, accessible through a new type of worship, preaching, and action, into a torrent of words, disputes, and conflicts, without the expected transformation of life. This collapse is reflected in art, which gradually withdrew from the divine into the sphere of the material, individual experience, and everyday life, marked by the absence of the great ideas of faith and spirit.

Ключови думи: утопия, Реформация, благодат, метафизическа ограниченост, секуларизация, естетика на отсъствието, холандско изкуство

Резюме: Статията представя философска рефлексия върху европейското изкуство от XVII век в контекста на един по-общ, повтарящ се модел на развитие на човешките утопии. Конкретният предмет на анализ е провалът на религиозната утопия на поредното движение в християнството: Протестантството. Възторженият подем, свързан с идеята за връщане към Словото и надеждите за морално обновление, са последвани от разочарование, разпад и загуба на духовна сила. Устремът за реализация на религиозния идеал разкрива скрити метафизически ограничения. Човешката слабост превръща обещанието за безкрайна божествена благодат, достъпна чрез нов тип проповед и действие, в порой от думи, спорове и конфликти, без очакваното преобразяване на живота. Този срив се отразява и в изкуството, което постепенно се оттегля от божественото в сферата на материалното, индивидуалния опит и бита, маркирани от отсъствието на големите идеи на вярата и духа.

Stanimir Panayotov
Microfascism of suffering

Keywords: fascism, microfascism, ideology, suffering, ideological suffering
Abstract: What does it mean to suffer socially due to ideology? Can we understand the social and ideological suffering associated with contemporary forms of fascism? This text aims to answer these questions in the following ways. First, I introduce and question the current circulation of concepts of "fascism" in order to diagnose whether "fascism" is an operationally and reflectively adequate concept reflecting ideology. Second, I consider the so-called "ideological suffering" (Deyan Deyanov) and "suffering by society" (Svetlana Sabeva) as socioanalytic tools for thinking and investigating potentially fascist forms of ideological suffering. Third, to support the socioanalytic analysis of ideological suffering and the understanding of fascism-as-suffering, I turn retroactively to the concepts of "micropolitics" and "microfascism" (Félix Guattari), arguing that they lead to a substantial explanation of many everyday manifestations of "fascism." My main thesis is that the ideological suffering of phenomena that we today think of as extremist is, in essence, microfascist practices of social suffering. Fascism as an "extremity", however, cannot socioanalytically explain this suffering, but rather the socioanalysis of microfascism can do so.

Ключови думи: фашизъм, микрофашизъм, идеология, страдание, идеологическо страдание
Резюме: Какво е да страдаш социално заради идеология? Можем ли да разберем социалното и идеологическо страдание, свързано със съвременни форми на фашизма? Този текст си поставя за цел да отговори на тези въпроси по следните начини. Първо, въвеждам и поставям под въпрос днешното обращение на понятия за „фашизъм“ с цел да диагностицирам дали „фашизъм“ е оперативно и рефлективно адекватно понятие, отразяващо идеология. Второ, разглеждам т.нар. „идеологическо страдание“ (Деян Деянов) и „страдание от обществото“ (Светлана Събева) като социоаналитични инструменти за мислене и изследване на потенциално фашистки форми на идеологическо страдание. Трето, за да подпомогна социоаналитичния анализ на идеологическото страдание и разбирането на фашизма-като-страдание, се обръщам ретроактивно към понятията за „микрополитика“ и „микрофашизъм“ (Феликс Гатари), като твърдя, че те водят до същностно обяснение на множество всекидневни прояви на „фашизма“. Основната ми теза е, че идеологическото страдание на явления, които днес мислим като екстремистки, са в същността си микрофашистки практики на социалното страдание. Фашизмът като „крайност“, обаче, не може социоаналитично да обясни това страдание, а по-скоро това може да направи социоанализата на микрофашизма.

Maria Georgieva

The epigenetic code of mental illness: from gene to phenomenon

Keywords: epigenetic, psychiatry, relation, trace, phenomenology

Abstract: The present text examines the relationship between epigenetics and psychiatry, aiming to outline key points that show that mental illnesses can be explained through analysis of external environmental factors. Epigenetics deals precisely with this – it shows that without a change in DNA, it is possible to observe changes in gene expression, thus giving us the opportunity to trace how certain processes influenced by the environment are related to mental illnesses. If medicine focuses on the biological basis of human, then epigenetics draws attention to how a change in the environment can influence epigenetic processes, unlocked under certain conditions. I will focus on the phenomenological foundations of human, which has the potential to help trace the way in which subjective experience is a biological imprint, having a relation to the meaningful construction of subjective experiences. In this way we will trace ideas that will show that mental illness is not isolated – it can also be explained through analysis of experiences in the context of the environment.

Ключови думи: епигенетика, психиатрия, отношение, следа, феноменология

Резюме: Настоящият текст разглежда връзката между епигенетика и психиатрия, като цели да очертае основни моменти, които да покажат, че психичните заболявания могат да бъдат обяснени чрез анализ на външните фактори на средата. Епигенетиката се занимава именно с това – показва, че без промяна на ДНК, е възможно да се наблюдават промени в генната експресия, като по този начин имаме възможността да проследим по какъв начин определени процеси, повлияни от средата, имат връзка с психичните заболявания. Ако медицината се фокусира върху биологичната основа на човека, то епигенетиката обръща внимание на това, по какъв начин промяната в средата има възможността да повлияе на епигенетичните процеси, отключени при определени условия. Ще се фокусирам върху феноменологичните основи на човека, което има потенциала да помогне за проследяване на начина, по който субективното преживяване е биологичен отпечатък, имащ отношение към смисловото конструиране на субективните преживявания. По този начин ще проследим идеи, които ще покажат, че психичното заболяване не е изолирано – то може да бъде обяснено и чрез анализ на преживяванията в контекста на средата.

Maria Ivanova

The concept of intentionality in Paul Grice and Edmund Husserl

Keywords: intention, subject, sense, meaning, world, sedimentation, language.

Abstract: The text explores a possible meeting between intention in Grice's theory of communicative meaning and intentionality in Husserl's phenomenology. Such a meeting can be thought of after the particular "return" of the subject in ordinary language philosophy. With its appearance, the subject overturns referential semantic models, problematizes strict realism, and breaks the ideal unambiguity of language in use. Meaning begins to be measured through intention - in the formation of sense and in the mutuality of conversation. Phenomenological intention, however, is a condition for the constitution of the world. The world is not something already found; it is a transcendental result of the intentional activity of the subject. This sheds light on both concepts as acts of achieving meaning - one linguistic and one ontological.

From this perspective, the figure of the Other is especially important. In phenomenology, intersubjectivity is a condition for the world to gain the status of a shared world, while in language theory, the communicative act becomes empty without mutual orientation toward intentions and their recognition. In both cases, meaning arises not in isolation, but in contact.

In conclusion, although intention in Grice and intentionality in Husserl belong to different methodological fields and traditions, they meet in the idea of active directedness as a constitutive principle of meaning. Through it, the acting subject appears as a bridge between the phenomenology of lived experience and the philosophy of language, and as the place where world and meaning are generated.

Ключови думи: интенция, субект, смисъл, значение, свят, седиментация, език;
Резюме: В текста се изследва възможната среща на интенцията в теорията на комуникативното значение на Грайс и феноменологическата интенционалност при Хусерл. Такава среща може да се мисли след своеобразното „завръщане" на субекта във философията на обикновения език - появявайки се, той преобръща референциалистките семантични модели, проблематизира строгия реализъм и разбива идеалната еднозначност на езика в употребата. Значението започва да се мери в интенцията – смислообразуването и взаимността на разговора. Феноменологическата интенция обаче е условие за конституирането на света. Той не е заварен, а трансцендентален резултат от интенционалната активност на субекта. Това дава светлина на двете понятия като смислопостигащ акт - лингвистичен и онтологически.
В тази перспектива особено значима е фигурата на Другия. Във феноменологията интерсубективността е условие светът да придобие статут на общ, а в теорията на езика, без взаимното ориентиране в намеренията и разпознаването им, комуникативният акт се оказва празен. И в двата случая смисълът възниква не в изолацията, а в контакта.
В заключение, макар интенцията при Грайс и интенционалността при Хусерл да принадлежат на различни методологически полета и традиции, те се срещат в идеята за активната насоченост като конститутивен принцип на смисъла. Чрез нея действащият субект се явява мост между феноменологията на жизнения опит и философията на езика и мястото на пораждане на света и значението